

HRANITELJSTVO I DOBROBIT ADOLESCENATA

Istraživanje za unapređenje
politika i praksi

*Urednice
Nevenka Žegarac i Zora Krnjić*

HRANITELJSTVO I DOBROBIT ADOLESCENATA

**Istraživanje za unapređenje
politika i praksi**

HRANITELJSTVO I DOBROBIT ADOLESCENATA **Istraživanje za unapređenje politika i praksi**

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501
E-mail: fpn@fpn.bg.ac.rs
Internet prezentacija: <http://www.fpn.bg.ac.rs>

Za izdavača

Prof. dr Dragan R. Simić

Urednice

Nevenka Žegarac i Zora Krnjaić

Autori i autorke po abecednom redu

Anita Burgund
Nikola Jović
Zora Krnjaić
Bojana Pucarević
Milana Rajić
Ljiljana Skrobić
Marina Videnović
Nevenka Žegarac

Recenzenti

Prof. dr Veronika Išpanović
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Ivana Mihić
Odsek za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Prof. dr Ksenija Krstić
Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Lektor i korektor

Vlado Đukanović

Dizajn

Rastko Toholj

Elektronsko izanje, 2019.

ISBN 978-86-6425-063-4

Publikacija „Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata: istraživanje za unapređenje politika i praksi” je pripremljena i odštampana uz podršku UNICEF-a.

Sadržaj i stavovi izneti u publikaciji su stavovi autora i ne odražavaju stavove UNICEF-a.

Zahvalnica

Ovom projektu su doprineli mnogi koji su posvećeno i nesebično uložili svoje znanje i vreme, sa uverenjem da doprinose dobrobiti dece i adolescenata koji žive u hraniteljskim porodicama.

Zahvalnost dugujemo adolescentima na hraniteljstvu koji su sa nama spremno podelili svoja iskustva, nade i potrebe, njihovim vršnjacima iz škola koje pohađaju, hraniteljima i stručnim radnicima iz centara za socijalni rad i centara za porodični smeštaj i usvojenje, kao i stručnim saradnicima koji su sprovedi istraživanje u izabranim osnovnim i srednjim školama. Svim učesnicima se srdačno zahvaljujemo na saradnji i autentičnom doprinosu.

Tokom pripreme, izrade metodologije, organizacije terenskog istraživanja te u obradi i tumačenju podataka imali smo sigurnu podršku UNICEF-ovog tima za zaštitu dece, koji nam je bio istinski partner tokom celog procesa. Saradnici tima za zaštitu dece iz kancelarije u Beogradu su pružali dragocenu organizacionu i tehničku pomoć i olakšali saradnju kroz eksterne procese kontrole kvaliteta dizajna, odobrenja Etičkog odbora i procene kvaliteta izveštaja o istraživanju.

Pored istraživača sa Odeljenja za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka i iz Instituta za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u istraživanju su, sa izvanrednom posvećenošću, entuzijazmom, spremnošću za učenje i sticanje novih iskustava, učestvovali i mlađi istraživači sa master i doktorskih studija socijalnog rada. Njih 15 je

u ovom istraživanju imalo priliku da stekne dragoceno iskustvo i usvoji napredna znanja o složenim aspektima različitih segmenata istraživačkog rada.

Važan doprinos sprovođenju i kvalitetu istraživanja u različitim fazama dao je Nadzorni odbor istraživanja: Slavica Milojević, dr Milica Pejović Milovančević, Slavica Rakić i Vesna Tekić. Iskustva i uvidi koje smo dobili od Savetodavnog odbora mladih predstavljali su izuzetan izvor inspiracije za istraživački tim – Mala, Jovan, Tijana, Aca, Esko Sale i Original Saša su, uz pomoć Dražena Zacera i Dijane Janković, omogućili da se gledišta adolescenata na hraniteljstvu otkriju, rastumače i čuju.

Urednice

prof dr Nevenka Žegarac

dr Zora Krnjaić

Sadržaj

Rezime	9
Svrha studije	9
Metodologija	10
Ključni nalazi	13
Preporuke	16
1. Teorijsko-metodološki okvir	19
1.1. Uvod	19
1.2. Kontekst	20
1.3. Teorijski okvir	23
2. Svrha i cilj istraživanja	27
3. Metodologija istraživanja	29
3.1. Upravljanje procesom	31
3.2. Iskustva sa terenskog istraživanja, uzorak i diskusija o preliminarnim rezultatima	33
3.3. Instrumenti	39
4. Etika	43

5. Rezultati istraživanja	47
5.1. Konstrukcija dobrobiti adolescenata na porodičnom smeštaju u Srbiji	47
5.2. Sličnosti i razlike u dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu prema uzrastu, polu i nacionalnosti	62
5.3. Adolescenti na porodičnom smeštaju i njihovi odnosi sa značajnim odraslima (hranitelji, biološka porodica i profesionalci)	69
5.3.1. Socijalno okruženje adolescenata na hraniteljstvu u Srbiji	69
5.3.2. Odnosi adolescenata na hraniteljstvu sa osobama u okruženju	72
5.3.3. Odnosi i kontakti sa članovima biološke porodice	79
5.3.3.1. <i>Odnosi i kontakti sa roditeljima</i>	80
5.3.3.2. <i>Odnosi sa braćom i sestrama</i>	87
5.3.4. Odnosi sa hraniteljima	91
5.3.5. Odnosi sa voditeljima slučaja i savetnicima za hraniteljstvo	95
6. Identitet adolescenata na porodičnom smeštaju	105
6.1. Specifičnosti razvoja identiteta adolescenata na alternativnom staranju	105
6.2. Identitet adolescenata: rezultati dobijeni na skali AIDA	107
6.2.1. Diskontinuitet i inkoherentnost identiteta	107
6.2.2. Identitet i osećanja	109
6.3. Identitet adolescenata na hraniteljstvu: nalazi iz fokus grupa	111
7. Sistemi i institucije: škola, socijalna zaštita i organizacije u zajednici	115
7.1. Adolescenti na hraniteljstvu i škola	116
7.1.1. Opis škola koje pohađaju adolescenti na hraniteljstvu	116
7.1.2. Procene stručnih saradnika iz škola o adolescentima na hraniteljstvu	118

Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata

7.1.3. Školski uspeh adolescenata na hraniteljstvu u odnosu na referentnu grupu adolescenata iz opšte populacije 120

7.2. Odnos prema nastavnicima i odnosi sa vršnjacima iz odeljenja 122

7.3. Iskustva sa sistemima u zajednici 124

7.3.1. Prihvaćenost i uklopljenost adolescenata na hraniteljstvu u školsku sredinu 124

7.3.2. Sistem socijalne zaštite i dobrobit adolescenata na hraniteljstvu: dometi i stranputice 126

7.3.3. Slobodno vreme adolescenta na hraniteljstvu i odnosi sa organizacijama u zajednici 130

8. Participacija: odlučivanje i kontrola nad svojim životom 135

8.1. Sistemske pretpostavke za participaciju adolescenata na hraniteljstvu u Srbiji 135

8.2. Oblasti participacije adolescenta na alternativnom staranju u Srbiji 138

8.2.1. Participacija u procesu izbora hraniteljske porodice 139

8.2.2. Izbor škole i zanimanja 141

8.2.3. Učešće u svakodnevnim odlukama i u odlukama vezanim za život i funkcionisanje hraniteljske porodice 142

8.2.4. Kontakti sa značajnim osobama, izbor društva i partnera 145

8.2.5. Socijalna prezentacija i lična interesovanja 146

8.2.6. Osamostaljivanje i napuštanje staranja 148

8.3. Izražavanje nezadovoljstva i mogućnost žalbe 149

8.3.1. Osnaživanje mladih da izraze nezadovoljstvo i žalbe 153

8.4. Značaj participacije ili „ja sam još mali” 154

9. Zaključak i preporuke 159

Literatura 171

Rezime

Svrha studije

Projekat „Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata: Istraživanje za unapređenje politika i praksi” usmeren je ka sticanju znanja o dobrobiti, odnosno dobrostanju adolescenata na porodičnom smeštaju. Projekat je deo šire inicijative koju u partnerstvu sprovode UNICEF, Odeljenje za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka i Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Nakon 2000. godine u Srbiji su sprovedene raznovrsne reformske mere u sistemu socijalne zaštite i alternativnog staranja (obuka socijalnih radnika i drugih stručnih radnika, razvoj hraniteljstva, regrutovanje i obuka značajnog broja hraniteljskih porodica), a usvojen je i Master plan za transformaciju institucija (Ministarstvo rada i socijalne politike, 2009). Uspostavljen je sistem izbora, obuke i licenciranja hraniteljskih porodica. Od 2017. godine radi šest regionalnih centara za porodični smeštaj i usvojenje, koji obezbeđuju usluge i podršku za nešto manje od 2/3 dece na porodičnom smeštaju, dok za ostalu decu monitoring i dalje obavlja samo mesno nadležni centar za socijalni rad (Žegarac, 2017). Jedno od dostignuća reformi ilustruje podatak da je u hraniteljskim porodicama smešteno gotovo 4/5 dece uzrasta do 18 godina (87,4%), dok je broj dece u institucijama smanjen za oko 70% (Žegarac, 2014, Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2017).

Na osnovu raspoloživih podataka, tokom 2018. godine je približno 3.000 adolescenata bilo na porodičnom smeštaju u Srbiji. Najveći broj njih je na alternativnom staranju 8 godina i duže, imaju prekinute ili sporadične kontakte sa svojim porodicama porekla i socijalnim mrežama u zajednicama iz kojih potiču. Ovi adolescenti imaju samo delimične podatke o svojoj prošlosti i budućnosti i ne učestvuju ili sporadično učestvuju u odlukama koje utiču na njihov život. Stoga je važno sagledati njihova iskustva, gledišta i aspiracije, kao i gledišta odraslih koji su odgovorni za njihovo odrastanje o povoljnim i manje povoljnim aspektima aktuelnog sistema hraniteljstva u Srbiji.

Dobrobit adolescenata nastaje na osnovu uzajamnog dejstva njihovih odgajatelja i drugih značajnih osoba na mikronivou, a pod uticajem političkih i ekonomskih struktura na makronivou. Savremeni pristupi razmatraju dobrobit dece sa stanovišta tri noseća teorijska okvira: a) ekološke teorije dečijeg razvoja, b) normativnog koncepta prava deteta i c) nove sociologije detinjstva (Ben-Arieh, Casas, Frønes and Korbin, 2014).

U ovoj studiji dobrobit ili *dobrostanje* dece i adolescenta se operacionalizuje posredstvom pozitivnih emocija, angažovanosti i uključenosti, odnosa, istrajnosti, optimizma, davanja smisla i dostignuća koja su povezana sa četiri strane mreže hraniteljstva: dete, biološka porodica, hranitelji i socijalna služba. Nastojali smo da utvrdimo sličnosti i razlike među adolescentima iz hraniteljskih i bioloških porodica te da razmotrimo iskustva, gledišta i težnje adolescenata na porodičnom smeštaju, kao i gledišta o aspektima njihove dobrobiti onih koji se o njima staraju.

Metodologija

Svrha ovog istraživanja je da unapredi sistem hraniteljstva u Srbiji kako bi se taj sistem u većoj meri pripremio i osposobio da pruži kvalitetnu podršku dobrobiti adolescenata. Dva osnovna cilja istraživanja su:

- × generisanje pouzdanog znanja o dobrobiti adolescenata u Srbiji, sa fokusom na adolescente na hraniteljstvu,

11 Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata

- × zagovaranje unapređenja porodičnog smeštaja, odnosno hraniteljstva kao dela sistema alternativnog staranja putem preporuka koje se zasnivaju na dokazima.

Glavno istraživačko pitanje glasi:

Koji su aspekti dobrobiti relevantni za unapređenje politike i prakse kako bi se podržao pozitivan razvoj adolescenata na porodičnom smeštaju u Srbiji?

U istraživanju je primenjen konvergentni paralelni mešoviti metod (Piano and Creswell, 2015). Dva različita tipa istraživanja su primenjena paralelno, a potom su spojena tokom interpretacije kako bi se došlo do dubljeg razumevanja fenomena, i to primenom triangulacije za sistematizaciju i analizu različitih izvora informacija.

Kvantitativni deo istraživanja usmeren je na poređenje adolescenata na hraniteljstvu sa referentnom grupom adolescenata iz opšte populacije po različitim aspektima dobrobiti, kao i na identifikovanje glavnih prepreka za pozitivan razvoj i napredovanje adolescenata na hraniteljstvu. Ovaj deo istraživanja obuhvata:

- × adolescente uzrasta od 14 do 19 godina, koji pohađaju više razrede osnovne škole i srednju školu (uključujući i adolescente iz hraniteljskih porodica);
- × stručne saradnike u školama (psihologe i pedagoge), jer se pretpostavlja da su oni resurs i podrška nastavnicima koji rade sa adolescentima na hraniteljstvu.

Kvalitativni deo istraživanja je bio usmeren na dobrobit adolescenata na hraniteljstvu pa je korišćen metod dubinskih intervjuja i fokus grupa sa relevantnim društvenim akterima: sa adolescentima koji odrastaju na porodičnom smeštaju, a koji su bili podeljeni u uzrasne grupe, sa odraslima koji su odgovorni za njihovu svakodnevnu negu i dobrobit i sa ključnim informatorima kao osobama koje su zadužene za opštu dobrobit adolescenata ili imaju uticaj na nju. Tim istraživača je razvio protokol istraživanja, obavio istraživanje i obradu i sačinio zajednički istraživački izveštaj.

U ranoj fazi istraživanja formiran je Savetodavni odbor adolescenata, od mladih koji imaju aktuelno iskustvo odrastanja u hraniteljskim porodicama. Ovaj odbor je bio dragocen resurs za savete i konsultacije oko relevantnih pitanja u istraživanju (uzorak, prikupljanje i analiza podataka), pored učešća u diseminaciji rezultata.

Da bi se uporedili adolescenti iz hraniteljskih i roditeljskih porodica, na osnovu spiska škola iz cele Srbije, koje prema zvaničnim podacima centara za porodični smeštaj i usvojenje u najvećem broju pohađaju adolescenti na hraniteljstvu, izabrano je 11 srednjih stručnih i 5 osnovnih škola. Ispitivanje je obavljeno u školama u kompletnim odeljenjima, uz dobrovoljno i anonimno učešće. Uprkos tome, samo 24 od 1.336 ispitanih adolescenata se izjasnilo da je na hraniteljstvu, što je manje od procenjenog i očekivanog boja. Stoga je uzorak dopunjen namernim i za mesto vezanim uzorkom adolescenta na hraniteljstvu. Dodatno istraživanje za 5 target grupa adolescenata na hraniteljstvu organizovano je tokom novembra i decembra 2018. Na taj način je ispitano još 128 adolescenta na hraniteljstvu, što znači da je ispitivanjem obuhvaćeno ukupno 1.466 adolescenata.

Uzorak u kvalitativnom delu istraživanja bio je planiran tako da obuhvati adolescente oba pola iz različitih regiona u Srbiji, iz ruralnih i urbanih sredina, kao i decu iz romske zajednice koja su disproporcionalno zastupljena na alternativnom staranju. Planirano je i uključivanje odraslih koji su odgovorni za adolescente na hraniteljstvu iz više regiona u Srbiji. Kroz odgovarajuću proceduru od svih ispitanika se tražio pristanak za učešće na osnovu pune obaveštenosti. Terenski deo istraživanja za kvalitativni deo studije je obavljen u 4 distinktivna regiona u Srbiji (Beograd, Niš, Novi Sad i Leskovac), dok su ispitanici bili iz više od 15 opština. Uzorak je obuhvatio: 6 adolescenata na porodičnom smeštaju uzrasta 14–19 godina u Savetodavnom odboru adolescenta; 51 adolescenta na porodičnom smeštaju (27 uzrasta 13–15 godina, 15 uzrasta 16–19 godina i 9 uzrasta 16–23 godine, koji imaju prethodno iskustvo života na hraniteljstvu) u ukupno 10 fokus grupa; 34 hranitelja u četiri fokus grupe, iz četiri regiona u Srbiji (Beograd, Niš, Novi Sad i Leskovac), sa ukupno 23 ispitanika ženskog i 11 muškog pola; 24 voditelja slučaja iz pomenuta četiri regiona i 12 centara za socijalni rad, i to 20 ženskog i 4 muškog pola, sa kojima su organizovane 4 fokus grupe;

13 Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata

20 savetnika za hraniteljstvo iz tri regionalna centra za porodični smeštaj i usvojenje (Beograd, Niš i Novi Sad), i to 17 ženskog i 3 muškog pola.

Kvantitativni deo istraživanja obavljen je baterijom upitnika za adolescente koja obuhvata: relevantne socio-demografske podatke; upitnik koji se odnosi na participaciju adolescenata u donošenju odluka, u svakodnevnim životnim aktivnostima i odnosima sa značajnim odraslima i vršnjacima; skalu dobrobiti adolescenata EPOCH; skalu benevolentnih iskustava u detinjstvu (*The Benevolent Childhood Experiences (BCEs) scale*); upitnik za samoprocenu identiteta u adolescenciji AIDA (*A Self Report Questionnaire For Measuring Identity In Adolescence*). Za stručne saradnike koji rade u školama napravljen je poseban upitnik.

Kvalitativni deo istraživanja je obavljen pomoću protokola za intervjuisanje i niza protokola za diskusije u fokus grupama koji su prilagođeni različitim grupama ispitanika (adolescentima različitog uzrasta, hraniteljima i profesionalcima). Etičku proceduru istraživanja je odobrio Etički odbor (Ethics Review Board), pod brojem 077ESER18, u julu 2018.

Ključni nalazi

Rezultati ukazuju na to da je dobrobit koncept koji se teško definiše i da je reč o sveobuhvatnom i složenom konstrukt koji zavisi od konteksta i obuhvata socijalne, psihološke, emocionalne, ekonomske, sredinske i kognitivne komponente.

Poređenje adolescenata na hraniteljstvu sa njihovim vršnjacima iz škola koje pohađaju ne pokazuje upadljive razlike u pogledu dobrobiti mereno skalom EPOCH, osim kod devojčica na hraniteljstvu. Adolescentkinje na hraniteljstvu su i manje optimistične (skala EPOCH) i manje samostalne (skala AIDA) u odnosu na dečake pa im je neophodno pružiti obrazovnu i razvojnu podršku koja je usmerena na jačanje autonomije i samostalnosti. Nalazi istraživanja upućuju na to da se adolescenti na porodičnom smeštaju u Srbiji suočavaju sa brojnim izazovima, od uobičajenih razvojnih koje nosi adolescencija do specifičnih, kao što je formiranje identiteta u okolnostima prekinutih veza i odnosa, uz teškoće sa artikulacijom

sopstvenog glasa u situaciji koja nije podržavajuća za stvarnu participaciju i uz prisutnu diskriminaciju u okruženju.

Diskusije u fokus grupama su pokazale da adolescenti na porodičnom smeštaju i odrasli koji se o njima staraju dobrobit vide na sličan način, s tim da se prioriteti u ostvarivanju dobrobiti razlikuju u pogledu onoga šta je za adolescente važno da bi bili dobro, načina uspostavljanja i održavanja kontakata sa članovima biološke porodice, načina na koje se adolescenti bave svojim identitetom i slikom o sebi i načina na koje se adolescenti uključuju u odluke od značaja za njihov život i osamostaljivanje. Glavni zaključci su prikazani u Okviru 1.

Nalazi istraživanja su pokazali da adolescenti na porodičnom smeštaju u Srbiji deluju dobro integrisano, ali da imaju izražen doživljaj i iskustva diskriminacije. Odbijanje adolescenata da se izjasne da žive u hraniteljskim porodicama u anonimnom upitniku i teškoće prilikom regrutovanja za fokus grupe ukazuju na snažan doživljaj diskriminacije koji vodi mimikrijskom ponašanju i namernom „utapanju” u okolišu. Osim adolescenata, izgleda da i

Okvir 1. Ključni nalazi

- × Adolescenti na hraniteljstvu deluju dobro integrisano, ali imaju izražen doživljaj i iskustva diskriminacije.
- × Adolescentima je dobro kada imaju dobar odnos sa hraniteljima, a ako toga nema, njihovi problemi mogu da ostanu neprepoznati.
- × Hranitelji su zburnjeni pred adolescentima i ne dobijaju dovoljnu podršku zbog prebacivanja odgovornosti između aktera u sistemu.
- × Nedostatak sistemskih kapaciteta ugrožava dobrobit adolescenata na alternativnom staranju u Srbiji.
- × Adolescenti su nepoželjni za hraniteljstvo i za sistem alternativnog staranja u celini.
- × Sistem alternativnog staranja nije dovoljno responzivan za potrebe srodničkih hranitelja i bioloških roditelja.
- × Profesionalci eventualno rade na kontaktima adolescenata, a ne i na odnosima.
- × Hraniteljstvo je u Srbiji konstruisano kao rešenje u nedostatku opcija stalnosti za decu.
- × Nema sistemskog rada na životnoj priči adolescenata na hraniteljstvu.
- × Participacija nije prepoznata kao pravo i vitalni interes adolescenta na hraniteljstvu.

hranitelji nose deo stigme što su hranitelji (neko ko gaji decu „za novac”), a posebno u situacijama kada se staraju o deci koja su dodatno diskriminisana zbog neke odlike (nacionalnost, smetnje u razvoju i sl.).

Dobrobit adolescenata iz uzorka izgleda da zavisi od „faktora sreća”, odnosno od toga kako se određeni hranitelj snalazi sa konkretnim adolescentom — ako se dobro snalazi, svi učesnici iz sistema su zadovoljni, ako se ne snalazi dobro, male su mogućnosti da odrasli odgovorni za adolescente na staranju prepoznaju teškoće. Rezultati upućuju na to da ovi mladi uglavnom nemaju doživljaj da profesionalci vode brigu o njima i da su tu za njih, stručno, posvećeno i iskreno. Takođe, nemaju doživljaj ni da oni stvarno kontrolišu hranitelje pa mnogi problemi i zloupotrebe ostaju neprepoznati.

Čini se da su adolescenti na hraniteljstvu u situaciji da se uglavnom sami, a neki i uz podršku hranitelja, suočavaju sa izazovima. Hranitelji su zbunjeni pred adolescentima i nemaju dovoljnu podršku zbog prebacivanja odgovornosti između aktera u sistemu. Prebacivanje odgovornosti na druge u sistemu socijalne zaštite ne doprinosi dobrobiti mladih, već sindromu podeljene (ne)odgovornosti, koji dovodi do izostanka intervencija.

Sistem alternativnog staranja u Srbiji se suočava sa brojnim izazovima, što ugrožava dobrobit adolescenata na alternativnom staranju u Srbiji. Teritorijalna nepokrivenost centrima za porodični smeštaj i usvojenje dovodi do primene uglavnom kriznih intervencija, bez kontinuiteta i jasnog cilja. Tome doprinosi i suštinski izostanak planiranja stalnosti za decu na alternativnom staranju u Srbiji.

Sistem je nefleksibilan u pogledu potreba adolescenata i ne prepoznaje se da i njega treba prilagođavati te adolescenti koji se ne mogu uklopiti u predviđeni „kalup” usluge postaju marginalizovani ili odbačeni.

Istraživanje je pokazalo da adolescenti na srodničkom hraniteljstvu imaju bolja školska postignuća. Srodnički hranitelji su istovremeno opisani kao neresponzivni i nesaradljivi, dok podrška biološkim roditeljima radi ponovnog ujedinjenja porodice izostaje. Partnerstvo sa korisnicima i saradnicima, decom i porodicama izgleda nije zaživelo u neposrednoj prak-

si, što je posebno osetljivo pitanje u osiguravanju dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu. Sistemski rad na odnosima adolescenata sa biološkom porodicom i drugim značajnim osobama svodi se na sporadičnu podršku kontaktima, oko čega ne postoji saglasnost između hranitelja, savetnika za hraniteljstvo i voditelja slučaja. Rezultati upućuju na to da konstrukt hraniteljstva u Srbiji predstavlja rešenje koje treba da nadomesti nedostatak opcija stalnosti za decu (usled nedostatka programa podrške porodici, nerazvijenih servisa i prakse usvojenja, pogotovu dece starijeg uzrasta, te usled neprilagođenih formi i nedovoljnih kapaciteta domskog smeštaja za adolescente). Izostaje sistemski rad na životnoj priči adolescenata na porodičnom smeštaju te u pripremi za emancipaciju ove grupe mladih. Ovakav pristup doprinosi nagomilavanju nerešenih problema i kidanju veza sa okruženjem umesto da se te veze podstiču, neguju i unapređuju.

Osećaj identiteta, integriteta i bazične sigurnosti kod adolescenata na alternativnom staranju nije dovoljno izgrađen i nije stabilan, što ih čini pojačano osetljivim i uplašenim od izazova koje nosi osamostaljivanje. Ovo istraživanje jasno sugeriše da kreiranje mehanizama za uspešno osamostaljivanje podrazumeva rad na životnoj priči i emotivnoj stabilnosti mladih.

Preporuke

Preporuke na osnovu dobijenih rezultata sugerišu potrebu za temeljnim revizijama politike alternativnog staranja u Srbiji i uvođenje jačih mehanizama kontrole, kao i rad na osnaživanju kadrovskih i stručnih kapaciteta kako bi se postojeći standardi i zakonski propisi poštovali i dosledno sprovodili.

U praksi alternativnog staranja neophodno je:

- × pružiti kontinuiranu podršku deci na hraniteljstvu u savladavanju školskog gradiva kako bi se osigurala funkcionalna pismenost;
- × zaštititi devojčice na hraniteljstvu od zloupotreba koje nose rani brakovi i odustajanje od školovanja;

17 Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata

- × pružati kontinuiranu podršku hraniteljima kako bi u različitim razvojnim periodima mogli da odgovore na potrebe dece i adolescenata;
- × uspostaviti jasnu podelu uloga i odgovornosti između hranitelja, savetnika za hraniteljstvo i voditelja slučaja, uz odgovarajuće kanale za komunikaciju i saradnju;
- × kreirati usluge za podršku porodici;
- × ustanoviti jasne procedure praćenja i evaluacije usluga za adolescente na hraniteljstvu;
- × razviti fleksibilne mehanizme i programe obuke i podrške za tretiranje participacije i emancipacije kao procesa koji počinju pri ulasku deteta na alternativno staranje;
- × razviti nezavisan i operativan mehanizam za žalbe i nezavisne resurse za podršku, koji će adolescentima na alternativnom staranju omogućiti da efikasno ostvare svoja prava.

Istraživanje dobrobiti adolescenata na porodičnom smeštaju je donelo vredne rezultate, ali je takođe otvorilo pitanja za naredna istraživanja u kojima bi bilo bolje sagledati perspektivu bioloških roditelja te braće i sestara. Pouzdanije nalaze o dobrobiti adolescenata dobili bismo u longitudinalnim studijama, posebno onima koje istražuju ishode procesa emancipacije i životnu priču iz rodne perspektive.

1. Teorijsko-metodološki okvir

1.1. Uvod

Konvencija o pravima deteta Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: UN KPD) promoviše i zastupa holistički pogled na dete, dok se prava deteta beskompromisno tumače kao stvaranje mogućnosti za dobrobit sve dece. Dobrobit je suštinski povezana sa načinom na koji pojedinac sagledava svoje potrebe i mogućnosti njihovog ostvarenja u socijalnom okruženju. Ipak, u istraživanjima dobrobiti dece i adolescenata, njihova gledišta i glasovi se neretko zaboravljaju ili zanemaruju. Savremena shvatanja upućuju na neophodnost da studije dobrobiti razviju centriranost ka detetu, odnosno adolescentu. To je posebno važno za one koji su nepriviligovani, ranjivi i marginalizovani (Auerswald, Piatt and Mirzazadeh, 2017, nazivaju ih DVMAs, engl. *disadvantaged, vulnerable and/or marginalized adolescents*), što adolescenti na alternativnom staranju svakako jesu.

Istraživanje je usmereno na sticanje znanja o dobrobiti, odnosno dobrostanju adolescenata na porodičnom smeštaju u Srbiji. Ono predstavlja deo šire inicijative koju u partnerstvu sprovode UNICEF, Odeljenje za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka i Institut za psihologiju Univerziteta u Beogradu. Na osnovu nalaza i zaključaka formulisane su preporuke koje treba da unaprede postupanje staratelja, voditelja slučaja, savetnika za hraniteljstvo i hranitelja kako bi svi oni doprineli da adolescenti na porodičnom smeštaju budu dobro.

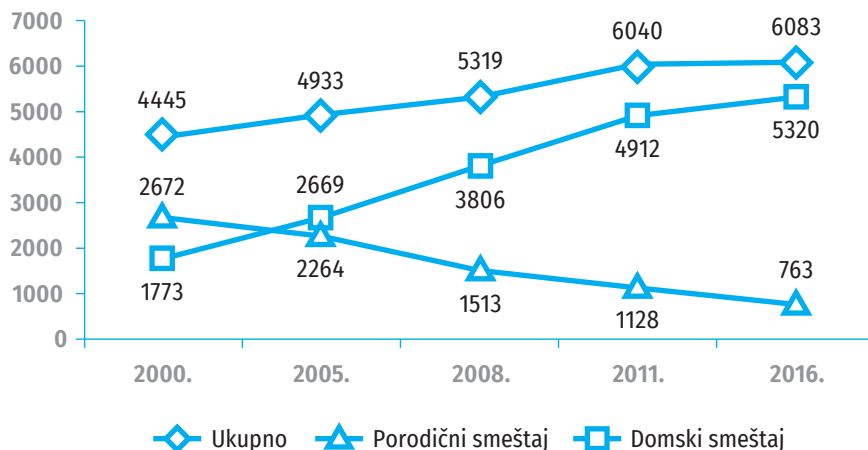
1.2. Kontekst

Posle 2000. godine Srbija je, kao srednje razvijena zemlja jugoistočne Evrope, izradila strateške dokumente za deinstitucionalizaciju rezidencijalnih ustanova za decu i započela rad na reformama sistema socijalne zaštite. Reforme su se prioritetno usmerile na razvoj različitih formi alternativnog staranja, uspostavljanje standarda i mehanizma za čuvanje ulaza (engl. *gate keeping*), razvoj usluga u zajednici i uključivanje civilnog sektora u pružanje usluga.

Deinstitucionalizacija u Srbiji dobija podršku kroz raznovrsne mere, kao što su obuka socijalnih radnika i drugih stručnih radnika, razvoj hraniteljstva, regrutovanje i obuka značajnog broja hraniteljskih porodica, a usvojen je i Master plan za transformaciju institucija (Ministarstvo rada i socijalne politike, 2009). Dejstva ovih mera su očevidna, jer je u periodu od 2000. godine (kada su započeli prvi reformski projekti) do 2011. godine broj dece u institucijama opao za 48%: tokom 2000. godine ih je bilo 3554, a tokom 2011. godine 1854. Centri za socijalni rad (u daljem tekstu: CSR) kao ključnu funkciju imaju vođenje slučaja (engl. *case management role*); za Srbiju i svega još nekoliko zemalja u regionu specifično je da oni obavlja i funkciju organa starateljstva. Regionalni centri za porodični smeštaj i usvojenje (u daljem tekstu: CPSU) osnovani su da bi pružali podršku hraniteljskim porodicama i to im je glavna uloga. Uspostavljen je sistem izbora, obuke i licenciranja hraniteljskih porodica. Od 2017. godine radi šest regionalnih CPSU, koji pružaju usluge i podršku za nešto manje od 2/3 dece na porodičnom smeštaju, dok za ostalu decu monitoring i dalje obavlja samo mesno nadležni CSR (Zegarac, 2017).

Nakon oštrog zaokreta politike i prakse alternativnog staranja ka hraniteljstvu, broj dece na porodičnom i domskom smeštaju se stabilizovao oko 2012. godine, sa tendencijom umerenog rasta broja dece na porodičnom smeštaju i opadanja broja dece na rezidencijalnom smeštaju. Podaci o deci uzrasta 0–18 godina na formalnom alternativnom staranju u Srbiji od 2000. do 2016. godine ukazuju na to da od 2005. godine postoji progresivni rast porodičnog smeštaja pa je 2016. gotovo 4/5 dece od 18 godina (87,4%) na hraniteljstvu, dok je broj dece u institucijama smanjen za oko 70% (Grafikon 1).

Grafikon 1. Deca (0–18) na porodičnom i domskom smeštaju u Srbiji, 2000–2016. (Žegarac, 2014, RZSZ, 2017)

Time je Srbija postala izrazito uspešan primer deinstitutionalizacije i razvoja politika i praksi koje podržavaju porodične oblike alternativnog staranja. Međutim, kada se više promena uvede u kratkom vremenskom periodu, simultano ili sukcesivno, neke od njih mogu da proizvedu i neočekivane posledice (Munro, 2011). Istraživanje koje je pratilo trendove i dostignuća reforme dečije zaštite u Srbiji u najintenzivnijem periodu između 2006. i 2011. (Žegarac, 2014)¹ ukazalo je na sledeće:

- × postoji trend porasta broja dece na alternativnom staranju (za jednu četvrtinu), posebno dece najmlađeg uzrasta;
- × četvrtina dece ulazi na alternativno staranje u najmlađem uzrastu – do dve godine života;
- × kada dete jednom uđe u sistem, ostaje tamo tokom dugog vremenskog perioda;

¹ Istraživanje je obavljeno na slučajnom, reprezentativnom i stratifikovanom uzorku od 347 dece i mladih koji su upućeni na porodični ili domski smeštaj u tom periodu.

- × gotovo 60% dece iz uzorka je promenilo svoj prvi smeštaj;
- × veoma mali broj dece iz uzorka (N=38 ili oko 11%) vratio se roditeljima nakon staranja, što je znatno niži procenat u odnosu na raspoložive komparativne podatke, a izrazito mali broj dece je bio usvojen (N=11 ili 0,3%);
- × kod više od polovine dece iz uzorka kontakti sa roditeljima se ne održavaju niti podstiču na odgovarajući način, dok većina dece nema utvrđen cilj stalnosti i nema „izlazne strategije” za napuštanje staranja;
- × plan za osamostaljivanje (emancipaciju) najmanje je uvremenjen dokument u dosijeima dece koja vode nadležni centri za socijalni rad (uvremenjen je za 9,1% dece na alternativnom staranju koja imaju 14 i više godina).

Kako je adolescencija kritični period kognitivnog, emocionalnog, fizičkog i seksualnog razvoja koji ima uočljive implikacije tokom života pojedinca, adolescenti na porodičnom smeštaju se posmatraju kao posebno neprivilegovana i ranjiva grupa. Uvidi u stanje i dobrobit dece i adolescenata na porodičnom smeštaju, na osnovu analize raspoloživih zvaničnih i anegdotskih podataka te na osnovu pomenutog istraživanja koje je obavljeno pet godina pre ovog, za 2018. godinu u Srbiji ukazuju na to:

- × da je na porodičnom smeštaju bilo približno 3.000 adolescenata (uzrast 10–19 godina, prema klasifikaciji UNICEF-a, vidi Santelli and Balvin, 2017),
- × da je najveći broj adolescenata na alternativnom staranju 8 godina ili duže,
- × da adolescenti imaju prekinute ili sporadične kontakte sa svojim porodicama porekla i socijalnim mrežama u zajednicama iz kojih potiču,
- × da adolescenti imaju samo delimične podatke o svojoj prošlosti i budućnosti,
- × da adolescenti na porodičnom smeštaju ne učestvuju ili sporadično učestvuju u odlukama koje utiču na njihov život.

Nedovoljno je poznato šta zapravo sistem socijalne zaštite sa podsistemi- ma zaštite dece i alternativnog staranja radi ili ne radi za dobrobit i ostva- rivanje prava adolescenata, odnosno da li oni imaju istovetne ili približne socijalne, ekonomske i obrazovne mogućnosti kao i drugi adolescenti u njihovim zajednicama. Ostvarivanje uloga različitih aktera (socijalnih rad- nika i drugih praktičara u zaštiti dece, hranitelja, nastavnika) u praksi ta- kođe nije dovoljno ispitano. Neophodno je razmotriti iskustva, gledišta i aspiracije samih adolescenta u ovom pogledu te iskustva odraslih koji su odgovorni za njih kako bi se evaluirali povoljni i nepovoljni aspekti hrani- teljstva kao dela aktuelnog sistema alternativnog staranja u Srbiji. Osim toga, standardi usluga i ustanovljene procedure u određenoj meri obave- zuju relevantne aktere da se staraju o dobrobiti adolescenata na porodič- nom smeštaju, ali je nivo implementacije tih standarda i procedura upitan.

Inspirativni vodič za preispitivanje i procenjivanje kvaliteta staranja u ovom istraživanju predstavljaju Smernice za alternativno staranje Ujedi- njenih nacija (*UN Guidelines on Alternative Care*, 2009, u daljem tekstu: Smernice UN). Ovaj dokument se fokusira na niz ključnih pitanja koja je neophodno razmotriti u slučajevima kada su deca upućena na hranitelj- stvo, u skladu sa okvirom prava deteta.

1.3. Teorijski okvir

Teorijski okvir istraživanja se zasniva na tri noseća teorijska okvira: a) eko- loška teorija dečijeg razvoja, b) normativni koncept prava deteta i c) nova sociologija detinjstva (Ben-Arieh, Casas, Frønes and Korbin, 2014).

Razvoj dece, a posebno adolescenata je povezan sa njihovim neposred- nim i širim okruženjem. Dobrobit adolescenata nastaje kao rezultat uza- jamnog dejstva njihovih odgajatelja i drugih značajnih osoba na mikroni- vou, a pod uticajem političkih i ekonomskih struktura na makro nivou. Kao normativni instrument, UN KPD postavlja pravno obavezujuće standarde dobrobiti dece u različitim oblastima života. Nova sociologija detinjstva, u sadejstvu sa zastupnicima prava deteta, naglašava da je dete današnji građanin, a ne tek neko biće na putu ka odraslom dobu (Sommer, Pramling

Samuelsson and Hundeide, 2010; Qvortrup, 2011). Stoga, dobrobit sažima aktuelne živote dece, kao i način na koji sadašnjost utiče na njihovu budućnost i razvoj.

Ključna promena u razmatranju dobrobiti je nastala kada se fokus pomerio sa odsustva rizika i negativnih odlika na pozitivne karakteristike, jer je prepoznata neophodnost balansirano pristupa znanju o optimalnom funkcionisanju. Koncept pozitivnog razvoja mladih (engl. *Positive Youth Development – PYD*) naglašava neophodnost dostizanja produbljenog znanja o snagama mladih, u kontekstu u kome mladi žive da bi se saznalo kako interakcije unutar specifičnog individualnog konteksta vode ka optimalnom razvoju i uspešnijoj tranziciji u odraslo doba (Lerner et al., 2011, u Ferre-Wreder, 2014:3026). Koncept pozitivnog razvoja mladih je naročito pogodan za decu na porodičnom smeštaju, jer naglašava da nije dovoljno promeniti neposredno okruženje dece (biološku porodicu i zajednicu), već se mora pružiti podrška porodicama i odgajateljima u unapređenju kvaliteta staranja i nege koji pružaju, kako bi podržali pozitivan razvoj dece i adolescenata.

U okviru obuhvatne monografije o dobrobiti dece i mladih, Ben-Arieh, Casas, Frønes i Korbin (2014) navode da je u pitanju kompleksan koncept koji obuhvata:

- a) objektivne mere dobrobiti i životnih uslova dece i adolescenata,
- b) subjektivni doživljaj dobrobiti dece i adolescenata, njihova iskustva, gledišta, procene i aspiracije,
- c) iskustva, gledišta, procene i aspiracije drugih relevantnih društvenih aktera (roditelja i/ili drugih odgajatelja, socijalnih radnika, nastavnika) u pogledu dobrobiti dece i adolescenata.

Savremena istraživanja se fokusiraju na subjektivne percepcije dobrobiti, što je izrazito prisutno u **eudemoničkim pristupima**, koji dobrobit konceptualizuju kao ispunjenje potencijala, funkcionisanje na optimalnom nivou, ostvarivanje istinske prirode i lični prosperitet (Axford, Jodrell and Hobbs, 2014). Stoga se dobrobit operacionalizuje putem pozitivnih emocija, angažo-

vanosti i uključenosti, odnosa, istrajnosti, optimizma i dostignuća. U oblasti hraniteljstva, „indikator uspeha” su, kao što naglašavaju Sellick, Thoburn i Philpot (2004:35), povezani sa četiri uključene strane: dete, biološka porodica, hranitelji i socijalna služba.

U ranijim studijama koje su se bavile svakodnevnim životom adolescenata u Srbiji, fokus je bio na njihovim aktivnostima i odnosima (Pešić et al., 2012) iz perspektive pozitivnog razvoja mladih (Hunter & Csikszentmihalyi, 2003; Larson, 2000; Seligman & Csikszentmihalyi, 2000). Prema dosadašnjim nalazima, učenici srednjih škola u Srbiji (uzrasta od 15 do 19 godina) imaju potrebu za mnogo većom socio-kulturnom podrškom kako bi provodili vreme na način koji je razvojno stimulativan, u formi organizovanih aktivnosti u školi i u zajednici.

Nalazi istraživanja i uvidi iz prakse ukazuju na to da deca na porodičnom smeštaju imaju višestruka i raznovrsna traumatska iskustva tokom odrastanja (Sinclair, Wilson and Gibbs, 2004; Sinclair, Baker, Wilson and Gibbs, 2005; Schofield and Beek, 2005; Holland, Renold, Ross and Hillman, 2008). Izdvajanje od porodice je kod velikog broja ove dece bilo posledica zlostavljanja i zanemarivanja, a neretko i traumatičnih okolnosti u kojima roditelji nisu više bili u stanju da se staraju o njima. Izdvajanje i smeštaj u nepoznatu sredinu samo po sebi predstavlja traumatično iskustvo, jer deca na taj način gube socijalnu podršku i veze sa roditeljima, članovima porodice i drugima na koje su se oslanjali u emocionalnom i socijalnom pogledu (Stanley et al., 2013).

Nalazi istraživanja ukazuju na viši nivo problema u mentalnom zdravlju, češće adolescentske krize, depresiju i niže nivoe samopouzdanja i doživljava sopstvene vrednosti kod adolescenata koji odrastaju u hraniteljskim porodicama (npr. Sinclair et al., 2005). Istraživanja u oblasti socijalne zaštite dece na alternativnom smeštaju u Srbiji pružaju dokaze da postoje razlike između dece koja su smeštena u institucije i dece u hraniteljskim porodicama (Krnjaić, 2002; Kuzmanović et al., 2002; Pešikan & Stepanović, 2002), ali izostaju nalazi koji bi pružili uvid u razlike između adolescenata iz opšte populacije i adolescenata na hraniteljstvu.

Nalazi iz istraživanja o adolescentima uzrasta 13–18 godina na porodičnom smeštaju u Srbiji, koji su dobijeni dubinskim intervjuima sa adolescentima i njihovim socijalnim radnicima (Burgund and Zegarac, 2016), ukazali su na to da mladi smatraju kako nisu u dovoljnoj meri uključeni u odluke koje ih se tiču (izbor škole, razmatranje tipa alternativnog staranja i sl.). Neki od intervjuisanih mladih su izjavljivali da nemaju sećanja na izdvajanje iz porodice, jer je to bilo davno, a niko sa njima nije pričao o tim iskustvima. Socijalni radnici su saglasni da mladi nedovoljno učestvuju u odlukama koje su važne za njihov život, ali takođe misle da je to u njihovom „najboljem interesu“, bilo zato što su „nedovoljno zreli“ da donose odluke ili zato što su „nedovoljno realistični“ u proceni svojih mogućnosti. Izgleda da u međusobnom odnosu adolescenta na alternativnom staranju i odraslih koji se o njima staraju postoji uzajamna „omerta“ (kodeks ćutanja), za koju je teško pretpostaviti da može doprineti razvoju, dobrobiti, bezbednosti i ostvarivanju prava deteta.

Pošto je razumevanje mehanizma na koji politike i prakse utiču na dobrobit dece i adolescenata na hraniteljstvu važno, treba unaprediti i usaglasiti dosadašnja saznanja o faktorima koji doprinose dobrobiti ovih adolescenata. Stoga je, da bi se procenili povoljni i nepovoljni aspekti sadašnjeg sistema hraniteljstva u Srbiji, značajno razmotriti:

- × razlike između adolescenata na porodičnom smeštaju i onih iz opšte populacije,
- × iskustva, gledišta, procene i aspiracije adolescenta na porodičnom smeštaju, i
- × percepcije značajnih odgovornih odraslih u njihovom životu.

Mada su ova pitanja aktuelna i zapažena i na međunarodnom i na nacionalnom nivou, istraživanja u ovoj oblasti su još uvek retka i metodološki izazovna.

2. Svrha i cilj istraživanja

Svrha ovog istraživanja je da unapredi sistem hraniteljstva u Srbiji kako bi se taj sistem u većoj meri pripremio i osposobio da pruža kvalitetnu podršku dobrobiti adolescenata.

Dva **osnovna cilja** istraživanja su:

- × generisanje temeljnih znanja o dobrobiti adolescenata, sa naglaskom na dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu,
- × zagovaranje unapređenja sistema hraniteljstva kroz preporuke koje se zasnivaju na dokazima, a odnose se na dobrobit adolescenata na hraniteljstvu.

Specifični ciljevi istraživanja su:

- × sticanje uvida u različite aspekte dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu u poređenju sa referentnom grupom adolescenata iz opšte populacije,
- × bolje razumevanje perspektive adolescenata na hraniteljstvu u vezi sa njihovom dobrobiti,
- × identifikovanje načina na koji različiti socijalni akteri (hranitelji, roditelji, voditelji slučaja, savetnici za hraniteljstvo, učitelji/nastavnici i kreatori politika) razumeju šta doprinosi dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu,

- × mapiranje aktivnosti i faktora koji doprinose dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu, sa posebnim naglaskom na to šta različiti akteri u sistemu rade ili ne rade za dobrobit adolescenata na hraniteljstvu,
- × formulisanje preporuka za unapređenje politika i praksi koje se odnose na razvoj hraniteljstva u Srbiji.

Osnovno istraživačko pitanje glasi:

Koji su aspekti dobrobiti relevantni za unapređenje politike i prakse kako bi se podržao pozitivan razvoj adolescenata na hraniteljstvu u Srbiji?

Specifična istraživačka pitanja su:

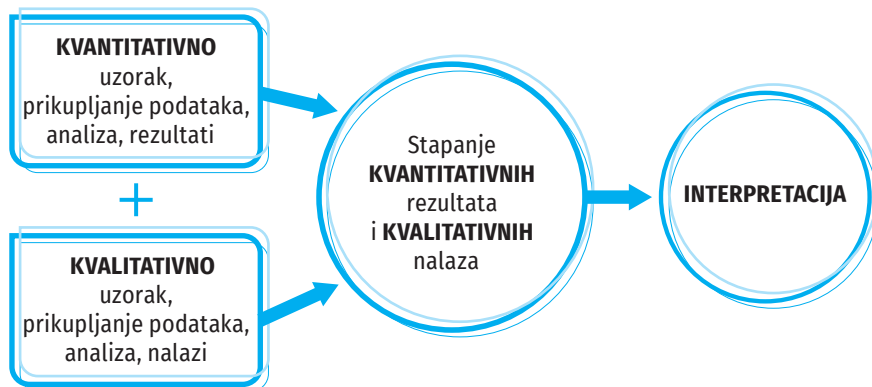
- × Koliko je adolescentima na hraniteljstvu stvarno dobro? Da li imaju prilike da se „rascvetaju” tj. da se osećaju dobro i da funkcionišu efikasno, slično kao njihovi vršnjaci u porodicama sa jednim ili oba roditelja (Hone, Jarden, Schofield and Duncan, 2014; Huppertand So, 2013)?
- × Kako različiti akteri (voditelji slučaja, savetnici za hraniteljstvo, hranitelji, adolescenti, roditelji, kreatori politika) razumeju šta čini dobrobit adolescenata na hraniteljstvu?
- × Šta sistem socijalne zaštite čini ili ne čini za dobrobit adolescenata na hraniteljstvu?
- × Šta obrazovni sistem i druga okruženja (koja su izvan fokusa sistema socijalne zaštite) čine ili ne čine za dobrobit adolescenata na hraniteljstvu?

3. Metodologija istraživanja

Glavno istraživačko pitanje i posebna istraživačka pitanja zahtevaju mešoviti metod istraživanja. U istraživanju je primenjen **konvergentni paralelni mešoviti metod** (engl. *Convergent Parallel Mixed Method*, prema Piano and Creswell, 2015), kao najprimereniji kompleksnosti pojave te da bi se iskoristile prednosti i kvalitativnog i kvantitativnog pristupa istraživanju. Štaviše, aktuelni nivo znanja omogućuje ovaj napredni dizajn istraživanja, pošto se pomoću njega konkurentno prikupljaju i kvalitativni i kvantitativni podaci, koji se potom odvojeno analiziraju, porede isintetizuju kao dva odvojena seta rezultata, da bi se napokon došlo do obuhvatne interpretacije na nivou na kome se odvojeni rezultati međusobno potvrđuju ili dopunjuju (Grafikon 2). Dva različita tipa istraživanja se primenjuju „paralelno”, a potom stapaju kako bi se bolje razumeli fenomeni, uz primenu triangulacije višestrukih izvora informacija.

Kumulativna interpretacija rezultata istraživanja dostignuta je harmonizovanom izradom istraživačkih alatki (zajednički su teorijski okvir, ciljevi istraživanja i istraživačka pitanja, usaglašene su istraživačke procedure te kvalitativni i kvantitativni instrumenti), i saradnjom glavnog istraživačkog tima, Savetodavnog odbora adolescenata i Nadzornog odbora istraživanja, koji su konsultovani tokom procesa. Podeljeno vlasništvo nad rezultatima istraživanja podrazumeva i da se konačna tumačenja i preporuke razviju u združenom radu relevantnih strana (adolescenata, profesionalaca, kreatora politika i sl.).

Grafikon 2. Konvergentni paralelni mešoviti metod istraživanja
(Piano and Creswell, 2015:392)

Kvantitativni deo istraživanja usmeren je na poređenje adolescenata na hraniteljstvu i referentne grupe adolescenata iz opšte populacije po različitim aspektima dobrobiti te na identifikovanje glavnih prepreka za pozitivan razvoj i napredovanje adolescenata na hraniteljstvu. Ovaj deo istraživanja obuhvata:

- × adolescente uzrasta od 14 do 19 godina, koji pohađaju više razrede osnovne škole i srednju školu (uključujući i adolescente iz hraniteljskih porodica);
- × stručne saradnike u školama (psihologe i pedagoge), jer se pretpostavlja da su oni resurs i podrška nastavnicima koji rade sa adolescentima na hraniteljstvu.

Kvalitativni deo istraživanja je usmeren na dobrobit adolescenata na porodičnom smeštaju, a korišćen je metod dubinskih intervjua i diskusija u fokus grupama sa odgovarajućim socijalnim akterima: adolescentima na porodičnom smeštaju koji su podeljeni u grupe prema uzrastu, odraslima koji su odgovorni za njihovu svakodnevnu negu i dobrobit, tj. hraniteljima i profesionalcima iz sistema, te ključnim informatorima, kao odraslima koji su zaduženi za opštu dobrobit ovih adolescenata ili imaju uticaj na nju.

3.1. Upravljanje procesom

Istraživanjem je rukovodio **Nadzorni odbor istraživanja**, u kome su bili predstavnici sledećih institucija:

- × Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja,
- × Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu,
- × Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja,
- × Instituta za mentalno zdravlje iz Beograda.

Nadzorni odbor istraživanja je upravljao procesom i davao savete istraživačkom timu. U glavnom istraživačkom timu su bila dva predstavnika Instituta za psihologiju, dva predstavnika Odeljenja za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i dva predstavnika UNICEF-ove kancelarije u Beogradu. Glavni istraživački tim je bio zadužen da sačini zajednički istraživački protokol, da koordinira i obavlja monitoring terenskog dela istraživanja, da izradi istraživački izveštaj i da razvije združeni plan zastupanja i komunikacije u vezi sa rezultatima istraživanja.

Pošto je prepoznat značaj subjektivnih perspektiva i istraživanja sa decom (u ovom slučaju adolescentima), što predstavlja specifičnu istraživačku metodologiju koja podrazumeva da su uvidi dece i adolescenata značajni u stvaranju znanja (Clark, 2011), istraživački tim je formirao **Savetodavni odbor adolescenata** (četiri mladića i dve devojke uzrasta od 14 do 20 godina koji imaju aktuelno iskustvo života na hraniteljstvu). Polazeći od stava da deca i mladi mogu da ponude nove perspektive kao „insajderi” među svojim vršnjacima, Savetodavni odbor adolescenata je postavljen kao „kontrateža” Nadzornom odboru istraživanja. Odbor adolescenata je osnovan kao konsultantsko i savetodavno telo za relevantna istraživačka pitanja (uzrokovanje, prikupljanje i analiza rezultata), kao i radi učešća u diseminaciji nalaza istraživanja.

Adolescenti su u istraživačkom procesu učestvovali kao savetnici, i to prilikom prethodnog testiranja instrumenata, opredeljivanja za metode re-

grutacije ispitanika, organizacije prikupljanja podataka, davanja značenja i diseminacije nalaza istraživanja. Proces komunikacije sa adolescentima iz Odbora je bio izrazito dinamičan i izazovan, podrazumevao je međusobno slušanje, interpretaciju i sukonstrukciju značenja. Ovo iskustvo je omogućilo istraživačima da preispitaju i redefinišu svoje pristupe, unaprede strategije prema ispitanicima, naručiocima i korisnicima istraživanja. Mladi savetnici su davali izrazito korisne inpute, na osnovu kojih je obezbeđen i poklon vaučer za adolescente sa hraniteljstva koji su učestvovali u istraživanju kao ispitanici. Partnerstvo sa Savetodavnim odborom adolescenata, koji se sastao 8 puta u periodu od juna 2018. do juna 2019. i učestvovalo u diseminaciji preliminarnih rezultata istraživanja, bilo je (i još uvek jeste) izvrsno i inspirativno iskustvo za istraživački tim.

Koordinator istraživanja je rukovodio projektnim timom, koji se sastojao od tri istraživača iz Instituta za psihologiju Filozofskog fakulteta, dva profesora i 14 mladih istraživača, studenata doktorskih i master studija socijalnog rada sa Odeljenja za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Terenski istraživači su pažljivo izabrani, obučeni i nadgledani (ovaj tip istraživanja zahteva odgovarajuću obuku za primenu istraživačkih tehnika i etičkih procedura, ličnu senzitivnost i adaptabilnost u poštovanju granica postavljenih istraživačkim protokolom). U kvalitativnom delu istraživanja, terenski istraživači su bili kvalifikovani socijalni radnici, studenti master i doktorskih studija socijalnog rada koji imaju iskustvo u neposrednom radu sa decom i mladima. Svi terenski istraživači su bili lično i profesionalno neutralni (ni na koji način nisu bili povezani sa različitim grupama ispitanika). Terenski istraživači su bili angažovani u organizaciji i vođenju intervjuja i fokus grupa na terenu, u izradi izveštaja i u transkribovanju intervjuja, a dvoje je učestvovalo i u analizi podataka i pisanju izveštaja².

2 Lista terenskih istraživača se nalazi na kraju ovog izveštaja.

3.2. Iskustva sa terenskog istraživanja, uzorak i diskusija o preliminarnim rezultatima

Upitnici za adolescente i stručne saradnike, namenjeni istraživanju u školi, konstruisani su do juna, a potom su, u saradnji sa institucijama i kolegama, tokom leta i početkom septembra izabrane škole i obavljene pripreme za teren za kvantitativni deo istraživanja. Istovremeno, obavljene su konsultacije sa Nadzornim odborom istraživanja i Savetodavnim odborom adolescenata i razvijeni su instrumenti za kvalitativni deo istraživanja, koji su delimično testirani sa adolescentima iz Savetodavnog odbora adolescenata.

Napravljen je spisak adolescenata na hraniteljstvu (uzrasta 14–19 godina) na 10 lokacija u Srbiji koje su obuhvaćene preko svih 6 regionalnih CPSU – Beograd, Novi Sad, Kragujevac, Niš, Miloševac, Čuprija. Osim toga, obuhvaćena su još 3 regiona (Subotica, Leskovac i Novi Pazar) u kojima ne postoje takvi regionalni centri, ali postoji veliki broj adolescenata na hraniteljstvu. Tako je geografski pokriven veliki deo Republike Srbije i formiran spisak od 1.392 adolescenta uzrasta 13–19 godina iz različitih regiona. Istovremeno, ovi regionalni centri su poslali spisak od 77 škola koje pohađaju adolescenti na hraniteljstvu: 25 osnovnih, 45 srednjih i 7 mešovitih škola.

Prva odluka prilikom organizovanja terenskog istraživanja, u njegovom kvantitativnom delu, odnosila se na izbor škola. Podaci o raspoređenosti adolescenata na hraniteljstvu po školama ukazali su na to da oni nisu koncentrisani u pojedinim školama. To je svakako povoljan pokazatelj koji govori da adolescenti na hraniteljstvu nisu izdvojeni, ali otežava organizaciju istraživanja na terenu. **Uzorak škola** je izabran na osnovu najveće zastupljenosti adolescenata na hraniteljstvu u školama po navedenim regionima i mestima u Srbiji. Odlučeno je da se ispitivanje obavi u manjem broju škola, ali na većem broju odeljenja. Umesto prvobitno planiranih 40 škola izabrano je 16 škola: 11 srednjih stručnih i 5 osnovnih škola. U osnovnim školama obuhvaćeni su osmi razredi, a u srednjim po jedno odeljenje za svaki razred. Primećeno je da su adolescenti na hraniteljstvu koncentrisani u srednjim stručnim školama, i to često onim školama za koje ne postoji veliko interesovanje učenika.

Stručni saradnici iz 16 izabranih škola (12 psihologa, 3 pedagoga i 1 nastavnik) obučeni su u septembru 2018. godine, a sa učenicima su obavili istraživanje u školama tokom oktobra iste godine. Osim toga, saradnici su popunjavali i posebno konstruisan upitnik u kome su davali svoje procene o učenicima i obrazovno-kulturnim uslovima svoje škole.

Istraživanje u školama sprovedeno je tako da ni na koji način ne dovede adolescente koji su na hraniteljstvu u fokus, zbog čega bi mogli da se osete diskriminisano. Stoga su ispitivana kompletna odeljenja u izabranim školama, po jedno odeljenje iz svakog razreda, a stručni saradnici su imali instrukciju (za koju su se zalagali i adolescenti iz Savetodavnog odbora adolescenata), da ne šetaju učionicom tokom popunjavanja upitnika, da ne nadgledaju učenike i da ne kontrolišu šta učenici pišu kako bi osigurali da oni slobodno i bez pritiska popunjavaju upitnike u skladu sa garantovanom anonimnošću. Stručni saradnici su na kraju, pred učenicima, sve upitnike stavili u kovertu i zatvorili je. Ipak, i u ovako ekološki validnom i brižljivo kreiranom kontekstu istraživanja, koje se odvijalo u sredini poznatoj učenicima i u uobičajenom uslovima, veoma mali broj adolescenata se izjasnio da je na hraniteljstvu: samo 24 od 1.336 ispitanih adolescenata, i to 9 u osnovnim školama (od očekivanih 30 na osnovu podatka među 236 ispitanih učenika) i 15 u srednjim školama (od očekivanih 40 među ispitanih 1.100 učenika). To je znatno manji broj adolescenata na hraniteljstvu od očekivanog na osnovu dobijenih podataka o njihovom broju u izabranim školama. U 5 škola se nijedan jedini učenik nije izjasnio da je na hraniteljstvu.

Ovi podaci nedvosmisleno ukazuju na osetljivost adolescenta na hraniteljstvu, jer je očigledno da se određen broj njih nije tako izjasnio iako je popunjavanje upitnika u školi bilo dobrovoljno i anonimno, a ništa u organizaciji istraživanja nije ukazivalo na to da se istraživanje bavi hraniteljstvom. Svi učenici jednog odeljenja popunjavali su isti upitnik, u uobičajenim uslovima u školi, tokom redovnog časa, a njihovo učešće je bilo anonimno i dobrovoljno. Iako ne možemo da tvrdimo i da znamo koliko je adolescenata izbeglo da se izjasni da je smešteno u hraniteljsku porodicu, možemo da izdvojimo izjašnjavanje kao problem. Nekoliko ispitanika je precrtalo odgovor da živi u hraniteljskoj porodici i naknadno upisivalo da

živi sa roditeljima. U osnovnoj školi u Miloševcu, u mestu gde postoji duga tradicija hraniteljstva, u osmom razredu ima 16 učenika na hraniteljstvu (prema podacima), a izjasnilo se samo 6 od svih ispitanih učenika osmog razreda (od njih 22).

Ispitivanje upitnikom obavljeno je bez teškoća, i u izabranih 16 škola sa obučenim stručnim saradnicima i sa dodatnim grupama adolescenata. Učenici su saradivali i uglavnom su bili motivisani. Upitnik se pokazao kao zahtevan za popunjavanje učenicima stručnih trogodišnjih škola (a to su škole koje najčešće pohađaju adolescenti na hraniteljstvu). Ispitanicima iz ovih škola trebalo je više vremena za popunjavanje upitnika nego onim iz četvorogodišnjih srednjih stručnih škola. Upitnik je bio teži adolescentima mlađeg uzrasta (14–15 godina), a otpor, uz nekoliko odbijanja, javio se među najstarijim ispitanicima, maturantima. Odgovaranje na upitnik je zahtevalo nešto više vremena od jednog školskog časa. U nekim školama stručni saradnici su učenicima čitali pitanja i tako ih vodili kroz upitnik, a usput su davali dodatna objašnjenja.

Mali obuhvat ispitanika koji su se izjasnili da su na hraniteljstvu zahtevao je da se uzorak dopuni ciljano biranim uzorkom adolescenata na hraniteljstvu s obzirom na mesto gde žive (engl. *purposive³ and venue-based⁴ sample*). Naknadno istraživanje dodatnih grupa organizovano je tokom novembra i decembra 2018, na pet lokacija, sa ciljano izabranim adolescentima iz hraniteljskih porodica. Oni su popunjavali upitnik van škole, u mešovitim uzrasnim grupama, u poznatoj sredini i uslovima, na poziv saradnika iz CPSU. Na taj način, ispitano je 20 adolescenata u Miloševcu, 40 u Ćupriji, 39 u Kragujevcu, 15 u Subotici i 14 u Obrenovcu (ukupno 128 adolescenata).

Odziv je bio odličan, a saradnici predusretljivi. Okupljanja su bila dobro organizovana u poznatoj sredini i uslovima, nije bilo nikakvih problema. Adolescentima je upitnik zadavala osoba koja je bila deo istraživačkog

3 Namerni uzorak se koristi za regrutovanje ispitanika sa specifičnim karakteristikama unutar populacije.

4 Zasniva se na uzrokovanju nepriviligovanih, ranjivih ili marginalizovanih adolescenata (DVMAs) u mestima u kojima oni žive.

tima i izuzetno dobro upućena u sve aspekte testiranja. Adolescenti su prihvatili ispitivanje, atmosfera je bila prijatna, bili su raspoloženi za komunikaciju i zainteresovani za ono što rade. Za dve grupe ispitivanje je organizovano tokom vikenda (da ne bi gubili časove i izostajali iz škole).

Na ovaj način su u target grupama ipak okupljeni „pozitivno selekcionisani” odnosno motivisani, poslušni i adaptirani adolescenti. Ova grupa ispitanika je imala problema sa verbalizacijom i održavanjem pažnje tokom popunjavanja upitnika, kao i prilično izražene teškoće u razumevanju pročitanoog teksta i u razumevanju načina na koji treba da odgovore. Stoga je primenjena metoda vođenja kroz upitnik. Koordinatorica je svim tako ispitanim posebno organizovanim grupama adolescenata na hraniteljstvu čitala upitnik i pomagala im da popune upitnik, pitanje po pitanje.

Svi ispitanici iz dodatno organizovanih grupa adolescenata na hraniteljstvu su nakon ispitivanja dobili vaučer (u vrednosti od 1.000 RSD), koji su mogli da utroše u poznatom lancu drogerija u Srbiji. Ispitanici su se veoma obradovali vaučerima, a i profesionalcima je bilo drago što je deci time ukazana pažnja. Konačno, na ovaj način uspeali smo da dođemo do:

- × ukupno 1.464 adolescenata: 152 adolescenta na hraniteljstvu (24 ispitano u školi i 128 u dodatno organizovanim grupama) i 1.312 adolescenata koji su činili referentnu grupu za poređenje iz opšte populacije;
- × 16 stručnih saradnika (psihologa i pedagoga) iz škola u kojim je obavljeno istraživanje.

Uzorak **kvalitativnog** dela istraživanja je, u skladu sa planom, obuhvatio adolescente oba pola iz različitih regiona u Srbiji, iz ruralnih i urbanih sredina, kao i decu iz romske zajednice koja su disproportionalno zastupljena na alternativnom staranju. Planirano je i uključivanje odraslih koji su odgovorni za adolescente na hraniteljstvu iz više regiona u Srbiji.

Da bi se obezbedio obuhvat svih podskupova ispitivane populacije, za sve grupe ispitanika u kvalitativnom delu istraživanja primenjen je namerni i za mesto vezani tip uzorkovanja (engl. *purposive and venue-based sample*). U pitanju je metod konstruisanja uzorka koji se koristi za regrutaciju ispitanika sa specifičnim karakteristikama u populaciji. Tako je na oda-

branim lokacijama sa liste adolescenata na hraniteljstvu (kojima su imena šifrirana i u ovoj prvoj fazi izbora uzorka) izdvojena svaka četvrta osoba, što je bilo oko 30% više potencijalnih ispitanika od onog koji je predviđen (Creswell, 1994). Potom se u odgovarajućoj proceduri tražio pristanak za učešće na osnovu pune obaveštenosti (engl. *informed consent*) od svih ispitanika, i to u prvom koraku od zakonskih staratelja adolescenta na hraniteljstvu. Terenski deo istraživanja za kvalitativni deo studije je obavljen u 4 distinktivna regiona u Srbiji (Beograd, Niš, Novi Sad i Leskovac), dok su ispitanici bili iz više od 15 opština.

Brojni autori navode da je uključivanje dece na hraniteljstvu u istraživanje složeno, zahtevno i nepredvidljivo. Tokom organizacije 10 fokus grupa sa adolescentima u 4 pomenuta regiona u Srbiji, pažljivo su razvijene i korišćene različite strategije uzrokovanja i regrutovanja. U literaturi se kao glavna prepreka za uključivanje adolescenata na hraniteljstvu u istraživanje navode brojni „čuvari“ (engl. *gate keepers*) sa kojima se mora pregovarati.

Naše iskustvo pokazuje da postoje i brojne druge prepreke koje otežavaju regrutovanje i formiranje odgovarajućeg uzorka. Više od polovine adolescenata koji su slučajno izabrani u uzorak sa liste automatski je odbilo da učestvuje u istraživanju. Uprkos pažljivo pripremljenom prvom kontaktu i dodatnom pokušaju, predomisli se samo nekoliko njih koji su prvobitno odbili učešće. Takođe, tek jedna trećina adolescenata koji su prvobitno pristali da učestvuju u istraživanju koristila je raznovrsne strategije za izbegavanje učešća („zaboravio sam“, „sutra imam pismeni“, „uspavala se“ i sl.). Adolescenti na porodičnom smeštaju imaju brojne razloge za aktivni ili pasivni otpor učešću u istraživanjima i drugim aktivnostima koje im se nude. Stigmatizacija, teškoće u razvoju identiteta, učešće velikog broja odraslih u njihovom odrastanju sa kojima pregovaraju oko svoje individualne nepoverenja u sistem i odrasle spadaju među najuočljivije razloge, uz strah od posledica (učešća i neučešća) i nelagodnosti zbog kontradiktornih osećanja prema odraslim osobama od kojih su zavisni.

U kvalitativnom delu studije nije bilo teškoća prilikom regrutovanja odraslih ispitanika. Odziv profesionalaca i hranitelja je bio odličan, a uspeh

u ostvarivanju planirane strukture i broja ispitanika predstavlja rezultat izvrsne saradnje sa stručnim radnicima iz različitih CSR i CPSU. Svi profesionalci kojima smo se obratili su bili izuzetno zainteresovani za istraživački proces i rezultate. Hranitelji su takođe bili veoma zainteresovani da se njihov glas čuje i zabeleži.

Uprkos svim preprekama, zahvaljujući izvanrednoj saradnji stručnih radnika u socijalnoj zaštiti te entuzijazmu i posvećenosti terenskih istraživača (studenata master i doktorskih studija socijalnog rada), u istraživanju je učestvovalo:

- × 6 adolescenata na hraniteljstvu uzrasta 14–19 godina u Savetodavnom odboru adolescenata,
- × 51 adolescent na hraniteljstvu (27 uzrasta 13–15 godina, 15 uzrasta 16–19 godina i 9 adolescenata i mladih uzrasta 16–23 godine sa prethodnim iskustvom života na hraniteljstvu), u ukupno 10 fokus grupa,
- × 34 hranitelja u četiri regiona u Srbiji (Beograd, Niš, Novi Sad i Leskovac), sa 23 ispitanika ženskog i 11 muškog pola,
- × 24 voditelja slučaja iz pomenuta četiri regiona i 12 centara za socijalni rad, i to 21 ženskog i 4 muškog pola, sa kojima su organizovane 4 fokus grupe,
- × 20 savetnika za hraniteljstvo iz tri regionalna CPSU (Beograd, Niš i Novi Sad), i to 17 ženskog i 3 muškog pola.

Ukupno je organizovana 21 fokus grupa, a obavljeno je i 8 intervjua sa ključnim informatorima.

Preliminarni rezultati istraživanja su, u dogovoru sa Savetodavnim odborom adolescenata, razmatrani krajem maja 2019. na tri okrugla stola u tri regiona u Srbiji (Niš, Kragujevac i Beograd). Članovi istraživačkog tima i mladi iz Savetodavnog odbora adolescenata su okupili profesionalce iz CSR i CPSU, hranitelje, adolescente i stručne saradnike iz škola, kao i druge zainteresovane stručnjake (iz akademske zajednice, organizacija civilnog društva i sl.). Na tim skupovima su predstavljani preliminarni rezultati, a

potom su organizovane diskusija i aktivnosti u kojima su sačinjene preporuke namenjene Ministarstvu za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, centrima za socijalni rad i centrima za porodični smeštaj i usvojenje te školama. Rezultati diskusije i dobijene preporuke su uneti u konačni tekst izveštaja o istraživanju.

3.3. Instrumenti

A. Za **kvantitativni deo istraživanja**, kojim su obuhvaćeni adolescenti na hraniteljstvu i referentna grupa adolescenata iz opšte populacije, razvijena je **baterija upitnika za adolescente**. Ta baterija obuhvatala je:

- × **Upitnik** koji se odnosi na socio-demografske podatke odnosno varijable (uzrast adolescenata, pol, vrstu i tip škole, razred, školski uspeh, socio-ekonomski status porodice i sl.).
- × **Upitnik** o učenju i vannastavnim aktivnostima, aktivnostima tokom slobodnog vremena, izlascima i zadovoljstvu načinom kako se provodi slobodno vreme.
- × **Upitnik** o participaciji u donošenju odluka, u aktivnostima u svakodnevnom životu, odnosima sa značajnim odraslima i vršnjacima.
- × **Skala dobrobiti adolescenata EPOCH**, sa 20 stavki (*The EPOCH Measure of Adolescent Well-being*, Kern, Benson, Steinberg and Steinberg, 2016). Skala se sastoji od 5 različitih pozitivnih karakteristika koje zajedno čine više nivoa dobrobiti: *uključenost* (upućenost, zainteresovanost i uključenost u aktivnosti ili svet sam po sebi), *istrajnost* (tendencija da se istraje i teži ka cilju, upornost), *optimizam* (osećaj nade i poverenja u budućnost), *povezanost* (osećanje da je osoba voljena, da je drugi podržavaju i uvažavaju) i *sreća*.
- × **Skala benevolentnih iskustava u detinjstvu**, sa 10 stavki (*The Benevolent Childhood Experiences – BCEs*, Narayan, Rivera, Bernstein, Harris and Lieberman, 2017), koja je prilagođena za potrebe istraživanja. Skala se zasniva na nekoliko ključnih povoljnih ranih iskustava, uklju-

čujući privrženost, efikasne roditeljske prakse i druge resurse u zajednici i društvu.

- × **Upitnik za samoprocenu identiteta u adolescenciji – AIDA** (*A Self Report Questionnaire For Measuring Identity In Adolescence*, Goth, Folsch, Schlüter-Müller & Schmeck, 2012), sa 58 stavki i 6 otvorenih pitanja. Ovaj upitnik namenjen adolescentima ima za cilj da ispita razvoj identiteta, odnosno da razlikuje adolescente sa zdravim identitetom od onih kod kojih se manifestuje identitetska kriza ili difuzni identitet. Sastoji se od dve velike skale koje se nazivaju Diskontinuitet i Inkoherentnost. Upitnik sadrži 58 stavki, a slaganje sa svakom stavkom se procenjuje na petostepenoj skali, uz dodatna tri otvorena pitanja u kojima adolescenti opisuju sebe i tri u kojima opisuju svog najboljeg prijatelja. Skale Diskontinuitet i Inkoherentnost se dalje dele na po tri podskale. U Tabeli 1 se daju podaci o pouzdanosti skala i primeri stavki.

Tabela 1. Pouzdanost skala i podskala u okviru instrumenta AIDA

Skale	Br. stavki	Alpha	Raspon u korelaciji između skale i ukupnog skora
1. Diskontinuitet	27	.86	rit = .30 – .66
1.1 Osobine	9	.73	Mogu da navedem nekoliko stvari koje stvarno dobro radim.
1.2 Relacije	11	.76	Osećam da nigde stvarno ne pripadam.
1.3 Emocionalna samorefleksivnost	7	.76	Često ne znam kako se upravo u tom trenutku osećam.
2. Inkoherentnost	31	.92	rit = .39 – .72
2.1 Konzistentnost	11	.86	Osećam da imam više različitih „lica” i da se ona baš ne slažu najbolje.
2.2 Autonomija	12	.84	Kada sam sâm, osećam se bespomoćno.
2.3 Kognitivna samorefleksivnost	8	.76	Često ne shvatam razlog zbog čega radim neke stvari.

B. Upitnik za stručne saradnike (psihologe i pedagoge) obuhvata procene porodičnog i školskog okruženja učenika: socijalni i ekonomski status porodica učenika, aktivnosti koje se odnose na učenje i vanškolske aktivnosti učenika, a za učenika na hraniteljstvu posebno procene odnosa sa nastavnicima i vršnjacima. Upitnik je konstruisan za potrebe istraživanja kako bi se došlo do uvida u obrazovne, ali i druge potrebe adolescenata na hraniteljstvu i do uvida u to kakva je podrška potrebna nastavnicima koji rade sa ovim adolescentima.

C. Što se tiče kvalitativnog dela istraživanja, razvijeni su protokol za vođenje intervjua i više protokola za fokus grupe koji su prilagođeni različitim tipovima ispitanika (adolescenti različitog uzrasta, hranitelji, profesionalci). Protokoli su uredili proceduru, predviđeni vremenski okvir (60–90 minuta), etička pitanja, moguće probleme, tematske oblasti za pretraživanje pomoću otvorenih pitanja (korišćenjem tehnika podsećanja, rangiranja, usmeravanja), ulogu intervjuera i facilitatora fokus grupe, pitanja završetka (zatvaranja procesa) i sl. Intervjui i fokus grupe su, uz potpisani pristanak na osnovu pune informisanosti, snimani i transkribovani, a podaci su obrađivani putem tematske analize (Braun and Clarke, 2006) kako bi se utvrdili trendovi u značenjima koje su putem jezika i narativa saopštavale različite grupe respondenata. Za obezbeđivanje pouzdanosti i valjanosti tematske analize korišćene su relevantne strategije kako bi se omogućili kredibilitet i prenosivost nalaza istraživanja (Creswell, 1994).

Svi instrumenti su razmatrani i finalizovani uz konsultacije sa Savetodavnim odborom adolescenata i Nadzornim odborom istraživanja. Osim osnovnih demografskih podataka o uzrastu, polu, obrazovanju, porodičnom i hraniteljskom statusu ili ulozi, nisu prikupljeni ostali lični podaci o ispitanicima. Imena ispitanika su korišćena isključivo prilikom traženja i dobijanja pristanka za učešće u istraživanju na osnovu pune informisanosti, nakon čega su svi oni dobili svoju šifru koja je korišćena u demografskim upitnicima, transkriptima, u obradi podataka i u pisanju izveštaja o rezultatima istraživanja.

Za prikazivanje narativa iz fokus grupa koristili smo nasumice izabrana (tipična) imena i stvarni uzrast adolescenata u godinama. Ključni informatori

su obeleženi šifrom KI i brojem (1–8), dok su učesnici fokus grupa predstavljeni na sledeći način: redni broj fokus grupe (I–IV), potom podgrupa ispitanika prema ulozi u sistemu u odgovarajućem rodnom obliku (voditelji/voditeljke slučaja, savetnici/savetnice za hraniteljstvo i hranitelji/hraniteljice) te broj osobe u konkretnoj fokus grupi.

4. Etika

Etičke procedure istraživanja su razvijene u skladu sa UNICEF-ovim Procedurama za etičke standarde u istraživanju, evaluaciji, prikupljanju podataka i analizi (UNICEF Procedure for Ethical Standards in Research, Evaluation, Data Collection and Analysis) i u skladu sa UNICEF-ovim Strateškim vodičem za ustanovljavanje etičke prakse za UNICEF-ova istraživanja (UNICEF Strategic Guidance Note on Institutionalizing Ethical Practice for UNICEF Research). Etičku proceduru istraživanja odobrio je Etički odbor (Ethics Review Board), pod brojem 077ESER18, u julu 2018. godine.

Istraživanje sa adolescentima i o adolescentima postavlja brojne etičke izazove, od kojih ovde pominjemo tek neke, npr. pitanja donošenja odluka, kognitivnih kapaciteta, pristanka na osnovu pune informisanosti, pitanja privatnosti i pitanja poverljivosti. Zadatak istraživanja je da omogući da sve uključene strane iznesu svoja gledišta slobodno i anonimno, bez straha od posledica ukoliko iznesu manje poželjne ili neočekivane stavove.

Poverljivost i privatnost svih učesnika su u ovom istraživanju pažljivo razmatrane. Da bi se garantovale poverljivost i privatnost, učesnicima su pre uključivanja u ispitivanje pružene sve potrebne informacije o mogućim koristima i rizicima pa su oni bili u prilici da slobodno donesu sopstvenu odluku o učešću u istraživanju. Za ispitivanje u školama, odobrenje za učešće davali su direktori izabranih škola. U kvalitativnom delu istraživanja od ispitanika je traženo da potpišu formular o saglasnosti za učešće u istraživanju pre početka individualnog ili grupnog intervjua, a jedan pot-

pisani primerak je ostajao kod njih. Drugi potpisani primerak saglasnosti se čuva u Centru za istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu u zaključanom kabinetu kome mogu da pristupe samo članovi istraživačkog tima. Planirano je da se potpisani formulari sa izjavama o saglasnosti čuvaju godinu dana po završetku terenskog istraživanja, nakon čega će biti uništeni u aparatu za uništavanje papira.

U skladu sa domaćim pravnim propisima, za sve maloletnike (osobe mlađe od 18 godina), a u kvalitativnom delu istraživanja za adolescente na porodičnom smeštaju, pismenu saglasnost za njihovo učešće dali su zakonski staratelji. Članovi istraživačkog tima čvrsto veruju da su deca već od 10 godine života sposobna da izraze svoja gledišta i da daju pristanak za učešće u istraživanju na osnovu pune informisanosti ukoliko su na pogodan i smislen način uključena u odlučivanje. Pitanje za istraživače nije bilo *da li*, već *kako* da uključimo decu i adolescente da, u skladu sa njihovim najboljim interesima i narastajućim kapacitetima, donesu nezavisnu odluku te da učestvuju u zaštiti sopstvene dobrobiti (Ergler, 2017; O’Kane, 2013; Morrow, 2008; Lansdown, 2005). U Srbiji su zakonski staratelji adolescenata na porodičnom smeštaju najčešće stručni radnici CSR u opštinama iz kojih adolescenti potiču. Staratelji su bili zamoljeni da obezbede početnu saglasnost i dobili su pismo sa informacijama o mogućim rizicima i koristima za adolescente koji učestvuju u istraživanju, sa izjavom koja je formulisana u skladu sa pravom deteta na participaciju (UN KPD, čl. 12):

„Kao roditelj/zakonski staratelj dajem odobrenje istraživačkom timu da se obrati (ime i prezime) i da ga/je pita da li želi da učestvuje u istraživanju.”

Nakon pribavljanja saglasnosti od zakonskog staratelja, ostvaren je kontakt sa adolescentima koji su ušli u uzorak na način koji je u skladu sa etičkim pravilima i uzrasno prikladan, jer je istraživačima bilo veoma važno da stvore mogućnost za njihovu autentičnu i informisanu saglasnost, a ne da samo daju „pristanak”. Način na koji se stupa u prvi kontakt sa adolescentima na hraniteljstvu je podrobno razmatran i usaglašen sa Savetodavnim odborom adolescenata i sa nizom odraslih koji su svakodnevno uključeni u njihovo odgajanje da bi se obezbedili njihovi najbolji interesi, bezbed-

nost, privatnost i smisljena participacija. Konačna moć da odluče da li žele ili ne žele, odnosno u kom vidu, kako i kada žele da učestvuju u istraživanju ostavljena je samim adolescentima.

Kako je u pitanju nekomercijalno istraživanje, ispitanici nisu dobijali nikakvu naknadu niti podsticaj, osim odgovarajućeg osveženja. U konsultaciji sa Savetodavnim odborom adolescenata, adolescentima na hraniteljstvu koji su učestvovali u istraživanju je nakon ispitivanja uručen vaučer (u vrednosti od 1.000 RSD) poznatog lanca drogerija u Srbiji, o čemu nisu bili obavešteni pre istraživanja.

Tokom procesa, ključne vrednosti su usmeravale istraživače da se prema adolescentima i drugim ispitanicima odnose sa poštovanjem i da uvažavaju njihovo dostojanstvo. Tako je stvoreno okruženje u kome zaštita od moguće povrede ili štete ne ometa autonomno donošenje odluka adolescenta, a odrasli koji se staraju o njima imaju priliku da čuju i razmotre njihov glas.

5. Rezultati istraživanja

5.1. Konstrukcija dobrobiti adolescenata na porodičnom smeštaju u Srbiji

Dobrobit ili *dobrostanje* (engl. *well-being*) predstavlja složen koncept, a teškoće u definisanju i konstrukciji pojma nastaju zbog nepostojanja usaglašene transdisciplinarnе definicije (Gillett-Swan and Sargeant, 2015; Minkinen, 2013, Dodge, Daly, Huyton and Sanders, 2012; Crivello, Camfield and Woodhead, 2009). O'Hare and Gutierrez's (2012) ukazuju na čak 61 jedinstveni naziv domena korišćenih u 19 analiziranih studija u kojima su ti domeni kombinovani u indikatore, odnosno pokazatelje dobrobiti dece. Teoretičari i istraživači su saglasni da je dobrostanje slojevit i kompleksan konstrukt koji je potrebno posmatrati i tumačiti u kontekstu (socijalnom, istorijskom, ekonomskom, političkom i kulturnom) i da obuhvata društvene, psihološke, emocionalne, ekonomske, sredinske i kognitivne komponente.

Shvatanja dobrobiti dece su evoluirala od usmerenosti na opstanak i zadovoljavanje bazičnih potreba do skorašnjeg fokusa na „**cvetanje**” (engl. *flourishing*) i **optimalan razvoj**, što Ben-Arieh (2008) sažima u okviru nekoliko krovniх tema u savremenim istraživanjima ovog konstrukta:

- a) od „**postati dobro**” do „**biti dobro**”: dete ovde i sada je jedinica analize, posmatra se njegova sadašnja dobrobit, a ne samo ishodi u odraslom dobu;

- b) od **objektivnog** do **subjektivnog**: značaj subjektivnog doživljaja i aktualnih iskustva dobrobiti kod dece;
- c) dobrobit je po prirodi **višedimenzionalna** pojava koja obuhvata indikatore iz tradicionalnih i novonastalih domena, a stvaranje sumarnih pokazatelja može da bude korisno u nekim okolnostima;
- d) od **negativnog** do **pozitivnog**, jer dobrobit podrazumeva pozitivne indikatore koji odražavaju lične i sredinske snage, a ne samo odsustvo problema ili nedostataka.

Navedene teme proizilaze i iz UN KPD, promovišu najbolje interese, participaciju i optimalni razvoj deteta.

Na osnovu početnih analiza kvantitativnog ispitivanja koje su se odnosile na poređenje adolescenata na hraniteljstvu sa za njih referentnom grupom adolescenata s obzirom na sredinu u kojoj žive i škole koje pohađaju, nedvosmišleno se zaključuje da nema upadljivih razlika između te dve grupe. Tumačenje rezultata iz kvalitativnog dela istraživanja je obojeno činjenicom da se izvestan broj adolescenata iz uzorka koji su na hraniteljstvu nije tako izjasnio iako se upitnik popunjavao anonimno. Napominjemo da su dve grupe adolescenata izdvojene i upoređivane prema odgovoru na pitanje iz upitnika sa kim žive. Rezultati su prikazani poređenjem adolescenata koji žive u hraniteljskim porodicama (uključujući profesionalne hraniteljske i srodničke hraniteljske porodice) sa za njih referentnom grupom adolescenata koji žive u porodicama sa jednim ili oba roditelja, a koji žive u istim mestima i koji idu u iste škole.

Dobrobit adolescenata je ispitivana preko pet dimenzija koje čine skalu EPOCH.

Na EPOCH skali ni za jedan od pet aspekata nema značajnih razlika između adolescenata na hraniteljstvu i referentne grupe adolescenata iz opšte populacije.

Pretpostavljamo da su na ovoj skali, koju čine pozitivno formulisane tvrdnje, adolescenti na hraniteljstvu davali poželjne odgovore kako bi se prikazali kao bliži svojim vršnjacima, odnosno kao srećniji, više uključeni u dešavanja i bolje povezani sa okolinom.

Tabela 2. Razlike između dve grupe adolescenata na dimenzijama skale EPOCH

Dimenzija skale EPOCH	Grupa adolescenata	N	M	SD	t	p
UKLJUČENOST	Iz opšte populacije	1200	14,43	3,54	.081	.936
	Na hraniteljstvu	138	14,41	4,04		
ISTRAJNOST	Iz opšte populacije	1197	15,51	3,78	-1.668	.096
	Na hraniteljstvu	146	16,06	3,51		
OPTIMIZAM	Iz opšte populacije	1184	16,16	3,33	-.638	.523
	Na hraniteljstvu	145	16,35	3,55		
POVEZANOST	Iz opšte populacije	1225	17,82	3,01	.897	.370
	Na hraniteljstvu	149	17,59	3,43		
SREĆA	Iz opšte populacije	1198	16,92	3,47	.129	.897
	Na hraniteljstvu	147	16,88	3,86		

* Kako nismo mogli da utičemo na to da svi ispitanici odgovore na sva pitanja, i u ovoj i narednim tabelama zabeležene su razlike u broju odgovora po pojedinim pitanjima, odnosno dimenzijama (*missing data*).

Kada se pogledaju aritmetičke sredine koje su dobijene na ovim dimenzijama, uviđa se da preovlađuju visoki skorovi. Naime, maksimalna vrednost na svakoj od dimenzija bila je 20. Na osnovu Tabele 2 uviđamo da su najmanje vrednosti na dimenziji **Uključenost**. Ova dimenzija podrazumeva da je adolescent uključen u aktivnosti koje ga zaokupljaju potpuno, dovoljno da se izgubi pojam o vremenu i zaboravi na sve ostalo. S druge strane, na skali **Povezanost** dobijeni su najviši skorovi, što podrazumeva da u životu adolescenta postoji neko kome može da se obrati kada ima problem, da ima prijatelja do koga mu je stalo te da postoji osoba koja brine o njemu. Da bi se stekao sveobuhvatan uvid u dobrobit adolescenata na hraniteljstvu, u Tabeli 3 dat je procentualni pregled adolescenata iz opšte populacije i adolescenata na hraniteljstvu koji na dimenzijama skale EPOCH ostvaruju skorove ispod jedne standardne devijacije. Kao što se može vi-

deti iz tabele, na svakoj od dimenzija skale EPOCH ima više adolescenata na hraniteljstvu koji ostvaruju prosečne skorove ispod jedne standardne devijacije nego što je to slučaj kod adolescenata iz opšte populacije, mada ove razlike nisu velike.

Tabela 3. Procentualni prikaz adolescenata koji na dimenzijama skale EPOCH ostvaruju skorove ispod jedne standardne devijacije

Dimenzija skale EPOCH	Grupa adolescenata	% adolescenata
UKLJUČENOST	Iz opšte populacije	14,5%
	Na hraniteljstvu	17,4%
ISTRAJNOST	Iz opšte populacije	13,7%
	Na hraniteljstvu	14,4%
OPTIMIZAM	Iz opšte populacije	14,4%
	Na hraniteljstvu	16,6%
POVEZANOST	Iz opšte populacije	13,1%
	Na hraniteljstvu	20,1%
SREĆA	Iz opšte populacije	15,9%
	Na hraniteljstvu	18,4%

Na dimenzijama skale EPOCH unutar grupe adolescenata na hraniteljstvu (152 adolescenta od 14 do 19 godina) ustanovljena je statistički značajna razliku između dečaka i devojčica na dimenziji optimizma, i to u smeru višeg skora kod dečaka.

Tabela 4. Razlike na dimenzijama skale EPOCH s obzirom na pol unutar grupe adolescenata na hraniteljstvu

Dimenzija skale EPOCH	Pol	N	M	SD	t	p
UKLJUČENOST	M	68	14,76	3,61	1.007	.316
	Ž	70	14,07	4,42		
ISTRAJNOST	M	72	16,25	3,35	.544	.587
	Ž	73	15,93	3,67		
OPTIMIZAM	M	72	16,94	3,33	2.110	.037
	Ž	72	15,70	3,68		
POVEZANOST	M	72	17,88	3,45	1.083	.281
	Ž	76	17,27	3,43		
SREĆA	M	74	17,39	3,59	1.683	.095
	Ž	72	16,31	4,09		

U okviru kvalitativnog dela istraživanja, radi razumevanja dubljih značenja kompleksnih fenomena i procesa u praksi socijalnog rada, u 21 fokus grupi korišćena je **metodologija konsenzusa** (engl. *consensus methodology*). Korišćena je aktivnost „izgradnja konsenzusa” (engl. *consensus building*) da bi se ispitala i uspostavila saglasnost oko činilaca i konstitutivnih odlika dobrobiti adolescenata na porodičnom smeštaju. Metodologija konsenzusa podrazumeva „upotrebu strukturiranog pristupa da bi se došlo do jedne izjave ili seta izjava koje prihvataju svi učesnici ili da bi se utvrdile moguće centralne tendencije i deljenje shvatanja o nekom pitanju” (Murphy et al., 1998, navedeno u Duncan, 2006: 401). Ona se zasniva na drugim posebnim metodologijama:

- a) Delfi studija,
- b) nominalna grupna tehnika,
- c) konsenzusna konferencija i
- d) metod facilitacije sastanaka Dojla i Strausa (Doyle and Straus, 1976).

Nalazi studija koje koriste metodologiju konsenzusa istraživaču pružaju uvid u jedinstvena iskustva proučavane populacije. Primenom ove metodologije ograničava se uticaj istraživača na podatke (što obuhvata i moguća predubeđenja i predrasude) i izbegava se pritisak na ispitanike da se prilagode mišljenju drugih učesnika u grupi. Koriste se prednosti i kvalitativnih i kvantitativnih tehnika, dok podaci o složenim a relevantnim konstruktima mogu da se prikupe efikasno i ekonomično (Slocum, 2005; Duncan, 2006; Aekesson and Canavera, 2017).

Ova tehnika je primenjena u fokus grupama da bi se razumela konstrukcija dobrobiti adolescenata na porodičnom smeštaju te utvrdile percepcije i razlike u percepcijama različitih grupa ispitanika o tome šta je sve potrebno adolescentima na hraniteljstvu da bi bili dobro. Razlike u percepcijama profesionalaca (voditelja slučaja i savetnika za hraniteljstvo), neposrednih odgajatelja (hranitelja) i adolescenata (podeljenih u tri grupe – mlađu od 13 do 15 godina, stariju od 16 do 19 godina i grupu adolescenata i mladih koji imaju prethodno iskustvo porodičnog smeštaja uzrasta od 17 do 23 godine) mogu da utiču na konkretna ponašanja različitih aktera i na profesionalne i lične odluke.

Proces izgradnje konsenzusa u sve 21 fokus grupe bio je izazovan i vremenski zahtevan (trajao je 40–55 minuta i obuhvatao 35–50% vremena trajanja fokus grupa), a povremeno i frustrirajući i za učesnike i za facilitatore jer je „sve važno” i „povezano”. Konsenzus se najčešće postizao naglo, kao „aha!” iskustvo, koje se javlja kada se problemi rešavaju uvidom i kada se dostigne „intrinzično zadovoljstvo koje je vezano za iznenadno razumevanje i otkrivanje konzistentnosti ili obrasca” (Kizilirmak, GalvaoGomes da Silva, Imamoglu & Richardson-Klavehn, 2016:1059).

Tehnika izgradnje konsenzusa se u ovom istraživanju pokazala kao plodotvorna i podsticajna, jer je usmerila učesnike fokus grupa da iz svoje jedinstvene perspektive promisle i konceptualizuju specifično značenje dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu te da o tome diskutuju. Kao što naglašavaju Belzile and Öberg (2012), istraživač može da kontekstualizuje sadržaj podataka ukoliko prati dinamiku slaganja i neslaganja tokom diskusije, kao i procese socijalnog uticaja, grupne dinamike i grupnog pritiska, zato što

mišljenja i stavovi učesnika fokus grupa iz njihovih jedinstvenih perspektiva (kao stručnjaka, hranitelja ili adolescenta) nisu statična i „doneta” u fokus grupu, već se konstruišu u posebnoj socijalnoj situaciji. Sva neslaganja, drugačiji i izolovani glasovi pažljivo su razmatrani u grupnoj diskusiji putem konsenzusnog pristupa u dijalogu. Proces u kome su adolescenti, hranitelji, voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo analizirali kategorije vezane za dobrobit omogućio je istraživačima dodatni nivo uvida i kontekst u analizi.

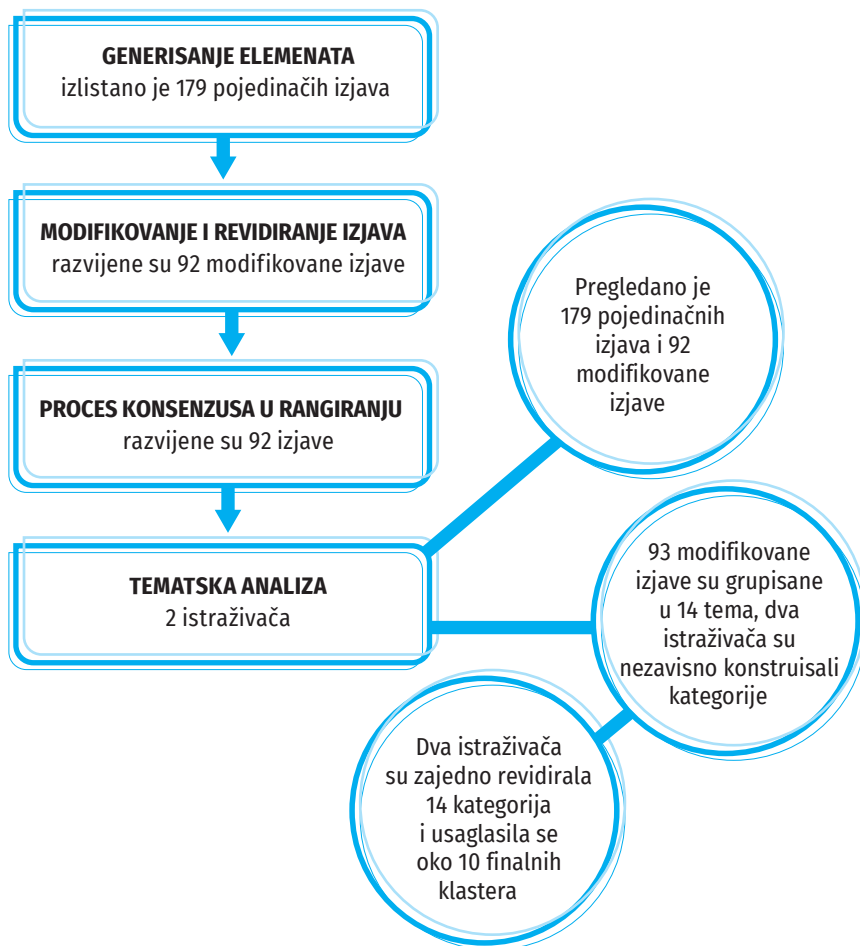
Proces se odvijao u četiri koraka:

- I. **Generisanje elemenata.** Od učesnika u svakoj od 21 fokus grupe je, nakon uvodnih aktivnosti koje su vezane za dobijanje pristanka na osnovu potpune saglasnosti, traženo da napišu 3–4 kvaliteta koji doprinose tome da adolescenti na hraniteljstvu budu dobro. Produkti su potom prikazivani na tabli ispred grupe.
- II. **Modifikovanje i revidiranje izjava putem pregovora o njihovom značenju** (uz pomoć facilitatora fokus grupa). Facilitator je usmeravao diskusiju tako da učesnici pojasne svoje ideje i da se srodne izjave grupišu oko širih, inkluzivnijih tema. Pri tome je grupa usmeravana u indukovanju, preoblikovanju, revidiranju i potvrđivanju odgovora tokom procesa grupisanja srodnih odgovora. Proces sortiranja, grupisanja i regroupisanja je podrazumevao pregovaranje sa učesnicima, proveravanje i ponavljanje, sve dok nije postignut konsenzus oko toga kako nazvati određenu kategoriju.
- III. **Proces postizanja konsenzusa u rangiranju važnosti kategorija dobrobiti.** Učesnici su kroz diskusiju podsticani da konstruisane kategorije dobrobiti za adolescente rangiraju od 1 do 10 prema važnosti za temu. Redosled je ponavljan više puta do momenta postizanja konsenzusa među članovima grupe.
- IV. **Grupisanje rezultata izgradnje konsenzusa u klastere na osnovu tematske analize.** Ovaj poslednji korak je rađen nakon fokus grupa, i to u tri koraka. Dva istraživača su odvojeno pregledala sve individualne izjave i kategorije dobijene na osnovu njih tokom postizanja konsenzusa u fokus grupama. Potom je korišćena tematska analiza za kodiranje

odgovora i njihovo grupisanje u prvobitnih 14 kategorija, koje su potom upoređivane tokom pregovora dva istraživača i napokon modifikovane u finalnih 10 kompaktnijih kategorija. Ove grupe su bile osnova za dalju tematsku i QCA analizu.

Faze izgradnje konsenzusa i tematske analize za identifikovanje rezultata konsenzusa o činiocima dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu prikazane su u Grafikonu 3.

Grafikon 3. Faze izgradnje konsenzusa i tematske analize za identifikovanje rezultata konsenzusa

Napravljeni su transkripti svih diskusija iz fokus grupa na osnovu snimljenog audio materijala, a facilitatori fokus grupa su pisali izveštaje o toku, dinamici i procesu neposredno nakon održavanja fokus grupa. Ovaj bogati materijal je potom analiziran tako što su dva istraživača nezavisno pregledala, kodirala, usaglašavala i formulisala rezultate. Analiza rezultata iz 21 fokus grupe ukazuje na to da su adolescenti, voditelji slučaja, savetnici za hraniteljstvo i hranitelji naveli 179 različitih činilaca dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu; ti činioци su tokom procesa modifikovanja, revidiranja i preimenovanja izjava putem pregovora o značenjima svedeni na 92 činioца, koji su se našli na rang listama fokus grupa. Najfrekventnije izjave na rang listama se odnose na ljubav (16/21), razumevanje (9/21), sigurnost (9/21), podršku (8/21) i pažnju (7/21). Deset najfrekventnijih izjava iz fokus grupa prikazano je u Tabeli 5.

Tabela 5. Deset najčešćih činilaca dobrobiti adolescenata na rang listama 21 fokus grupe

Red. br.	Faktori dobrobiti	N
1.	Ljubav	16
2.	Razumevanje	9
3.	Sigurnost	9
4.	Podrška	8
5.	Pažnja	7
6.	Poverenje	6
7.	Poštovanje	6
8.	Obrazovanje	6
9.	Materijalni uslovi	5
10.	Zdravlje	5

Tematskom analizom dva istraživača su, nezavisno jedan od drugog, od 92 činioца koja su se pojavila na rang listama konstruisala po 14 kategorija,

a potom pregledom i usaglašavanjem usvojila deset kompozitnih klastera dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu: *povezanost, lični odnosi, participacija, vođstvo i granice, zadovoljstvo sobom, adekvatan standard života, edukacija, identitet, bezbednost i slobodno vreme.*

Prilikom imenovanja klastera nastojali smo da u najvećoj mogućoj meri koristimo originale reči i fraze koje su koristili učesnici fokus grupa. Faktori koji su grupisani u klastere prikazani su Tabeli 6.

Tabela 6. Faktori dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu

Povezanost	ljubav; iskrenost; podrška; razumevanje; pažnja; briga i nega; pouzdanost (održavanje obećanja); poverenje; bliskost.
Lični odnosi	dobar odnos sa hraniteljima; kontakti sa bliskim ljudima; kontakti sa biološkom porodicom, brat i sestra; pravi prijatelji; dobri hranitelji; prihvaćenost u hraniteljskoj porodici i sredini; prihvaćenost u školskoj sredini; momak/devojka.
Adekvatan standard života	materijalni uslovi za život; lični/životni prostor; dobar smeštaj; higijena; briga o zdravlju; odgovarajuća garderoba; igračke i učila; resursi,
Vođstvo i granice	disciplina; poštovanje; pravila; polupropustljive granice; pohvala/nagrada; poslušanje; dozvola za individuaciju; poštovanje granica (međusobno).
Identitet	doživljaj pripadnosti; stalnost; sigurnost.
Participacija	glas, i izbor u moć u sopstvenom životu; uvažavanje mišljenja; individualnost; sloboda; sloboda govora; komunikacija; prava deteta; učestvovanje u donošenju odluka; autonomija; uvažavanje ličnosti.
Obrazovanje	škola; školski uspeh.
Slobodno vreme i učešće u zajednici	hobi; sport; spavanje; igrice; vera i potreba da se pomogne drugima.
Zadovoljstvo sobom	sreća; bezbrižnost; samopouzdanje; emotivna stabilnost; hrabrost.
Bezbednost	bez nasilja u porodici; bez vršnjačkog nasilja; zaštita i podrška stručnih radnika.

Tematska analiza i QCA analiza (*Qualitative Comparative Analysis*⁵) pokazale su da adolescenti na hraniteljstvu i odrasli koji se staraju o njima (savetnici, voditelji slučaja i hranitelji) uglavnom označavaju slične stvari kao važne za dobrobit adolescenata, ali da postoje upadljive razlike u viđenju ranga ili prioriteta pojedinih kategorija. Frekvencijska analiza pokazuje da su tri najznačajnija klastera **povezanost, lični odnosi i adekvatan standard života** (Tabela 7).

Tabela 7. Frekvencijska analiza zastupljenosti klastera dobrobiti na rang listama fokus grupa

Kategorija dobrobiti	Adolescenti	Hranitelji	Voditelji slučaja	Savetnici	Ukupno
Povezanost	29	15	9	6	59
Lični odnosi	18	5	8	4	35
Adekvatan standard života	14	3	4	4	25
Vođstvo i granice	8	4	1	/	13
Identitet	3	3	3	3	12
Participacija	4	/	4	2	10
Obrazovanje	6	3	/	1	10
Slobodno vreme/ učešće u zajednici	8	/	/	/	8
Zadovoljstvo sobom	2	2	1	1	6
Bezbednost	1	/	1	1	3

5 Kvalitativna komparativna analiza (QCA) predstavlja analitičku tehniku koja primenjuje principe poređenja na manjim uzorcima. Kako kvalitativno orijentisana istraživanja podrazumevaju manji broj slučajeva (small-N), QCA analiza na osnovu Bulovalgebre omogućava istraživačima komparaciju i zaključivanje. Da bi to bilo moguće, koriste različite softvere, a mi smo u ovom istraživanju koristili program *fsQCA*.

Kumulativna frekvencijska analiza pokazuje da su tri najznačajnija klastera **povezanost, lični odnosi i adekvatan standard života**. Međutim, analiza rangiranja pokazuje da su najznačajniji klasteri **povezanost, identitet i adekvatan standard života**. U analizi svih fokus grupa zajedno (21 fokus grupa) najznačajnije klustere smo izdvojili na osnovu toga koliko se često u aktivnosti izgradnje konsenzusa javljaju na prva tri mesta.

Analiza rangiranja pokazuje da se na prva tri mesta u aktivnosti izgradnje konsenzusa **povezanost** javlja 25 puta, **identitet** 13 puta, **adekvatan standard života** 10 puta (sledeći su **lični odnosi** sa 8 puta). Putem fs/QCA analize razdvojili smo uzorak i obavili uporednu analizu aktivnosti izgradnje konsenzusa u zavisnosti od toga da li su učenici fokus grupe bili adolescenti, voditelji slučaja i savetnici (koje smo „spojili” u ovoj analizi kao profesionalce, predstavnike sistema socijalne zaštite) ili hranitelji. Rezultati analize pokazuju da postoje razlike između ove tri grupe u pogledu rangiranja značajnosti klastera koji se odnose na dobrobit adolescenata na hraniteljstvu.

- ✘ Kod adolescenata, na prva tri mesta nakon izgradnje konsenzusa povezanost se javlja 14 puta, lični odnosi 6, a adekvatan standard života 5 puta (u 10 fokus grupa).
- ✘ Kod voditelja slučaja i savetnika, na prva tri mesta nakon izgradnje konsenzusa identitet se javlja 7 puta, povezanost 6 puta, a adekvatan standard života 4 puta (u 7 fokus grupa).
- ✘ Kod hranitelja, na prva tri mesta nakon izgradnje konsenzusa povezanost se javlja 5 puta, identitet 3 puta, a lični odnosi, adekvatan standard života, zadovoljstvo sobom i obrazovanje po jednom (u 4 fokus grupe).

Prikaz najučestalijih klastera pozicioniranih na prva tri mesta kao rezultat izgradnje konsenzusa može se videti u Tabeli 8.

Tabela 8. Kategorije dobrobiti rangirane na prva tri mesta po grupama ispitanika

ADOLESCENTI		VODITELJI SLUČAJA I SAVETNICI		HRANITELJI	
1. Povezanost	14	1. Identitet	7	1. Povezanost	5
2. Lični odnosi	6	2. Povezanost	6	2. Identitet	3
3. Adekvatan standard života	5	3. Adekvatan standard života	4	3. Lični odnosi Adekvatan standard života Zadovoljstvo sobom Obrazovanje	1

Zasebna analiza 10 fokus grupa sa **adolescentima** na porodičnom smeštaju ukazuje da klaster **povezanosti** koji podrazumeva *ljubav; iskrenost; podršku; razumevanje; pažnju; brigu i negu; pouzdanost (održavanje obećanja); poverenje i bliskost* u tri od deset slučajeva zauzima najvažnije mesto, isto kao i klaster ličnih odnosa. **Ljubav** se pojavljuje kao najfrekventnija izolovana stavka u okviru klastera povezanosti, a i među svim ostalim izjavama. Ljubav se pojavljuje kao distinktivna kategorija koja opredeljuje dobrobit adolescenata na hraniteljstvu: kod čak 30 od prvobitno popisanih 179 stavki i na 15 od 21 rang liste, dok je u 6 fokus grupa rangirana kao prva, na najvažnijem mestu. Klaster **identiteta** se na prvom mestu javlja dva puta, dok se po jedanput na prvom mestu kao rezultat konsenzusa javljaju i obrazovanje i adekvatan standard života.

U analizi 7 fokus grupa sa **voditeljima slučajeva i savetnicima za hraniteljstvo, identitet** u tri od 7 slučajeva zauzima najvažnije mesto, dok se izjave koje su grupisane u kategoriju **adekvatan standard života** javljaju dva puta kao prvi izbor. Osim ova dva klastera, po jedan put se na prvom mestu kao rezultat izgradnje konsenzusa javljaju kategorije **povezanosti** i **zadovoljstvo sobom**.

Kod **hranitelja** je **identitet** visoko pozicioniran te se u 4 fokus grupe sa hraniteljima identitet dva puta pojavljuje na prvom mestu (i to konstrui-

san kao *stabilnost*), dok se **povezanost** i **lični odnosi javljaju** po jedan put na prvom mestu.

Generalno, adolescenti različitog uzrasta veći značaj pridaju kategorijama **povezanost** (*ljubav; iskrenost; podrška; razumevanje; poverenje*) i **lični odnosi** (*dobar odnos sa hraniteljima; kontakti sa bliskim ljudima; pravi prijatelji; kontakti sa biološkom porodicom, brat i sestra; prihvaćenost u školskoj sredini; momak/devojka*), a potom i **identitetu** (*doživljaj pripadnosti; stalnost; stabilnost*), a niže od odraslih koji se o njima staraju rangiraju značaj kategorija **adekvatan životni standard** i **zadovoljstvo sobom**.

Takođe, adolescenti na hraniteljstvu nešto više rangiraju značaj sopstvene **participacije**, odnosno glas, i izbor u moć u sopstvenom životu u dostizanju sopstvene dobrobiti od odraslih. Uočeno je da hranitelji, slično adolescentima, visoko rangiraju značaj **povezanosti** i **ličnih odnosa** za dobrobit adolescenata, a istovremeno znatno manje vrednuju identitet i participaciju. Savetnici za hraniteljstvo i voditelji slučaja **adekvatan životni standard** i **zadovoljstvo sobom stavljaju na** viša mesta nego adolescenti i hranitelji, dok značaj **identiteta** i **participacije** naglašavaju u većoj meri od hranitelja, a u nešto manjoj od adolescenata.

Ovi rezultati su uporedivi sa nalazima drugih studija koje su ispitivale percepciju dece i mladih na alternativnom staranju. Pregled 35 studija je ukazao na devet ključnih ishoda koji su važni za ovu decu i mlade (Dickson, Sutcliffe and Gough, 2009). Prva na listi je **ljubav**, koja im je potrebna, a često nedostaje u njihovom životu, što ima i značajan uticaj na njihovu emocionalnu dobrobit. Potom je izdvojen **doživljaj pripadnosti**, koji im je neophodan jer se njihov doživljaj identiteta kompromituje usled nedostatka doživljaja pripadnosti (pored ostalog, zbog čestih premeštaja i zbog konflikta lojalnosti prema roditeljima i hraniteljima). Na trećem mestu je kategorija **biti podržan**, što je deci i mladima na alternativnom staranju značajno u vidu emocionalne podrške, podsticanja da ostvaruju dobre rezultate u školi i drugim aspektima života te kao praktična podrška. Na četvrtom mestu je kategorija **imati nekoga za razgovor**, jer im je značajno da imaju mogućnosti da razgovaraju sa nekim o stvarima koje su im važne ili koje ih brinu, dok u isto vreme često nemaju poverenja da razgovaraju sa

profesionalcima i zabrinuti su za poverljivost onoga što im kažu. **Kontakt sa biološkim roditeljima** se kao jedno od ključnih pitanja javlja u trećini pregledanih studija koje su razmatrale gledišta dece i mladih na staranju, jer mnogi od njih imaju snažnu želju da održe kontakt sa porodicom porekla i roditeljima, što podržava formiranje i očuvanje njihovog ličnog identiteta, a profesionalce i hranitelje deca često vide kao odrasle koji mogu da ugroze te kontakte. Ostale kategorije iz ovog pregleda se odnose na stigmatu i predrasude, obrazovanje, profesionalce, kao i na pripremu i podršku za napuštanje staranja. Skoriji pregled literature na osnovu 97 britanskih studija o gledištima dece i mladih na alternativnom staranju (Selwyn, Wood & Newman, 2017:9–10) istakao je četiri glavne teme:

- × **Odnosi.** Odnosi poverenja sa članovima porodice (braća i sestre, roditelji i srodnici), prijateljima, nastavnicima, hraniteljima ili vaspitačima i socijalnim radnicima imaju centralni značaj.
- × **Poštovanje.** Deca i mladi žele da se odrasli koji se o njima staraju suprotstave negativnim stereotipima koji su povezani sa alternativnim staranjem i ličnim karakteristikama dece, kao i da odgajatelji i profesionalci poštuju njihovu privatnost i poverljivost.
- × **Prava.** Deca i mladi žele da se njihov glas čuje, da se njihova gledišta ozbiljno razmotre, da učestvuju u svakodnevnim odlukama i planiranju usluga, da budu informisani i da imaju stvarne prilike za izbore.
- × **Odgovornost.** Deca i mladi žele prilike da uče da budu odgovorni, i da imaju mogućnosti za preuzimanje uloga i identiteta koji nisu vezani samo za „decu na staranju”.

Prvih pet kategorija iz analize Diksona i dr. (2009) i prve dve teme iz pregleda Selvin i dr. (2017) koje su važne deci i mladima na staranju u velikoj se meri poklapaju sa kompozitnim klasterima **povezanost** i **lični odnosi** iz našeg istraživanja (ti klasteri su i po frekventnosti i po rangu koji su im davali adolescenti ubedljivo najznačajniji za doživljaj njihove subjektivne dobrobiti).

5.2 Sličnosti i razlike u dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu prema uzrastu, polu i nacionalnosti

I adolescenti i odrasli koji se o njima staraju ocenjuju da postoje **razlike s obzirom na pol** među dečacima i devojčicama na hraniteljstvu kada je u pitanju njihova dobrobit, i to tako što odrasli lakše usmeravaju i kontrolišu ponašanje devojčica nego dečaka (smatra se da su devojčice poslušnije). Sa druge strane, stručni radnici opažaju da devojčice u adolescenciji „više pričaju i da se više svađaju i traže svoja prava” (III_Voditeljka slučaja3). Ovo ukazuje na dve suprotstavljene slike „poslušne” i „buntovne” devojčice, a odrasli koji se o njima staraju nastoje da ih usmere prema poželjnom ponašanju. Istovremeno, u više fokus grupa je naglašeno da adolescentkinje ranije napuštaju školu i hraniteljstvo, jer neretko ulaze u brak pred punoletstvo ili odmah nakon njega.

O **ulaženju u brak** neposredno ili odmah nakon punoletstva kao strategiji za napuštanje staranja kod devojaka na alternativnom stanju u Srbiji ne postoje nikakvi zvanični podaci. Bilo bi značajno da se ova pojava bliže istraži, jer su različiti ispitanici u više fokus grupa navodili primere koji izazivaju zabrinutost za dobrobit adolescentkinja koje se opredele za brak u ovom kontekstu. Zapažanje da se devojčice iz hraniteljskih porodica udaju za nasilne partnere javlja se u diskusijama na fokus grupama voditelja slučaja iz CSR i starijih adolescenata kao opšte mesto. Voditelji slučaja (ali, zanimljivo, ne i savetnici za hraniteljstvo) ovaj fenomen predstavljaju kao simptom „nedostatka ljubavi” tokom detinjstva i odrastanja pred kojim su oni nemoćni, što ilustruje izvod iz diskusije koja je o tome spontano započela na jednoj od fokus grupa:

„Obavezno se udaju... Sve im je pruženo, ali džabe... ali ono to tako ne vidi, tako ne uviđa i kraj.” (II_Voditeljka slučaja3)

„Ta roditeljska briga... To nedostaje i to ne može niko da nadomesti.” (II_Voditeljka slučaja1)

„Ali imaju osećaj napuštenosti, preovladava.” (II_Voditeljka slučaja2)

„I onda to traže u partnerima, pa onda pogrešan partner pa nasilje... pa jedan pa drugi...” (II_Voditeljka slučaja3)

Bilo je i zapažanja da po selima „pikiraju” devojčice sa hraniteljstva kao pogodne neveste za starije seoske mladoženje koji imaju teškoće da sklope brak:

„Devojke prosto nađu starije momke, po selima često neženje koje je-dva čekaju... Naše iskustvo je da devojčice uglavnom prave taj rez veliki, ali vidimo da i po selima pikiraju te devojčice. Imamo sela gde zaista nema devojaka, one odlaze, i imamo momke koji ostaju na porodičnim kućama, gazdinstvima i nemaju sa kim da zasnuju porodicu. I onda oni njih kroz školovanje tu već, ako su u tom mestu, prate do tog nekog završetka VIII razreda osnovne škole...” (IV_Voditeljka slučaja5)

Romska populacija je specifična i u ovom pogledu, jer brakove sklapaju na ranijem uzrastu. Stručni radnici (i voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo) isticali su da romska deca koja su na hraniteljstvu, slično kao i u opštoj populaciji Roma, ranije napuštaju školovanje i sklapaju brakove. Stručnjaci to verbalizuju tvrdeći da su nemoćni, da se trude da oni „završe bar srednju školu; retko možemo da utičemo na to”. (III_Voditeljka slučaja1)

Udaju kao strategiju adolescentkinja za napuštanje hraniteljstva profesionalci uglavnom prikazuju kao sklop okolnosti pred kojim su nemoćni, jer uviđaju nekoliko bitnih faktora:

- × neizvesna budućnost koja očekuje mlade devojke nakon napuštanja staranja, usled neizgrađenih mreža podrške, pa je teško odredite šta je zaista bolje – brak kao (moguće) utočište za adolescentkinje ili neizvestan, nepodržan proces osamostaljivanja;
- × potreba za ljubavlju, pripadanjem i prihvatanjem kod adolescenata na hraniteljstvu koju profesionalci zapažaju, a ne nalaze načina da podrže zadovoljavanje tih potreba;
- × agensnost i moć mlade osobe („ne možeš mu ništa”) koja se ponekad razume kao (očekivana) nezrelost adolescenta (i pretnja autoritetu profesionalaca), a ponekad kao rezultat participativnih prava deteta koja su „nametnuta” profesionalcima („Kad procenimo da je u njihovom interesu njihova odluka, onda se slažemo, problem je kad nije u njihovom interesu pa si u nemoći da reaguješ.” (IV_Voditeljka slučaja5).

Adolescenti koji su učestvovali u fokus grupama takođe su spontano pokrenuli ovu temu, i to na 3 od 4 fokus grupe sa starijim adolescentima uzrasta od 16 do 19 godina i na obe fokus grupe sa adolescentima i mladima od 17 do 23 godine koji imaju prethodno iskustvo hraniteljstva (to su mladi koji su u procesu pripreme za napuštanje staranja). Tri adolescentkinje su tokom naših fokus grupa „najavile udaju”, a jedna mlada osoba (20 godina) koja je učestvovala u grupi mladih u procesu napuštanja staranja bila je u braku i postala je majka. U dve fokus grupe sa starijim adolescentima pokrenuta je tema nedovoljne brige profesionalaca oko devojaka koje rano stupaju u brak:

„Ja mislim da bi generalno socijalni radnici trebalo da promene taj pogled na svet po pitanju tih devojaka što se udaju čim napune 18 ili čim završe školu. Mislim da bi trebali tu malo da im pomognu, jer mislim da nisu tu dovoljno informisane da mogu da nastave školovanje i da mogu da idu redovno. Da nije sve sad brak i deca i ništa više.” (Aleksandra, 17)

Ispitanici u gotovo svim fokus grupama takođe navode da je **teže starijim** adolescentima nego mlađima (koji i sami za sebe kažu da su bezbrižniji), jer će se uskoro suočiti sa napuštanjem staranja i neizvesnom budućnošću. Zapažaju i nepovoljniji položaj **dece sa smetnjama u razvoju i romske dece**, kojima je znatno teže naći hraniteljsku porodicu i koja se suočavaju sa pojačanom diskriminacijom u okruženju.

Diskriminacija je inače jedna od tema koje su se konstantno javljale u narativima adolescenata svih uzrasta i hranitelja, a znatno manje kod stručnjaka, koji su adolescente na hraniteljstvu uglavnom predstavljali kao dobro uklopljene u svoje okruženje i sa obezbeđenim „svim uslovima” kao i ostala deca u društvu. Nasuprot tome, adolescenti svih uzrasta su govorili o stigmatizaciji i diskriminaciji sa kojom se suočavaju zbog toga što su na hraniteljstvu. Ovaj nalaz se javlja i u drugim istraživanjima iskustava dece na alternativnom staranju (npr. Martin and Jackson 2002; Luke and Coyne 2008).

Izgleda da stigmatizacija više pogađa adolescente mlađeg uzrasta (10–15 godina), a da oni stariji (obično do vremena kada pođu u srednju školu) nauče mimikrijsko ponašanje (kako da drugi u okruženju ne saznaju da su na oni na hraniteljstvu) i osmisle narativ koji objašnjava njihovu situaciju („čuva

me strina”, „živim sa babom” i sl.). U drugom slučaju, adolescenti otkrivaju svoj hraniteljski status kada procene da to moraju (zbog rešavanja formalnih prava) ili da je to bezbedno (najboljem drugu ili drugarici, momku ili devojci). Izgleda da adolescente posebno pogađaju **stigmatizacija i diskriminacija u školi**, i od vršnjaka i od nastavnika. Netaktično označavanje kao dece o kojoj se roditelji ne staraju ih rastužuje i budi kod njih ljubomoru i bes, posebno u kontaktu sa vršnjacima („...to budi vatru u meni, da mu pokazem pravo lice... On ima roditelje, a ja ne... i bes... tuga. — Jova, 13). Mnogi adolescenti su navodili da su negativni stavovi prema deci na hraniteljstvu uobičajeni i rašireni. Pogađa ih kada imaju doživljaj da ih drugi sažaljevaju ili da su neprimereno radoznali o njihovom statusu, odnosno ako ih izdvajaju u okolnostima kada oni sami žele da se osećaju „normalno”:

„Vikala je (nastavnica) da je cela škola čula: ‘Sad ću da ti zovem staratelja’. Pa što tako, nije trebala tako.” (Milan, 14)

Takođe, u prevazilaženju problema sa diskriminacijom, adolescenti se uglavnom oslanjaju na sopstvene snage i u tome ne traže pomoć od odraslih. I druga istraživanja mladih na alternativnom staranju u Srbiji su pokazala da se oni oslanjaju na svoje snage tako što kreiraju *herojski scenario* („ja to mogu, uprkos nedaćama”) koji im pomaže u očuvanju i podizanju samopouzdanja, ali koji bez odgovarajuće podrške nije održiv (Burgund, 2017).

Hranitelji zapažaju da su i oni sami stigmatizovani u zajednici — smatraju da postoji negativna slika o njima kao o nekome ko čuva decu „samo zbog novca”. Navode niz situacija u kojima su nailazili na osudu okoline, pa i od stručnih lica („Kaže meni pedijatar: ‘Pa šta vam je to zaboga trebalo?’” IV_Hraniteljica4). Takođe, deo diskriminacije koji u zajednici prati adolescente na hraniteljstvu pogađa i hranitelje; to posebno ističu hranitelji romske dece i dece sa smetnjama u razvoju.

Voditelji slučaja nešto više nego savetnici za hraniteljstvo ističu diskriminaciju sa kojom se adolescenti na hraniteljstvu suočavaju u školi kada su uključeni u incidente ili ispoljavaju probleme u ponašanju. Oni smatraju da su stručne psihološko-pedagoške službe i nastavno osoblje u školi znatno manje tolerantni prema adolescentima na hraniteljstvu u odnosu na druge učenike, da se njihovi prekršaji preuveličavaju i strože kvalifikuju

te da se znatno lakše nego kod druge dece škole opredeljuju za to da ove učenike isključe iz škole.

Zanimljive su razlike koje pojedine grupe ispitanika vide između **srodničkih i nesrodničkih hraniteljskih porodica**. U svih 10 fokus grupa sa adolescentima, oni su naglašavali da odrastanje u srodničkoj hraniteljskoj porodici ima mnogo prednosti za adolescente. Prednost se ogleda:

- × **u mogućnosti za lakšu adaptaciju:** „Njima je teže koji nisu sa srodnicima. Dok se opuste u toj porodici, treba vreme da prođe. A ovi koji odrastaju sa srodnicima, njima je lakše, mogu više na njih da se oslone na početku.” (Marko, 13)
- × **u doživljaju pripadnosti i podržanosti:** „Ja ne poznajem nijednu devojku koja je u srodničkoj, a da nije upisala fakultet... Ti što si u srodničkoj, ti si sa svojim. To je velika razlika.” (Lara, 17)
- × **u poznatoj sredini i kontinuitetu odnosa:** „Čini mi se, mi koji smo u srodničkoj kao da imamo taj neki kontinuitet životni. Naravno da se sve menja za nas, ali da se ipak više menja za ljude koji nisu u srodničkim.” (Jovana, 16).

Adolescenti iz fokus grupa koji su u srodničkim hraniteljskim porodicama uglavnom su naglašavali da sebe „ne mogu da zamisle” u nekoj drugoj porodici. Oni, međutim, navode da svakako postoje i srodnici koji „šikaniraju decu”, kao i hranitelji koji se dobro staraju o deci sa kojom nisu u srodstvu.

Hranitelji srodnici takođe navode pogodnosti za decu koja žive kod srodnika. Prednosti vide u poznatoj sredini i kontinuitetu odnosa. Smatra se da je deci lakše kod srodnika hranitelja usled specifične pripadnosti koju omogućava krvna veza, a da i okruženje to vidi na poseban način. Hraniteljica koja se stara o dve devojčice od kojih je sa jednom u srodstvu naglašava da druga devojčica to oseća, uprkos njenom trudu da ih „izjednači”:

„I ona već zna da je ona meni bratanica i ponekad se povuče, kaže — to je njena bratanica. Mada ja nisam dozvolila da... da se to..., ali ono de te oseti da je ovo bratanica i da je deo nas i da je deo naše krvi, a ona nije.” (II_Hraniteljica2)

Savetnici za hraniteljstvo su u sve tri fokus grupe naglašavali neke prednosti srodničkih hraniteljskih porodica (poznata sredina i lakša adaptacija za dete, obezbeđena budućnost i sl.), ali su znatno veću težinu davali teškoćama na koje nailaze u radu sa njima. Izgleda sa oni teško nalaze načine da uspostave odnos saradnje sa srodničkim hraniteljima, pa ih ocenjuju kao neresponzivne, što ilustruje sledeći izvod iz diskusije:

„Za srodnike mi nismo saradnici, mi smo neko ko nešto nameće, ko ih kontroliše. A za standardne smo saradnici i pomoćnici, podrška njima...” (II_Savetnik za hraniteljstvo2)

Slična zapažanja o manjoj saradljivosti i „neposlušnosti” hranitelja srodnika imaju i voditelji slučaja, koji smatraju da to što srodnici ne prate njihove savete ometa razvoj ponašanja i emocija kod dece:

„Kao, to je moje dete..., ja znam kako treba da brinem o njemu. Šta sad ti ima da mi soliš pamet? Hraniteljima, ovim drugačijim, kažemo tako... i ide drugačije. Tako da tu negde ima više mogućnosti za korekciju, i za napredovanje, i za prepoznavanje problema.” (II_Voditelj slučaja2)

Neki savetnici navode da se u srodničkim hraniteljskim porodicama selektivno interveniše — tamo gde se proceni da je potrebna podrška („ako ima problema”), dok drugi srodnike posmatraju kao stalni izvor problema i dilema. Navode da su kriterijumi za procenu srodničkih hranitelja „nešto blaži” i da nastojanje da se očuva porodica proizvodi kratkotrajne dobiti za dete (poznatost, pripadnost, očuvanje identiteta). Savetnici se opredeljuju za srodnike kao kompromisno rešenje za dete uprkos uverenju da dete tako ostaje izloženo „negativnom transgeneracijskom modelu” i „sniženim kapacitetima” onih koji ga čuvaju (najčešće baba i deda). Navode da je adolescencija posebno izazovna za srodnike hranitelje jer u tom periodu dolazi do izražaja „generacijski jaz” i eskaliraju konflikti. Pošto svoju saradnju sa srodničkim hraniteljima savetnici uglavnom opisuju kao nedovoljnu (jer ih oni „ne slušaju”), ove okolnosti vide kao kompleksne i zahtevne. Srodnici se smatraju „težim” i zato što su savetnici svesni da ne mogu da kontrolišu neke okolnosti u ovim domaćinstvima (npr. neometane posete roditelja koji destabilizuje dete, trouglove između baba i deda, njihovih potomaka koji su roditelji dece i same dece), što proizvodi brojne dileme:

„Čistija je slika u standardnom hraniteljstvu i znaju se uloge. A ovdje, sve je izmešano, ovaj dođe, ovaj ode, te porodične veze...” (III_Savetnica za hraniteljstvo8)

Izgleda da savetnici za hraniteljstvo srodnike vide kao „nepotpune” hranitelje koji kvare konstruisanu sliku „pravog” hraniteljstva, u kome se znaju uloge profesionalca (koji je stručan i zna šta treba raditi) i hranitelja (koji je otvoren za njegove intervencije i sugestije). Za hranitelje koji nisu „poslušni” savetnici kažu da im „nedostaje peta kompetencija” (III_Savetnica za hraniteljstvo3), odnosno spremnost na saradnju, što je jedan od proklamovanih standarda za hranitelje u Srbiji. Sa druge strane, srođnicima u hraniteljskoj ulozi se nudi isto što i drugim hraniteljima. Intervencije nisu prilagođene niti individualizovane, pa se njihova nespremnost da prime takvu pomoć i podršku označava kao nesaradljivost i nedostatak kapaciteta. Uočljiva je nespremnost savetnika za hraniteljstvo da prilagode svoje aktivnosti i usluge specifičnim potrebama ovih hranitelja, da uspostavljaju partnerstvo i uče iz jedinstvenih iskustava hranitelja. Tenzije kod srođničkog hraniteljstva nisu specifičnost Srbije, one su uočene u različitim zemljama i sistemima alternativnog staranja (Richards, 2001; Messing, 2006; O’Brien, 2012).

Voditelji slučaja iz centara za socijalni rad znatno više naglašavaju prednosti srođničkih hraniteljskih porodica od savetnika za hraniteljstvo. Srođnici se (i to automatski) navode kao „prvi izbor”, uz navođenje da ove porodice treba da ispunjavaju „sve uslove” kao i profesionalne hraniteljske porodice. Teškoću predstavlja to što su mnoge srođničke porodice koje se staraju o deci bez roditeljskog staranja nižeg socio-ekonomskog statusa. Nejasna je praksa CSR u ovom pogledu, šta se tačno, kako i kada dešava sa decom koja žive sa srođnicima u starateljskom aranžmanu: u kom momentu, kako i zašto ovi srođnici postanu hranitelji i da li njihov niži materijalno-ekonomski status predstavlja prednost ili nedostatak za staranje o detetu u hraniteljskom aranžmanu:

„Uvek vagamo koje su dobrobiti dece na hraniteljstvu... Nekad su srođničke porodice skromnijeg socio-ekonomskog statusa. Kada nisu, onda je naravno idealno da dete ostane u srođničkoj, u poznatoj sredini...” (III_Voditeljka slučaja2)

Voditelji slučaja navode da je, uprkos svim izazovima (starije godine srodnika, nerazrešeni porodični odnosi, manja saradljivost srodnika sa profesionalcima), adolescentima lakše u srodničkim nego u standardnim hraniteljskim porodicama, a da sliku dodatno boji to što obično intervenišu u kompleksnim situacijama:

„Negativni primeri su stvari gde mi mnogo više radimo. I onda ti je to više u glavi.” (II_Voditeljka slučaja3)

Perspektiva voditelja slučaja, koji imaju jedinstvenu poziciju u sistemu socijalne zaštite u Srbiji da tokom niza godina koordiniraju staranje o deci na hraniteljstvu, ukazuje na to da za decu i adolescente srodnička hraniteljska porodica predstavlja, ukupno gledano, povoljnije rešenje, uprkos brojnim problemima (između ostalog i zbog situacije da deca koja su na smeštaju u nekim srodničkim hraniteljskim porodicama često zapravo ne znaju ko im je biološki roditelj).

5.3. Adolescenti na porodičnom smeštaju i njihovi odnosi sa značajnim odraslima (hranitelji, biološka porodica i profesionalci)

„Lepo zvuči kao standard” (K12)

5.3.1. Socijalno okruženje adolescenata na hraniteljstvu u Srbiji

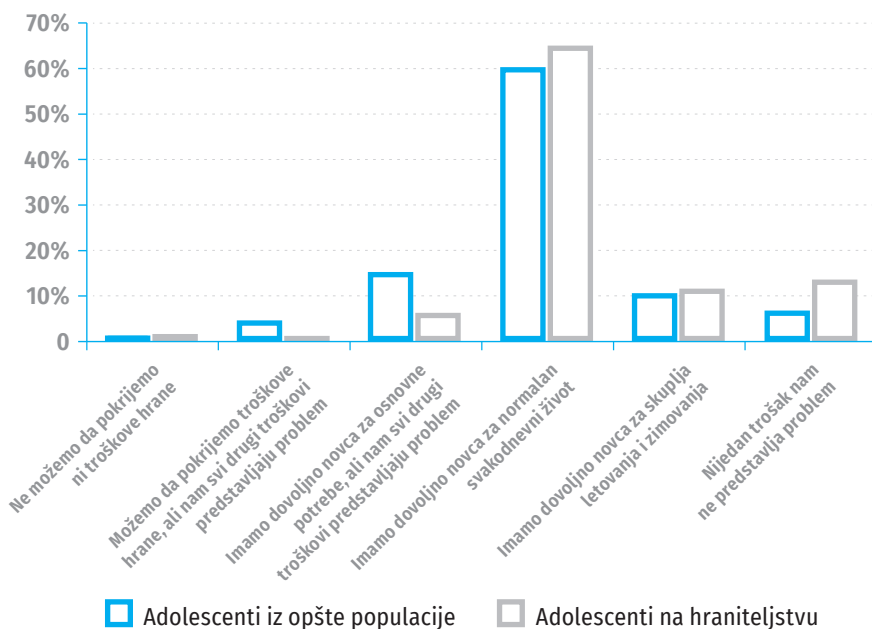
Između dve upoređivane grupe adolescenata postoje statistički značajne razlike u procenama socio-ekonomskog statusa porodica u kojima žive. Kao što se vidi u Tabeli 9, rezultati neparametrijske analize (Mann-Whitney U test) ukazuju na to da u upitniku referentna grupa adolescenata i adolescenti na hraniteljstvu različito procenjuju količinu novca kojom raspolaže porodica u kojoj žive. Adolescenti koji žive sa jednim ili oba roditelja, kao i adolescenti na hraniteljstvu u Srbiji, u najvećem broju slučajeva biraju odgovor koji ukazuje na to da imaju dovoljno novca za normalan svakodnevni život, izlaske, skromnija letovanja i sl. Taj rezultat je sličan proseku za reprezentativni uzorak srednjoškolaca u Srbiji.

Tabela 9. Razlike između dve grupe adolescenata u proceni socio-ekonomskog statusa porodica u kojoj žive

Grupa adolescenata		N	M	Mann-Whitney U	p
SES	Iz opšte populacije	1242	681,00	103.710,00	.000
	Na hraniteljstvu	143	797,24		

Adolescenti na hraniteljstvu inkliniraju odgovoru 5, koji odgovara lagodnijim uslovima, a adolescenti iz njima referentne grupe odgovoru broj 3, koji odgovara skromnijim uslovima života (Grafikon 4). Ovaj nalaz iznenađuje i potencijalno govori o potrebi adolescenata na hraniteljstvu da se prikažu u boljem svetlu, odnosno da se predstave kao sličniji svojim vršnjacima.

Grafikon 4. Kako dve grupe adolescenata procenjuju materijalni status porodica u kojima žive?

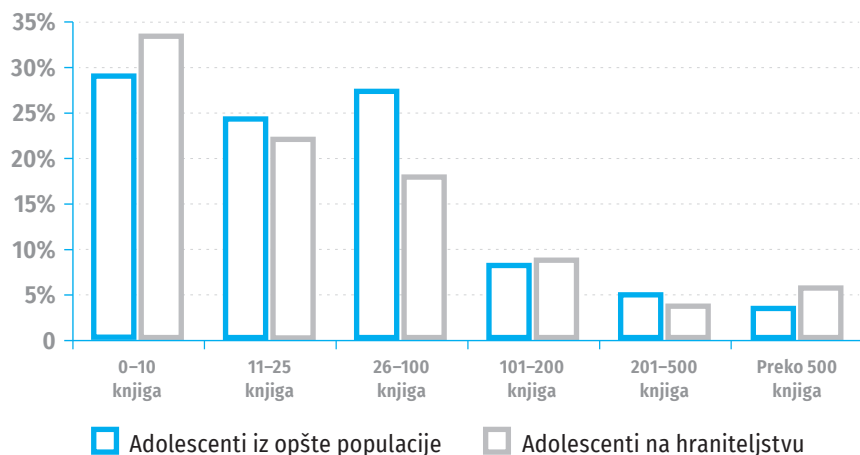

Adolescenti na hraniteljstvu i referentna grupa adolescenata iz opšte populacije se ne razlikuju značajno po procenjenom **broju knjiga u kući** (Tabela 10). Najveći procenat adolescenata na hraniteljstvu navodi da ima od 0 do 10 knjiga, a znatno manje njih procenjuje da ima od 11 do 25 knjiga ili više. U referentnoj grupi, adolescenti navode u najvišem procentu da u porodičnom domu imaju od 26 do 100 knjiga (Grafikon 5).

Tabela 10. Razlika između dve grupe adolescenata u proceni broja knjiga u kući u kojoj žive

Grupa adolescenata		N	Mean Rank	Mann-Whitney U	p
Broj knjiga	Iz opšte populacije	1287	724,29	88.427,50	.109
	Na hraniteljstvu	149	668,47		

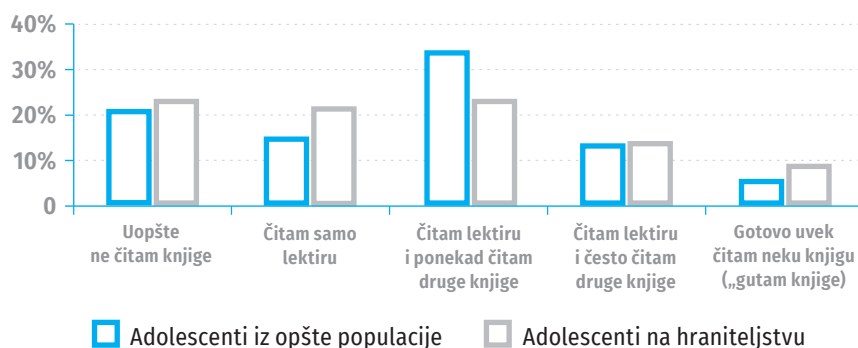
Grafikon 5. Procene dve grupe adolescenata o tome koliko knjiga imaju u kući u kojoj žive

Dve grupe adolescenata se, izgleda, ne razlikuju ni po **čitalačkim navikama**. Nisu dobijene statistički značajne razlike između adolescenata na

hraniteljstvu i referentne grupe adolescenata iz opšte populacije u pogledu učestalosti čitanja. Adolescenti na hraniteljstvu uopšte ne čitaju u 24,5% slučajeva, a slično je i u grupi adolescenata iz opšte populacije (22,7%). Kada je u pitanju obavezna školska literatura, adolescenti na hraniteljstvu navode da čitaju samo lektiru, u 23,8% slučajeva, a referentna grupa adolescenata iz opšte populacije u 17,7% slučajeva. Adolescenti iz opšte populacije u 35,9% slučajeva čitaju i knjige koje ne spadaju u lektiru, dok je taj procenat kod adolescenata na hraniteljstvu 24,5% (Grafikon 6).

Grafikon 6. Čitalačke navike dve grupe adolescenata

5.3.2. Odnosi adolescenata na hraniteljstvu sa osobama u okruženju

Razvoj i održavanje pozitivnih odnosa predstavlja jedan od ključnih aspekata dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu. Adolescenti na hraniteljstvu (i srodničkom i profesionalnom) iskazali su u upitniku da su, u odnosu na adolescente koji žive sa jednim ili oba roditelja, zadovoljniji odnosom sa odraslima koji se staraju o njima i sa kojima su u svakodnevnom kontaktu. Takođe, u kategoriji onih koji imaju partnere, adolescenti na hraniteljstvu procenjuju da su zadovoljniji odnosom sa devojkom ili dečkom nego referentna grupa adolescenata iz opšte populacije. Kod procene zadovoljstva odnosom sa bliskim prijateljima, nisu dobijene statistički značajne razlike (Tabela 11).

Tabela 11. Razlike između dve grupe adolescenata u odnosu na zadovoljstvo odnosima sa značajnim osobama

	Grupa adolescenta	N	M	Mann- Whitney U	p
Odnos sa odraslima koji se stara- ju o tebi	Iz opšte populacije	1242	681,00	103.710,00	.000
	Na hraniteljstvu	143	797,24		
Odnos sa bliskim prijateljima	Iz opšte populacije	1288	721,31	91.693,00	.330
	Na hraniteljstvu	148	694,05		
Odnos sa partnerom	Iz opšte populacije	900	486,19	43.483,00	.012
	Na hraniteljstvu	84	560,15		

Kada je u pitanju nadzor i upućenost (engl. *monitoring*) i **koliko odrasli s kojima trenutno žive i koji se staraju o njima** znaju o različitim segmentima njihovog života, adolescenti na hraniteljstvu u odnosu na svoje vršnjake iz opšte populacije statistički značajno različito procenjuju samo aspekt koji se odnosi na **vreme koje provode na internetu i društvenim mrežama**, procenjujući da ih odrasli više prate u navedenim aktivnostima (Tabela 12). Čini se da su hranitelji, u svojoj profesionalnoj ulozi, u većoj meri informisani i pripremljeni od roditelja iz opšte populacije adolescenata u Srbiji kada je reč o bezbednosti dece u kontaktu sa savremenim tehnologijama i internetom uopšte.

Tabela 12. Razlike između dve grupe adolescenata u odnosu na nadzor i upućenost odraslih koji se staraju o njima u različite segmente njihovog života

Koliko odrasli koji se brinu o tebi zaista znaju...	Grupa adolescenata	N	M	Mann-Whitney U	p
Ko su tvoji prijatelji?	Iz opšte populacije	1293	723,65	93.543,00	.406
	Na hraniteljstvu	149	702,81		
Gde si kada nisi u školi?	Iz opšte populacije	1290	722,10	93.392,00	.455
	Na hraniteljstvu	149	701,79		
Kako trošiš novac?	Iz opšte populacije	1288	714,56	100.388,00	.184
	Na hraniteljstvu	148	752,80		
Gde uveče izlaziš?	Iz opšte populacije	1286	717,45	96.511,50	.830
	Na hraniteljstvu	149	722,73		
Šta radiš u slobodno vreme?	Iz opšte populacije	1289	717,53	98.570,50	.508
	Na hraniteljstvu	149	736,55		
Kako provodiš vreme na internetu i društvenim mrežama?	Iz opšte populacije	1294	714,16	106.543,00	.023
	Na hraniteljstvu	149	790,05		

* Kako nismo mogli da utičemo na to da svi ispitanici odgovore na sva pitanja, javile su se razlike u broju odgovora po pojedinim pitanjima (*missing data*)

U poduzorku koji je obuhvatio samo adolescente na hraniteljstvu (N=151), izdvojene su tri uzrasne grupe:

- 1) osnovci (N=41; šesti, sedmi i osmi razred osnovne škole, što u Srbiji odgovara uzrastu 13–15 godina),
- 2) mlađi srednjoškolci (N=55; prvi i drugi razred srednje škole, uzrast 15–17 godina) i
- 3) stariji srednjoškolci (N=35; treći i četvrti razred srednje škole, uzrast 17–19 godina)

75 Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata

Kada se sagledaju rezultati u oblasti odnosa i toga koliko su odrasli koji se staraju o njima (hranitelji) upoznati sa različitim segmentima života ovih adolescenata, pokazuju se značajne razlike u pogledu nadzora i praćenja (monitoringa) načina na koji adolescenti provode slobodno vreme na internetu i društvenim mrežama. Naime, odrasli očekivano značajno više prate najmlađu grupu (osnovci) nego obe starije grupe (Tabela 13).

Tabela 13. Nadzor i upućenost odraslih koji se staraju o adolescentima na hraniteljstvu u različite segmente njihovog života s obzirom na uzrast adolescenata

Koliko odrasli koji se brinu o tebi zaista znaju...	Grupa adolescenata na hraniteljstvu	N	M	SD	SE	F	p
Ko su tvoji prijatelji?	Osnovci	41	2,8537	.35784	.05589	1.382	.255
	Mlađi srednjoškolci	54	2,7037	.46091	.06272		
	Stariji srednjoškolci	35	2,7143	.57248	.09677		
Gde si kada nisi u školi?	Osnovci	40	2,7000	.64847	.10253	.474	.623
	Mlađi srednjoškolci	55	2,5818	.68559	.09244		
	Stariji srednjoškolci	35	2,6857	.58266	.09849		
Kako trošiš novac?	Osnovci	39	2,8205	.45142	.07228	1.505	.226
	Mlađi srednjoškolci	55	2,6545	.58431	.07879		
	Stariji srednjoškolci	35	2,6000	.69452	.11739		
Gde uveče izlaziš?	Osnovci	41	2,7317	.59264	.09255	.255	.775
	Mlađi srednjoškolci	53	2,8113	.52097	.07156		
	Stariji srednjoškolci	35	2,7714	.49024	.08287		

Šta radiš u slobodno vreme?	Osnovci	40	2,6500	.57957	.09164	1.083	.342
	Mlađi srednjoškcolci	55	2,7273	.52545	.07085		
	Stariji srednjoškcolci	35	2,5429	.65722	.11109		
Kako provodiš vreme na internetu i društvenim mrežama?	Osnovci	39	2,4872	.68333	.10942	4.830	.010
	Mlađi srednjoškcolci	55	2,5455	.66160	.08921		
	Stariji srednjoškcolci	35	2,0857	.81787	.13824		

U odnosu na referentnu grupu adolescenata iz opšte populacije, adolescenti na hraniteljstvu su, kako navode u upitniku, tokom poslednjih mesec dana ređe (manje) imali **nesuglasice i svađe** sa roditeljima/hrateljima (Tabela 14). Nameće se pitanje da li do nesuglasica ne dolazi zato što postoje specifični mehanizmi funkcionisanja porodice (podele obaveza, donošenja odluka, komunikacije i sl.) ili u hraniteljskim porodicama postoje drugačiji mehanizmi rešavanja konflikata.

Tabela 14. Razlike između dve grupe adolescenata u pogledu nesuglasica i svađa sa roditeljima/hrateljima

	Grupa adolescenata	N	M	Mann-Whitney U	p
Imao/la sam nesuglasice i svađe sa roditeljima/hrateljima	Iz opšte populacije	1288	730,73	83.422,00	.003
	Na hraniteljstvu	151	628,46		

Kada razmatramo odnos adolescenta sa odraslima koji se o njima staraju, dobija se statistički značajna razlika između adolescenata na hraniteljstvu i onih iz opšte populacije kada su u pitanju razgovori sa odraslima o raznim temama – adolescenti na hraniteljstvu navode da češće razgova-

raju sa odraslima. Ponovo se otvara pitanje performansi hranitelja – da li su oni u svojoj ulozi bolje informisani o značaju razgovora o različitim temama tokom perioda adolescencije od drugih odgajatelja? Rezultati dobijeni na drugim dimenzijama odnosa navedeni u Tabeli 15 ukazuju na to da ne postoje statistički značajne razlike između dve grupe adolescenata.

Tabela 15. Razlike između dve grupe adolescenata po različitim dimenzijama odnosa sa odraslima

Dimenzija	Grupa adolescenata	N	M	Mann-Whitney U	p
Imam dobre odnose sa odraslima koji se staraju o meni	Iz opšte populacije	1294	718,93	101.674,00	.226
	Na hraniteljstvu	150	753,33		
Odrasli koji se staraju o meni pružaju mi pomoć i podržavaju me kada mi je to potrebno	Iz opšte populacije	1293	720,07	100.760,00	.372
	Na hraniteljstvu	151	743,28		
Odrasli koji se staraju o meni često mi govore da me vole	Iz opšte populacije	1291	718,64	98.584,00	.583
	Na hraniteljstvu	149	736,64		
Sa odraslima koji se staraju o meni često razgovaram o raznim temama	Iz opšte populacije	1290	709,82	109.235,00	.003
	Na hraniteljstvu	149	808,12		

Bliži pogled na razlike koje su se javile unutar grupe adolescenata na hraniteljstvu (152 adolescenta od 14 do 19 godina) pokazuje da su u oblasti odnosa utvrđene statistički značajne razlike – devojčice bi verovatnije pričale sa odraslima o važnim i ozbiljnim temama nego dečaci (Tabela 16). Ovi rezultati su u skladu sa nalazima istraživanja o razlikama u komunikaciji s obzirom na pol, što potvrđuje nalaz da su devojčice otvorenije za komunikaciju sa roditeljima (McNaughton & Niedzwiecki, 2000).

Tabela 16. Razlike između dečaka i devojčica na hraniteljstvu u pogledu spremnosti da razgovaraju sa odraslima sa kojima žive o bitnim pitanjima

Dimenzija	Pol	N	M	SD	t	p
Da li bi razgovarao/la sa odraslima s kojima trenutno živiš, sa svojim roditeljima odnosno sa hraniteljima o drogama, alkoholu, seksu ili nekoj drugoj ozbiljnoj temi?	M	74	3,42	1,58	-2.447	.016
	Ž	74	4,01	1,35		

Što se tiče odnosa sa odraslima koji brinu o njima, odnosno hraniteljima, najmlađa grupa ispitanika u poduzorku adolescenata na hraniteljstvu procenjuje da je najzadovoljnija odnosom (Tabela 17). Takođe, najmlađi adolescenti na hraniteljstvu se najviše dosađuju ($F(2,127)=3,189, p<.05$) i zatvoreni su od srednjoškolaca ($F(2,125)= 4,186, p<.05$).

Tabela 17. Uzasne razlike u zadovoljstvu odnosom sa hraniteljima

	Grupa adolescenata	N	M	SD	SE	F	p
Zadovoljstvo odnosom sa odraslima	Osnovci	40	4,95	.22	.03	3,125	.047
	Mlađi srednjoškolci	55	4,78	.49	.06		
	Stariji srednjoškolci	35	4,65	.72	.12		

Nalaz da su mlađi adolescenti zadovoljniji odnosom sa hraniteljima može da odražava stvarno kvalitetniji odnos koji hranitelji uspostavljaju i održavaju sa mlađim adolescentima, njihovu veću kompetentnost u komunikaciji sa nešto mlađim adolescentima, ali i veću poslušnost (manju kritičnost prema hraniteljima) mlađih adolescenata u odnosu na nešto starije.

U kvalitativnom delu istraživanja, aktivnost izgradnje konsenzusa u svih 10 fokus grupa sa adolescentima i u 11 fokus grupa sa odraslima koji se

o njima staraju potvrdila je suštinski i dominantni značaj odnosa poverenja sa odraslima, vršnjacima i članovima porodice. Odnosi povezanosti podrazumevaju doživljaj ljubavi, iskrenosti, podrške, brige i pažnje, ali i pouzdanost, poverenje i bliskost. Druga istraživanja takođe naglašavaju značaj odnosa za ovu decu i mlade (Sinclair, Wilson and Gibbs, 2001; Timms and Thoburn, 2003; Selwyn, Saunders and Farmer, 2010; Duncalf, 2010; Morgan, 2014; Selwyn et al., 2017).

5.3.3. Odnosi i kontakti sa članovima biološke porodice

Značaj kontakata i negovanja odnosa dece na hraniteljstvu sa roditeljima i srođnicima prepoznat je i u međunarodnom zakonodavstvu i u nacionalnom zakonodavstvima i precizno se navodi kao pravo deteta (Konvencija o pravima deteta, 1989; UN Guidelines on Alternative Care, 2009).

Propisi u Srbiji takođe regulišu ovu oblast. Porodični zakon (2005) definiše pravo deteta na održavanje ličnih odnosa (čl. 61) sa roditeljima sa kojima ne živi, srođnicima i drugim licima sa kojima ga „povezuje posebna bliskost” (st. 5). Prema Pravilniku o hraniteljstvu, jedan od kriterijuma za izbor hraniteljske porodice je da ona živi u sredini koja će omogućiti očuvanje uspostavljenih odnosa deteta sa srođnicima i drugim značajnim osobama (čl. 33, st. 5). Održavanje veza sa porodicom porekla i značajnim osobama je jedna od stavki koja se posmatra i procenjuje tokom praćenja hraniteljske porodice i uvida u ostvarivanje standarda zaštite deteta u porodici (čl. 39, st. 5). Porodični zakon (čl. 113, st. 4) i Pravilnik o hraniteljstvu (čl. 6, st. 3) predviđaju da se braća i sestre, po pravilu, smeštaju u istu hraniteljsku porodicu. Pravilnik omogućava izuzetak u odnosu na broj dece koja se mogu smestiti u jednu hraniteljsku porodicu kada su u pitanju braća i sestre (čl. 6, st. 4), ali ne uređuje posebno kontakte sibringa ukoliko su oni razdvojeni. Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad (2008) predviđa da je Plan poseta roditelja detetu sastavni deo Plana usluga i mera za porodicu sa planom stalnosti za dete u situacijama kada dete ne živi sa roditeljima. Planom posete se uređuju, između ostalog, i način i učestalost kontakata sa roditeljima, braćom i sestrama i drugim članovima porodice (čl. 73, st. 1 i 2). Ovaj propis zahteva da se za svu braću i sestre izdvojene iz

porodice pronađe odgovarajući, zajednički smeštaj, bez preciziranja o kojoj vrsti smeštaja se radi. Ukoliko zajednički smeštaj nije u skladu sa najboljim interesima jednog deteta ili više dece iz siblišne grupe, tu odluku treba posebno obrazložiti u odgovarajućem dokumentu (čl. 72, stav 4).

Propisi koji regulišu standarde hraniteljstva u Srbiji samo se delimično poštuju u delu održavanja odnosa. Prema ranijim istraživanjima porodičnog i rezidencijalnog smeštaja u Srbiji (Žegarac, Burgund i Milanović, 2014), polovina dece je na prvom smeštaju zajedno sa braćom i sestrama (od toga polovina sa svim siblizima, a druga polovina sa delom sibliinga). Pri tome se za oko 10% slučajeva u dosijeju ne obrazlaže zašto deca nisu na smeštaju zajedno sa braćom i sestrama. Oko 60% dece nema regulisan plan kontakta sa roditeljima, srođnicima i drugim značajnim osobama. Približno isti procenat dece te kontakte ipak održava, uglavnom sa delom srođnika, dok su sudske odluke o regulisanju ili zabrani kontakta minorno zastupljene.

5.3.3.1. Odnosi i kontakti sa roditeljima

Adolescenti različitog uzrasta i odrasli koji se o njima staraju naglašavali su tokom diskusija u fokus grupama važnost i kompleksnost održavanja odnosa sa roditeljima adolescenata na hraniteljstvu. Adolescenti kažu da su im kontakti sa biološkim roditeljima važni zato što:

- × **utiču na to da se adolescent dobro oseća** („100%, sve mi je u tome” – Darko, 13),
- × **potvrđuju roditeljsku ljubav i pripadnost biološkoj porodici** („Jer ipak mi smo njihovi” – Voja, 21),
- × **umanjuju brigu i anksioznost oko toga kako su roditelji** („Ja sam mnogo brinula za tatu kad mi se nije javljao, on je bolestan od raka, znate” – Valentina, 16),
- × **podržavaju dobro ponašanje dece savetima** („Kada ti daju dobre save- te da ispraviš neku grešku” – Milica, 15) i
- × **zadovoljavaju potrebu adolescenta za poznavanjem svog porekla** („Kad idete u školu, kad pišete sastav da imate informacije” – Nenad, 14).

Kada do očekivanog ili priželjkivanog kontakta ne dođe, onda se kao dominantno osećanje javljaju tuga („*Ne vidimo se i onda kad čujemo da će da dođu ili se vidimo onda se radujemo i plaćemo*” – Jovan, 14) i zabrinutost („*Ona mi je rekla: ‘Jesu li oni mene zaboravili ili im se nešto desilo?’*” – II_Hraniteljica3). Adolescenti naglašavaju potrebu za predvidivim i redovnim kontaktima, bilo da su u pitanju susreti, kontakt telefonom ili kontakt preko društvenih mreža („*Ali da bar jedanput u nedelji da se čujemo*” – Mila, 13). Adolescenti održavanje kontakata sa roditeljima povezuju i sa okolnostima smeštaja, sa prethodnim iskustvima i sa karakteristikama roditelja. Neki prihvataju i obrazlažu nedostatak kontakata sa roditeljima lošim prethodnim iskustvom („*Pa mene je majka maltretirala tako da... OK je što nemam kontakte*” – Vitomir, 17), zauzimaju stav da im roditelji sada nisu potrebni ili odbijaju da pričaju o tome („*Mene izostavite od ovog pitanja*” – Jelena, 15).

Neki od adolescenata se viđaju sa jednim, ali ne i drugim roditeljem („*Meni je bitnija majka od oca zato što sa ocem ne komuniciram uopšte*” – Jelena, 15), možda zato što je neko od roditelja lišen roditeljskog prava ili odbija da uspostavi kontakt:

„*Ja želim da se čujem sa ocem, ali on ne želi sa mnom, ne prihvata me kao ćerku.*” (Sanja, 16)

Oni koji žive u srodničkim hraniteljskim porodicama navodili su da nemaju teškoće u održavanju kontakata sa roditeljima i srodnicima.

Kontakte, po njihovim iskustvima, pomažu zakonski staratelji i socijalni radnici, i to „*kad ih pitamo da li smemo da se vidimo sa njima*” (Miki, 13). Adolescenti percipiraju da imaju relativnu moć da odlučuju o načinu održavanja kontakata sa roditeljima i da im je važno da budu pitani o tome. Neki žele da zadrže punu autonomiju u odlukama sa kim će iz porodice i na koji način održavati odnose, već prema „zaslugama”:

„*Trebalo bi da odlučujemo ako je već neko u takvoj hraniteljskoj porodici koja nije srodnička, to znači da su se nekako njegovi srodnici odrekli prava na njega i onda ta osoba svakako bi trebalo da odlučuje o svom odnosu sa njima.*” (Teodora, 16)

Adolescenti i mladi sa prethodnim iskustvom hraniteljstva su podršku za kontakte sa roditeljima obrazlagali preko omogućavanja (podrška stručnih radnika i hranitelja da dete ima kontakte) i informacija i objašnjavanja (šta se i zašto dešava i šta će se dešavati u budućnosti), i podrške izborima deteta:

„Da ne treba nijedan hranitelj, voditelj slučaja, da ga sputavaju u tome, nego da mu kažu objašnjenje, mi mislimo da to nije ok za tebe, ali ako dete ima tu želju i potrebu, mislim da ne treba da ga sputavaju, nego da kažu e, ok, idemo da upoznamo roditelje.” (Jana, 19)

„A ne da ga laže.” (Anđela, 21)

Sve fokus grupe sa odraslim učesnicima istraživanja i ključni informatori u intervjuima prepoznaju značaj kontakata adolescenata sa članovima biološke porodice i navode primere iz svog iskustva kada su bili zatečeni snagom veze između roditelja i dece. Kontakti sa roditeljima su, po mišljenju hranitelja, profesionalaca i ključnih informatora, važni zato što:

- × **predstavljaju krajnji utisak adolescenta kada razmišlja o hraniteljstvu** („Ono što negde ostane je kakav je kontakt bio sa biološkim roditeljima i da li je postojao i to je negde neverovatno” – I_Voditeljka slučaja5),
- × **predstavljaju prilika da se razjasne okolnosti, dobiju odgovori i ožale gubici** („Negde ta žal i kontakt, zašto je došao u takvu situaciju, da dobije odgovore na ta pitanja, negde u svojoj glavi da razjasni šta je to što je dovelo da on takvu sudbinu ima” – IV_Voditeljka slučaja3),
- × **olakšavaju staranje o deci na hraniteljstvu jer su deca koja imaju kontakte zadovoljnija** („Ta deca su nekako zadovoljnija” – III_Voditeljka slučaja1),
- × **predstavljaju osnov za formiranje povoljne slike o sebi i razvoj samopoštovanja** („Oni će uvek imati u podsvesti te svoje roditelje, pa čak, mogu vam reći, i one loše osobine svojih roditelja oni će da prihvate” – III_Hraniteljica4),

- × **nude mogućnost za uspostavljanje kontinuiteta, ključnu za dugoročnu stabilnost** („Kratkoročno, ti kontakti decu destabilizuju, a dugoročno za njihovu stabilnost je važno da postoji neki kontinuitet” – I_Savetnik za hraniteljstvo1), i
- × **predstavljaju priliku da se obezbedi „sigurnosna mreža” nakon izlaska sa hraniteljstva** („Svako jednom izađe iz hraniteljstva” – IV_Savetnica za hraniteljstvo4).

Voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo prepoznaju specifičan značaj kontakata u adolescentskom periodu zbog razvojnih zadataka u ovoj fazi. Adolescenti, a posebno oni koji odrastaju na alternativnom staranju, u ovom razvojnom periodu intenzivnije razmišljaju o svom poreklu, pokušavaju da popune „praznine” u informacijama o svojoj prošlosti i nastoje da prevladaju protivrečna osećanja:

„Često deca imaju neki ambivalentan odnos prema roditeljima. S jedne strane se ljute na njih, sa druge strane ih žale.” (II_Voditeljka slučaja3)

U narativima odraslih koji se staraju o deci na hraniteljstvu nesumnjivo se naglašava značaj kontakata, ali se njihov uticaj na dobrobit adolescenta (pozitivan ili negativan) tiče faktora vezanih za roditelje, adolescente, hranitelje i hraniteljsku porodicu i centar za socijalni rad.

Faktori vezani za **roditelje** u pogledu održavanja odnosa i kontakta ukazuju na stepen njihovog (ne)angažovanja i motivisanosti te na razvijenost roditeljskih kompetencija. Zapaženo je da adolescenti i odrasli koji se o njima staraju imaju teškoće kada roditelji ne ispune obećanja i iznevere očekivanja dece te da postoje ozbiljni izazovi u odgovoru na sadržaj poruka koje adolescenti dobijaju od roditelja kada je taj sadržaj različit od onog koji dobijaju od hranitelja ili stručnih radnika:

„On ih je za 6 godina možda dva puta video, oni su ga zvali, ali on jednostavno nije želeo ni da priča sa njima, jer kad ga zovu, mama mu priča – jaoj, ja ću da umrem zbog tebe... I onda ga razočaraju, slažu ga da će doći i onda se tako ne pojave jedno 2 godine i onda on verovatno razočaran...” (I_Hraniteljica2)

Faktori vezani za **adolescente** na staranju se u narativima odraslih vezuju za uzrast i zrelost, za način na koji određeno dete prihvata i razume dešavanja u biološkoj porodici, ali i za razloge smeštaja u hraniteljsku porodicu, za ponašanje roditelja i za njihove odluke.

„Pa, više negativno, jer je dete tad svesno da živi u drugoj porodici, ne može da razume tog roditelja koji ne brine o njemu, pa taj roditelj ima još dece, pa se stvara nezadovoljstvo kako brine o toj deci, a o njemu ne može.” (III_Savetnik za hraniteljstvo3)

Voditelji slučaja kao izazove u ovoj oblasti prepoznaju rad sa adolescentima koji odbijaju kontakte (zbog zlostavljanja u porodici, stida od roditelja koji ima probleme sa mentalnim zdravljem i sl.), ali i sa onima koji mimo odluke centra za socijalni rad žele kontakte i pronalaze načine da ih ostvare. Neki od učesnika uvažavaju adolescentski uzrast, gledišta i odluke koje adolescenti donose u ovoj oblasti. Prepoznaje se da sa adolescentima *„ne može restriktivno, mogu i sami i mimo nas neke stvari”* (II_Voditeljka slučaja2).

Faktori vezani za **hranitelje i hraniteljsku porodicu** odnose se na način na koji se njihovi članovi odnose prema kontaktima dece sa biološkim roditeljima. Voditelji slučaja, slično adolescentima, naglašavaju da ti kontakti, kada se u hraniteljskoj porodici adekvatno podrži i obradi tema kontakata sa detetom, imaju pozitivan uticaj, čak i ako ne ispunjavaju značajne kriterijume poput kontinuiranosti i predvidljivosti:

„Porodice koje obrade tu temu, koje pričaju o roditeljima, koje negde i podele muku zašto roditelji možda nisu mogli, da im ne zamere... U tim porodicama deci kontakt, čak i neredovan, prija i nikako ih ne destabilizuje, nego nekako im još to i doprinosi.” (IV_Voditeljka slučaja4)

Savetnici za hraniteljstvo angažovanje hranitelja u oblasti održavanja kontakata adolescenata i članova biološke porodice prepoznaju kao „vrlo ozbiljan hraniteljski zadatak”. Voditelji slučaja, kao i savetnici, prepoznaju obavezu hranitelja i značaj njihove uloge u vezi sa kontaktima, ali za razliku od savetnika (koji su u intenzivnijem odnosu sa hraniteljima), ukazuju i na ponašanja nekih hranitelja koja nepovoljno utiču na kontakte. Voditelji slučaja smatraju da nemaju moć, odnosno mogućnost da koriguju

neadekvatno postupanje hranitelja, a da savetnici ponekad ne posvećuju dovoljno pažnje ovim pitanjima:

„Neki ometaju, a neke mrzi da to organizuju i da rade, jer to podrazumeva neku organizaciju, neku kontrolu, a to moraju da rade oni, dodatni im pos'o.” (II_Voditeljka slučaja1)

Faktori vezani za **centar za socijalni rad** koji se odnose na kvalitet kontakata tiču se kontinuirane procene, planiranja i rada na održavanju veze između deteta na hraniteljstvu, roditelja i drugih članova porodice. Savetnici za hraniteljstvo su u više fokus grupa iznosili argumente da ovi kontakti ponekad „destabilizuju dete”, jer smatraju da voditelji slučaja i staratelji iz CSR u prvi plan stavljaju pravo deteta na kontakte, bez dobre procene da li su ti kontakti korisni:

„Nije dobro kada se ti kontakti odvijaju stihijski ili iz bolećivih razloga organa starateljstva, konkretno staratelja, pa se kontakti dozvoljavaju bez obzira na to da li je to želja i interes deteta ili ne.” (I_Savetnik za hraniteljstvo2)

Hranitelji su naglašavali da centri za socijalni rad ponekad ne rade svoj posao adekvatno kada je reč o održavanju kontakata, kao i da je potrebna bolja procena koji su i kakvi kontakti dobri za dete. Izgleda da su neki hranitelji prepušteni svojoj snalažljivosti u pogledu organizacije i održavanja kontakata, koje osmišljavaju na osnovu sopstvenih uvida i iskustava šta je dobro za dete.

Hranitelji su ponekad začuđeni privrženošću koju deca pokazuju prema roditeljima koji su ih više puta izneverili, a ponekad su uplašeni zbog nestabilnog ponašanja roditelja i prepoznaju patnju deteta. U više narativa hranitelji su opisivali kako deca „ne žele” da vide roditelje ili „neće ni da čuju” za njih usled ljutnje ili osećaja stida (posebno kada su roditelji duševno oboleli). Takođe, hranitelji ponekad imaju doživljaj uvređenosti kada se suoče sa ispadima u ponašanju deteta nakon kontakta sa roditeljima. U takvim situacijama oni su uvereni da roditelj „govori sve najgore o hraniteljima i onda to dete podivlja i ne može da ga hranitelj savlada, al' neće ga nazad” (II_Hraniteljica4) te da često nemaju dovoljnu podršku u podsticanju ovih kontakata. Sumarno, zapažamo da su u fokus grupama o

kontaktima sa roditeljima i drugim odraslim članovima biološke porodice najpotpunije i najslikovitije govorili hranitelji.

Odrasli ispitanici su iznosili i zapažanja i iskustva daje važno povezati adolescente sa drugim srodnicima, posebno kada kontakti sa roditeljima nisu mogući ili odgovarajući („*Ako ne može sa svima, može sa nekim*” – III_Voditeljka slučaja2).

Nakon diskusija u fokus grupama ostalo je nejasno u kojim slučajevima i na koji način sistem alternativnog staranja u Srbiji koristi mehanizme za uspostavljanje i održavanje kontakata deteta sa roditeljima. Kontinuitet, izvesnost i predvidljivost se navode kao karakteristike kontakata koje doprinose dobrobiti deteta, a kao pretpostavke za to navode se dobra priprema, plan, organizacija, saradnja odraslih aktera i ispunjenost sadržajima. Istovremeno, sve grupe ispitanika sebe navode kao prvenstveno odgovorene i zaslužne za kontakte roditelja i dece na smeštaju. U više fokus grupa sa odraslima raspravljalo se o neadekvatnom kvalitetu kontakta, koji se pripisuje nesposobnosti roditelja da uspostave interakciju i osmisle sadržajne aktivnosti.

Nejasno je šta sistem radi da kontakti sa roditeljima budu česti i redovni, pošto je uočeno da su dobri za decu. Mada ispitani adolescenti nisu to pominjali, odrasli koji se o njima staraju navode da ti kontakti često nisu podržani ni osmišljeni, a postoji manje ili više prekriveno prebacivanje odgovornosti između hranitelja i savetnika za hraniteljstvo, sa jedne, i voditelja slučaja iz CSR sa druge strane. Prevladava gledište da sistem socijalne zaštite radi na kontaktima („gura ih”), ali da je reč o deklarativnom razumevanju njihove svrhe i značaja te da se ne radi dovoljno na tome da kontakti budu onakvi kakvi su potrebni deci. Izgleda da potrebe dece koja odbijaju kontakte sa roditeljima ostaju neprepoznate, a odrasli neretko takav stav deteta koriste kao rešenje za neotvaranje „teških” tema. Istovremeno, hranitelji i profesionalci su spremni da prepoznaju „neodgovarajuće” ponašanje roditelja u kontaktima, i to kao nemar, nepouzdanost i neodgovornost kada kontakata nema, odnosno kao razlog za neadekvatnost i neosmišljenost kada kontakti postoje. Izgleda da se osmišljavanje kontakata prepušta roditeljima, a ako oni ne umeju da osmisle interakciju tokom tih povre-

menih i nadgledanih susreta, onda ih optužuju za nedostatak kapaciteta. Odnosi adolescenata na hraniteljstvu sa roditeljima svakako predstavljaju kompleksno i osetljivo pitanje koje bitno utiče na dobrostanje adolescenata, a za koje nema jednostavnih niti univerzalnih rešenja.

5.3.3.2. Odnosi sa braćom i sestrama

Praktičari, istraživači i teoretičari su saglasni da za decu koja su odvojena od roditelja odnosi sa braćom i sestrama mogu imati suštinski značaj u održavanju doživljaja sigurnosti i emocionalnog kontinuiteta. U nepoznatij i potencijalno zastrašujućoj situaciji izdvajanja, ovi odnosi mogu da obezbede osećaj stabilnosti i pripadanja (Shlonsky, Webster and Needell, 2003; Smith, 2009). Kontinuitet u odnosima pomaže deci da sačuvaju identitet i znanje o ličnoj, porodičnoj i kulturnoj istoriji. Razvijanjem stabilnih i bliskih emocionalnih veza dece na alternativnom staranju sa braćom i sestrama stvara se značajan oslonac za njihov celokupni razvoj i međusobnu podršku, i u sadašnjosti i u budućnosti.

Prema navodima adolescenata iz ovog istraživanja, odnosi sa braćom i sestrama su za većinu njih nešto najvažnije u životu. Kada si na smeštaju sa sibirizima, to je „kao pola porodice” (Slavko, 17). Adolescenti su gotovo u potpunosti saglasni da je za njih bolje kada su smešteni sa braćom i sestrama zato što to:

- × **doprinosi osećaju sigurnosti** („Imamo nekog pored sebe kad već nemamo roditelje.” – Marija, 14),
- × **olakšava neizvesnost i svakodnevno funkcionisanje u hraniteljskoj porodici** („Nije mi bilo važno da li smo na ulici ili u hraniteljskoj ili u domu, jednostavno mi je bilo važno da smo zajedno.” – Kaća, 19),
- × **smanjuje brigu i anksioznost** („Kad smo razdvojeni, onda postoji i ta briga kako je njoj, da li je njoj dobro.” – Ivana, 14),
- × **predstavlja resurs za budućnost** („Odrastaš i znaš da braću i sestre, možeš da ga pozoveš, ovog za ovaj problem, onog za onaj problem... Nekako ti je mnogo otvoreniji svet.” – Voja, 21).

Adolescenti koji su učestvovali u ovom istraživanju uglavnom imaju sibli-ge, ali su samo neki od njih smešteni zajedno sa njima. Većina otvoreno kaže da bi volela da bude zajedno sa sibli-zima; mada mnogima nije jasno zašto to nije tako, ne usuđuju se da otvore tu temu:

„U komšiluku tu su bile dve moje rođene sestre zajedno kod hranitelja, a ja u drugoj porodici. Ali ne znam šta je bilo pa su se razdvojili, pa sam ja preš'o u toj hraniteljskoj porodici gde je jedna sestra ostala. I onda je posle nekog... posle 2 i po godine ona se prebacila u drugoj hraniteljskoj porodici... [Kako si se osećao?] Pa naravno, loše sam se osećao. Ja sam isto hteo da budem u tom društvu sa njima... Ja sam se pitao, ali ih nikad nisam pitao zašto.” (Đole, 17)

Neki adolescenti prepoznaju da braća i sestre imaju veće šanse da ostanu zajedno ukoliko ih prihvati srodnička porodica, jer se drugi hranitelji „teško odlučuju za to” (Jelena, 15). Posebno ih pogađaju situacije kada se od njih skrivaju informacije o braći i sestrama:

„Moji hranitelji su krili od mene koliko ja imam braće i sestara, gde oni žive, gde su sad. Tek posle pet godina na hraniteljstvu je krenulo da se priča o mom odlasku u dom..., tek tada sam se ja upoznao sa svim. Da su mi i braća u domu, da mi je i sestra tamo, da ću i ja da pređem tamo, svašta nešto.” (Vladan, 22)

Adolescenti ukazuju na teška iskustva prilikom razdvajanja i na teškoće prilikom ponovnog spajanja i uklapanja sa sibli-zima, a za to smatraju odgovornim odrasle u sistemu koji ih nisu informisali niti podržali zajednički život ili redovne kontakte:

„Mnogo je teško, bio i rastanak i sad spoj, i teško je da se usaglasimo, upoznamo, ja brata moram da upoznam, i ja i drugi brat, i trebamo da se prilagodimo i ne bih volela da je to sad, volela bih da je to bilo ranije, kad smo i mi bili deca.” (Kaća, 19).

„Ja bih dušu dao da se nismo razdvojili. Ja i sestra se, bre, nismo videli pet godina, bre, ja sam nju odgajao od nulte godine do treće, menjao joj pelene, hranio je... Ulazim u autobus i vidim dete koje liči na nju, ja se pitam je li ona i počnem da plačem na sred autobusa...” (Kosta, 20).

Postoji opšta saglasnost odraslih učesnika istraživanja da zajednički smeštaj siblinga pozitivno doprinosi dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu. Ključni informatori i profesionalci vide zajednički smeštaj kao nešto što ne bi smelo „da se dovodi u pitanje”, dok hranitelji ovu vezu opisuju rečima „pod obavezno”, „jako pozitivno” i „važno”. Doprinos zajedničkog smeštaja sa siblizima dobrobiti adolescenata prepoznaje se u podršci tokom prilagođavanja i trajanja smeštaja (drže se zajedno), u formiranju identiteta, u razvoju pozitivne slike o sebi i u integrisanju životne priče. Takođe, siblizi se smatraju celoživotnim resursom i najpouzdanijim osloncem. Više hranitelja iznosi stav da je sibliškoj grupi lakše u zajedničkom smeštaju, ali i da je hraniteljskoj porodici teže da brine o grupi siblinga:

„Ne bi trebalo da se odvajaju, ali ja iskreno kažem – kada dobijete troje, mnogo vam je teže nego jedno dete.” (I_Hraniteljica3)

Kao poseban izazov neki hranitelji navode udruživanje siblinga, koje je onda teže kontrolisati jer se osećaju „jakim” i „u nekim slučajevima se osile mnogo, naprave klan, bukvalno, a nije dobro da jedna porodica ima klanove” (III_Hranitelj3).

Mada se prepoznaje značaj zajedničkog smeštaja, a profesionalci tvrde da na njemu insistiraju, odrasli se ujedno slažu da to nije uvek moguće i da se mora voditi računa o „realnosti”. Realnost se odnosi na nepostojanje resursa, jer dostupne hraniteljske porodice često nemaju kapacitete da odgovore na zahteve većih sibliških grupa, posebno kada postoje izazovi vezani za zdravstvene i razvojne potrebe dece. Takođe, loši odnosi među braćom i sestrama se vide kao prepreka zajedničkom smeštaju. Neki savetnici za hraniteljstvo kao razloge za razdvajanje koje smatraju opravdanim navode postojanje „negativnog uticaja” jednog ili više siblinga na ostale. Sa druge strane, javila su se i stanovišta da na takve teškoće treba reagovati i prevladati ih kako bi se omogućio zajednički smeštaj siblinga. Ključni informatori i voditelji slučaja češće navode situacije da se prate interesi raspoloživih hraniteljskih porodica, koje nerado prihvataju sibliške grupe. Pri tome je za voditelje slučaja izazovno da obezbede zajednički smeštaj dece različitog uzrasta, što ponekad rešavaju spajanjem uzrasno bliskih sibliških grupa („dva po dva”) ili traže lokacijska rešenja („Svi su

smešteni u isto mesto, idu u školu zajedno.” – III_Voditeljka slučaja6). Voditelji slučaja smisao svoje koordinatorske uloge za decu na alternativnom staranju vide upravo u ovoj oblasti:

„Taj voditelj koji prati taj predmet zna gde je ko smešten, koliko ima sestara, braće, gde su i da je tu zaista značajna uloga centra, voditelja slučaja i tima koji će da organizuju kontakte možda između braće i sestara koji su na različitim smeštajima, mislim da je tu stvarno naša uloga možda čak i najznačajnija.” (I_Voditeljka slučaja4)

Kada se zajednički smeštaj siblinga ne realizuje uspešno, učesnici prepoznaju da je uspostavljanje i održavanje kontakata način da se ova značajna veza očuva. Prilikom održavanja kontakata postoje prepreke koje i ključni informatori i voditelji slučaja povezuju sa radom stručnih radnika CSR, bilo da je u pitanju njihovo nedovoljno angažovanje ili preopterećenost poslom i nedostatak vremena. Prepreke za održavanje kontakata siblinga na alternativnom staranju svakako su složene i brojne, a iz brojnih narativa ispitanika uočljivo je da se mnoga deca suočavaju sa prekidom kontakata te da ponekad prođe i više meseci pre nego što ponovo uspostavljanje kontakata siblinga dođe u fokus stručnjaka. Sa stanovišta detetovog doživljaja vremena (Fahlberg, 2012), deca (u zavisnosti od razvojnog doba) separacije koje odraslima izgledaju kao kratke mogu doživljavati kao trajni gubitak.

Hranitelji su navodili svoj trud i zalaganje da podrže kontakt sa sibliinima koji su smešteni u drugu porodicu, da organizuju viđenja i druženja. Drugi naglašavaju da često nemaju nikakve informacije ili da imaju samo delimične informacije šta je sa braćom i sestrama dece o kojoj se staraju. Ostali ispitanici takođe prepoznaju da je održavanje sibliinške grupe zahtevan zadatak i za hranitelje:

„Ali to su teški zadaci, lepo zvuči ovako kao standard. To su neki dodatni zadaci, podrazumeva stvarno veliki angažman i razumevanje i trud hranitelja.” (K14)

Ključni informatori i voditelji slučaja naglašavaju da je „sibliinško pitanje” značajno prilikom procene, planiranja i donošenja odluka o postizanju

istovetnih ili različitih ciljeva stalnosti za decu, posebno u slučaju usvojenja, gde se povezanost sa braćom i sestrama pokazuje kao faktor koji ometa usvojenje dece:

„Mogli smo možda za tu devojčicu i neki drugi oblik kao bolji da odredimo, ali zaista nismo imali hrabrosti da, uz jednog dobrog siblinga i funkcionalnost dve hraniteljske porodice koje su se vikendima redovno sretale, uzmemo to jedno dete i kažemo: ‘E, baš ono će biti za usvojenje’”. (IV_Voditeljka slučaja5)

5.3.4. Odnosi sa hraniteljima

Pošto su ljubav, privrženost i briga važni kvaliteti za adolescente na staranju, hranitelji kao odgajatelji predstavljaju izvanredno važne figure. Ukoliko je hranitelj odrasla osoba od poverenja za dete, smeštaj se očekivano doživljava kao siguran i stabilan. U brojnim istraživanjima adolescenti navode značaj doživljaja da su dobrodošli u hraniteljskom domu te želeju da ih tretiraju poput druge dece u porodici, uključujući i biološku decu hranitelja (Timms and Thoburn, 2003; Skuse and Ward, 2003; Morgan, 2009; Selwyn et al., 2010). Adolescenti se osećaju dobro kada se hranitelji „ponašaju prema nama isto kao prema rođenoj deci, dobijamo isto što i oni, delimo sve.” (Lena, 14)

Neki adolescenti hranitelje nazivaju roditeljima, posebno oni koji imaju davno prekinute kontakte sa porodicom porekla („Zato što su me odgajili.” – Mila, 13; „Jedno je majka, drugo je mama” – Miki, 13), a neki roditeljima smatraju istovremeno i biološke roditelje i hranitelje („To je isto... razlika je samo u krvi.” – Ivana, 14). Hranitelji su za neke adolescente osobe od poverenja, njima se obraćaju kada im trebaju pomoć i podrška, neko ko im olakšava kontakte sa profesionalcima, a ponekad i kompleksne odnose sa biološkim porodicama. Veliki broj adolescenata naglašava da im je najvažnije to da sa hraniteljima dobro komuniciraju. Od hranitelja se očekuje da pruže ljubav, poštovanje i podršku za prave izbore. Druga grupa adolescenata naglašava značaj brige i nege koju dobijaju od hranitelja („Kupuju nam nešto, daju nam nešto, pomažu nam oko škole.” – Nenad, 14; „Spremaju odeću, šta ćemo obući, da jedemo.” – Marinko, 13).

Ima i adolescenata koji aktivno naglašavaju da ih hranitelji „smaraju” i preterano kontrolišu („Daju neke glupe zabrane.” – Miša, 16: „Upada mi u sobu kao komunalac, svakih 5 minuta, napinje.” – Slavko, 17). Najmlađi ispitanici (13–15 godina) ispoljavali su želju za manjom kontrolom prilikom korišćenja društvenih mreža i izlazaka sa vršnjacima te manje pritisaka oko školskog uspeha („Da nam ne pričaju stalno uči, uči...” – Marinko, 13).

Mladi koji napuštaju zaštitu pored uloge voditelja slučaja i CSR prepoznaju i moć, pa i ključnu ulogu hranitelja da utiče na kvalitet odnosa roditelja i deteta na staranju:

„Centar za socijalni rad, koji su nadležni u toj priči, oni su tu samo da doprinesu..., a hranitelji su ti koji su ključ svega... Oni jednostavno drže ceo slučaj u rukama, vode taj proces... da ta hraniteljska porodica treba da se prilagodi naglim promenama, da prihvate to dete kao da je svoje i da jednostavno odrade taj njihov posao iskreno, iz ljubavi.”
– (Vladan, 22).

Adolescenti i mladi sa prethodnim iskustvom porodičnog smeštaja su naglašavali da ima posvećenih hraniteljskih porodica te da oni koji ne žele ili ne znaju da pokažu ljubav i ne treba da budu hranitelji. Ova grupa je češće od drugih ukazivala na to da nisu retki hranitelji koje ne pružaju deci ljubav i podršku, već se staraju o njima zbog finansijskih interesa („Ja sam imala takvu porodicu, tu nema pokazivanja ljubavi ni trunku.” – Jana, 19). To se, između ostalog, opisuje kao „klasični odnos hranitelj–dete” (Kosta, 20), u kome ni jedna strana nema osećaj ljubavi i poštovanja.

Ovakvu situaciju adolescenti izgleda nepogrešivo prepoznaju („To se oseći.” – Teodora, 16), a artikulišu je preko različitih ponašanja hranitelja koja su navodili iz neposrednog iskustva (što se javlja uglavnom u fokus grupama mladih koji se pripremaju za napuštanje staranja). Ostali adolescenti su navodili da znaju za takve primere (od vršnjaka, sibringa) ili da su „čuli” za to. Pri tome je nejasno da li se radi o njima i, ako to nije slučaj, kako su takvi narativi došli do njih te da li odrasli koriste takve priče da bi poslali neke poruke. Hranitelj koji ne pruža ljubav i pažnju:

- × **pokazuje nebrigu za dešavanja u školi** (ne štiti dete od vršnjačkog nasilja, ne pita za njegovu prihvaćenost, ne zastupa ga u školi, ne pokazuje brigu oko školskih postignuća),
- × **pretvara se pred okruženjem da dobro brine o detetu, a stavlja svoje potrebe ispred njegovih** (ne želi da se posveti detetu kada mu to treba, ne prepoznaje šta mu je važno, stvara doživljaj da je „drugorazredni“ član porodice, nejednako tretira rođenu decu i decu na smeštaju, ne stvara klimu u kojoj i drugi članovi šire porodice prihvataju dete, ne štiti od nepravdi, stvara klimu straha u kući pred dolazak profesionalaca),
- × **nipodaštava individualnost deteta** (omalovažava ili kritikuje detetove roditelje, brani ili aktivno ometa kontakte sa roditeljima, sibirizima i drugima, „prizemlje“ ili obeshrabruje dete, ne podržava želje i interesovanja deteta),
- × **ne razume teškoće deteta i odustaje od njega** (ne uviđa da je deci prilagođavanje teško, ne prepoznaje ili ignoriše signale teškoća, „otpisuje“ dete kada napravi ispad u ponašanju, traži bespogovornu lojalnost i poslušnost i sl.),
- × **fizički zanemaruje dete** (neadekvatan smeštaj, neobezbeđivanje hrane, nemar prema higijeni i načinu oblačenja deteta) i
- × **zloupotrebljava dete** (fizička, emocionalna ili seksualna zloupotreba, radna eksploatacija).

Neki hranitelji takođe navode da su najznačajnije osobe u životu adolescenata („*Za mene se vezala jer pati za majkom. I ja sam joj bitnija od svega.*” – II_Hraniteljica3; „*Deca u hraniteljskim porodicama nemaju ni babe ni tetke i njihova sigurna kuća su hranitelji.*” – III_Hraniteljica4). Slično adolescentima, hranitelji smatraju da je njihova uloga ključna za dobrobit dece. Istovremeno prepoznaju i okolnosti na strani deteta i „genetiku“ kao nešto nedokučivo i nepopravljivo, a traumatska iskustva i posebno „pubertet“ smatraju ometajućim faktorima sa kojima ne umeju da se nose:

„Meni je ona bila miljenica do puberteta, tada se okrenula za 360 stepeni i više nismo mogli dete da poznamo ni da utičemo na nju i ako joj je ponuđena sva ljubav, pažnja, bukvalno sve”. (II_Hranitelj5)

Hranitelji su u sve četiri fokus grupe naglašavali da „pubertet menja decu” i svoje stavove i reakcije opisuju u rasponu od normalizacije („Tako su i moja deca, pa i mi.” – II_Hraniteljica3), preko humora i pridruživanja („Od kad sam ja u pubertetu, moje dve ćerke i bratovi i njih dvoje...” – III_Hraniteljica1), do doživljaja nemoći i odustajanja („Preživeo sam tri puberteta sa svojom decom, sad ne mogu ovaj još jedan...” – IV_Hranitelj2).

Voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo takođe fokusiraju hranitelje kao ključnu kariku u sistemu koja obezbeđuje dobrobit adolescenata. Neretko se ističe:

„Hranitelji pre svega. Oni su sa njima 24 sata.” (III_Savetnica za hraniteljstvo5)

U više fokus grupa sa profesionalcima isplivalo je i uverenje da hraniteljsku porodicu treba ostaviti da „radi svoj posao”, bez uplitanja socijalnih službi:

„Njima treba normalizacija... Mi smo čist dokaz da on nije tipično dete koje je odraslo u porodici i mi ga stalno na to podsećamo.” (I_Voditeljka slučaja5)

Hraniteljima se zamera što ponekad „prezaštićuju” adolescente, a u drugim slučajevima očekuju da savetnik bude „sudija”:

„Kad hranitelj ima neki problem, onda pokušava da uvuče savetnika i pozove i sad, kao, rešite nam vi. To je nešto na šta se nekad upecaš.” (III_Savetnica za hraniteljstvo1)

Profesionalci naglašavaju da su adolescenti zahtevni i izazovni za hranitelje. Smatraju da hranitelji imaju teškoće da prepoznaju i razumeju potrebe koje se skrivaju iza izazovnog ponašanja i da se prilagode zahtevima. Posebno zapažaju pojačanu brigu i doživljaj odgovornosti hranitelja, koji se neretko zasnivaju na strahu, nedostatku poverenja i nedovoljnom po-

znavanju adolescenta. Hranitelji u tim okolnostima reaguju tako što postavljaju nova i stroža pravila i granice, a adolescenti buntom i otporom. Savetnici naglašavaju da je u tom periodu hraniteljima potrebna dodatna podrška i edukacije. Međutim, odgovornost i strah hranitelja mogu biti pojačani reakcijama stručnih radnika.

„Mislim da ih i mi zaplašimo. Stalno ih prozivamo, javljajte se, tražite pomoć. Pa čekaj, on razmišlja – ako treba da tražim pomoć, šta ja onda ne radim dobro da oni treba da se umešaju.” (II_Savetnica za hraniteljstvo3)

Među profesionalcima postoji uverenje da probleme treba prvenstveno rešavati u okviru hraniteljske porodice. To verovatno ukazuje na njihova uverenja da je hraniteljstvo „najbolja opcija za dete” i ničim potkrepljeni optimizam da „dobro” okruženje može samostalno da kompenzuje prethodna traumatska iskustva i aktuelne izazove, a da je uloga profesionalaca da reaguju kada su simptomi očigledni.

5.3.5. Odnosi sa voditeljima slučaja i savetnicima za hraniteljstvo

„Mislim da voditelji slučaja nemaju vremena za decu i mislim da zbog toga deca malo više propadaju i gube se” (Anđela, 21)

Brojne studije navode značaj odnosa dece i adolescenata na alternativnom staranju sa njihovim socijalnim radnicima i vaspitačima u domovima za smeštaj (npr. Morgan, 2009; Gaskell, 2010; McLeod, 2010; Oliver, 2010; Munro, 2011). Deca navode da žele da imaju pozitivan i dugotrajan odnos sa svojim socijalnim radnicima i iskazuju želju za intenzivnijim kontaktima sa njima. Deci je to potrebno da bi se razvilo poverenje i da bi ona imala doživljaj da neko odgovorno i stručno, ali i sa poštovanjem i empatijom brine za njihovu bezbednost i potrebe.

U Srbiji su, počevši od 2005. pa do 2008. godine, sprovedene reforme koje su omogućile deinstitucionalizaciju i razvoj hraniteljstva te formiranje novih usluga i službi za podršku deci na alternativnom staranju. U središtu sistema socijalne zaštite je centar za socijalni rad, bazična polivalentna socijalna služba za decu, mlade, odrasle i stare i organ koji odlučuje

o pravima u socijalnoj zaštiti. CSR dodatno ima značajne uloge u oblasti starateljstva – ova ustanova obavlja poslove organa starateljstva na teritoriji opštine i automatski je zadužena za starateljsku zaštitu sve dece na alternativnom staranju. Svaki korisnik u centru za socijalni rad, pa i svako dete na alternativnom staranju, dobija zaduženog voditelja slučaja (to su socijalni radnici, ali i psiholozi i pedagozi) koji je odgovoran da vodi početnu procenu i organizuje dalju usmerenu i specijalističku procenu. Zadatak voditelja slučaja je i da, u saradnji sa detetom i njemu bliskim osobama, sačini individualizovani plan usluga, okupi multidisciplinarni tim za korisnika, aranžira pristup uslugama, sprovodi monitoring toka i dinamike korišćenja usluga te da evaluira ishode i redovno revidira neophodnost i prikladnost alternativnog staranja.

Voditelj slučaja je često zadužen za više članova iste porodice, a kod dece na alternativnom staranju posebno se stara i o odnosima siblinga, zadužen je za rad sa roditeljima i članovima biološke porodice, planira i organizuje povratak roditeljima ili druga stalna rešenja za dete u skladu sa definisanim ciljem stalnosti. Voditelj slučaja je u sistemu alternativnog staranja u Srbiji važan za dete jer je u poziciji da rukovodi procesom donošenja odluka i da upravlja procesima vezanim za starateljsku zaštitu – imenovanje staratelja, pokretanje postupka pred sudom za lišavanje, odnosno ograničavanje roditeljskog prava, eventualno pokretanje postupaka za zaštitu prava deteta i podnošenje krivične prijave (Porodični zakon, 2005, čl. 81–83, 124–125, 261–273; Zakon o krivičnom postupku, 2005, čl. 232).

Zakonski staratelj deteta na alternativnom staranju je osoba koju je organ starateljstva označio kao odgovornu za zakonsko zastupanje deteta. Staratelj se tako zadužuje za staranje o ličnosti deteta (koje ne mora da podrazumeva život sa detetom), zastupanje, pribavljanje sredstava za izdržavanje, upravljanje i raspolaganje imovinom do osposobljavanja za samostalan život (Porodični zakon, 2005, čl. 35–140). Za staratelja se najčešće imenuje srodnik deteta, a i hranitelj može biti postavljen za staratelja ukoliko je to u interesu deteta. Međutim, za veliki broj dece bez roditeljskog staranja u Srbiji poslove starateljstva obavlja CSR neposredno, odnosno za tu ulogu za tu ulogu se zadužuje jedan od stručnih radnika. Prema zvaničnim podacima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, 2017.

godine 45% dece bez roditeljskog staranja bilo je pod neposrednim starateljstvom organa starateljstva, odnosno CSR.

Prema Pravniku o CSR, voditelj slučaja ne može biti neposredni staratelj detetu čiji slučaj vodi (čl. 32, st. 4). Tim pravilnikom su definisani i zahtevi u pogledu kontakata voditelja slučaja sa korisnikom (čl. 76). Tu se precizira da sa detetom na alternativnom staranju kontakt podrazumeva najmanje jedan neposredni kontakt tokom prvog meseca od izdvajanja iz porodice, a nakon toga najmanje tri puta godišnje. Definirano je i da se deo kontakta sa detetom obavezno odvija nasamo, a bar jednom godišnje to podrazumeva i opservaciju mesta gde dete živi te da se svi kontakti voditelja slučaja sa korisnikom beleže na odgovarajućem mestu u dosijeu korisnika. Podaci iz istraživanja koje je pratilo 347 dece na rezidencijalnom i porodičnom smeštaju u Srbiji 2005–2011. godine pokazuju, međutim, da je tek u 60,5% slučajeva zabeležena poseta stručnih radnika detetu na smeštaju tokom prve godine smeštaja, odnosno da takvih poseta nije bilo kod 39,5% dece (Žegarac i sar., 2014).

Uz to, decu u hraniteljskim porodicama posećuju i savetnici za hraniteljstvo, u skladu sa Pravilnikom o hraniteljstvu (2008, čl. 38–40). Ovi profesionalci su uključeni u sistem formiranjem tri prva regionalna centra za porodični smeštaj i usvojenje 2008. godine. U međuvremenu je formirano još takvih regionalnih centara (sada ih ima ukupno 6) i oni prate oko 2/3 hraniteljskih porodica u Srbiji. Savetnici po standardima posećuju hraniteljske porodice najmanje 12 puta godišnje i prate ostvarivanje svrhe hraniteljstva uvidom u životne uslove deteta tokom poseta, odvojenim razgovorom sa detetom, kontaktima sa detetom telefonom, razgovorom sa članovima hraniteljske porodice, sastancima sa nastavnicima i kontaktima sa drugim značajnim osobama. Savetnik za hraniteljstvo je zadužen da sagleda i podrži zadovoljavanje potreba deteta u pogledu bezbednosti, zdravlja, obrazovanja, emotivnog razvoja, ponašanja, integracije u sredinu, veština brige o sebi, negovanja identiteta i održavanja kontakta. Očekuje se da savetnik za hraniteljstvo poseti dete na porodičnom smeštaju najmanje jednom u dva meseca, ali je nejasno kakva je stvarna dinamika poseta te da li su oni dovoljni i odgovarajućeg kvaliteta da osiguraju dobrobit deteta.

Praktično, to znači da su za veliki deo dece na hraniteljstvu u Srbiji zadužena barem dva, ako ne i tri profesionalca koji prate njihov razvoj i ostvarivanje prava. Takođe, deca kojoj su staratelji zaduženi profesionalci CSR upućena su da u mnogim praktičnim životnim situacijama (odlazak na ekskurziju, izdavanje pasoša, overavanje zdravstvene knjižice) traže odobrenje od staratelja. Sudeći po svedočenjima adolescenata u 10 fokus grupa, njihova iskustva i očekivanja od profesionalaca su pomešana; oni ne razlikuju uloge niti funkcije u sistemu pa ne znaju šta od koga mogu da očekuju. Adolescenti iz sredina u kojima više od 10 godina postoje CSPU prepoznaju savetnike za hraniteljstvo, a voditelje slučaja uglavnom ne (beogradski i niški region), dok oni iz regiona gde je takav centar uspostavljen tek 2017. godine (Novi Sad) ili ga nema (Leskovac) ne razumeju ko su savetnici. Očekivano, oni koji se pripremaju za napuštanje zaštite, zbog svog uzrasta i iskustava sa sistemom, preciznije razlikuju nadležnosti i uloge.

U fokus grupama sa mlađim adolescentima, voditelji slučaja se opisuju kao:

- × **osobe koje su ih smestile u hraniteljsku porodicu** („Izvadili su nas iz blata u kom smo bili.” – Darko, 13),
- × **neko ko obezbeđuje džeparac, organizuje letovanja i sl.,**
- × **neko ko ima informacije o biološkim roditeljima i pomaže u uspostavljanju kontakata** („Da posle dete ima gde da se vrati.” – Lena, 14).

Mnogi, međutim, ne znaju ime voditelja slučaja koji je za njih zadužen ili ne znaju kako da ga kontaktiraju („Ja znam kako se zove, ali ne znam kako bih je našla.” – Lena, 14).

Stariji adolescenti i oni koji napuštaju zaštitu imaju razudjenija iskustva, pa su voditelji slučaja (a i staratelji u CSR):

- × **osobe koje postavljaju ograničenja adolescentu** („Zato što oni... kao... jao majmune, igranj kako ti ja sviram... Ja sam hteo da se tetoviram, oni kažu – to ne može, ti moraš onako, moraš ovako, a ja iz inata...” – Đole, 17),
- × **zaduženi za „papirologiju” i neorganizovani** („Čujem se sa njima jednom u tri-četiri meseca kad im treba neka papirologija.” – Rade, 18;

„Kad hoćete da overite za knjižicu, čekaćete za to, znači, nekoliko dana, to, znači, pokazuje koliko nisu organizovani.” – Voja, 21),

- ✘ **nezainteresovani za decu, ne udubljuju se u njihove probleme i potrebe** (*„Pitaju te šta si radila, tralala, tralala i ispričaš im bukvalno, onda oni to zapišu i to je to... Pitaju te kako si, ovo ono, kako, samo zato što to tako mora, inače ne bi.” – Jana, 19),*
- ✘ **neko ko treba da stvarno proveri kako je deci** (*„Ne znam šta njima piše u ugovoru, treba da proveravaju kako smo mi, i to ne samo da nas pitaju kako si, dobro sam. Jer mi često kažemo nešto što nije samo da bi nas ostavili, a nekada ne bi trebalo samo baš tako da nas ostave na miru.” – Teodora, 16),*
- ✘ **neko ko treba da stane iza adolescenta u svakoj situaciji** (*„Da se zalažu za nas, da se angažuju za nas i da prate naš život, a to ne rade uopšte.” – Jelena, 15; „Ne moraju možda najbolji, ali da nam budu prijatelji.” – Danica, 15).*

Savetnike za hraniteljstvo adolescenti opisuju kao:

- ✘ **osobu koja posećuje porodicu i priča sa hraniteljima** (*„Dođe, popriča sa hraniteljkom i to je to.” – Nenad, 14),*
- ✘ **nekoga ko pregleda ormane i pita o školi** (*„Pitaju kako si, o školi i to je to.” – Miki, 13),*
- ✘ **stručnu osobu koja može da podrži adolescenta koji se suočava sa dilemama** (*„Sa njima možete da pričate na svaku temu. I postoje teme o kojima bih ja, na primer, pre pričala sa savetnicom, jer je psiholog.” – Jana, 19; „Mnogo je bolje kada sa njima pričaš nego sa školskim psihologom.” – Valentina, 16).*

Zapravo, ispitani adolescenti iz hraniteljskih porodica ne razlikuju jasno pozicije i odgovornosti u sistemu, ali očekuju da im profesionalci budu dostupni i da budu na njihovoj strani. To često nije slučaj, jer mnogi imaju doživljaj kako *„za mene ne radi niko ništa, pa ne nam ko je ko”* (Milica, 15).

I od voditelja slučaja i od savetnika adolescenti očekuju da to budu profesionalci koji znaju svoj posao („*Mislim da savetnici mogu da vide kad neko laže. I da takvi ne bi trebalo da budu hranitelji.*” – Kaća, 19). Potrebno je da budu sposobni da dobro procene porodice u koje se smeštaju deca, da redovno, a znatno češe i revnosnije posećuju porodice („*Oni moraju više da posećuju porodice. Posebno ako dolaze jednom godišnje, taj dan sve bude kako treba.*” – Ružica, 14), da pokažu autentičnu zainteresovanost za dete i da se ne menjaju često („*Kad mi je došla treća socijalna radnica, uopšte me nije bilo briga za njeno ime.*” – Jana, 19).

Adolescenti su posebno zabrinuti u situacijama kada nemaju mogućnost da kažu da im nije dobro i da se požale na uslove i tretman u hraniteljskoj porodici. To je posebno teško ako se voditelji slučaja i savetnici menjaju i ako nisu dostupni detetu koje ostavljaju na „milost i nemilost” hraniteljskoj porodici bez stvarne provere šta se dešava:

„*I on će da ode, a ja ću da ostanem i opet ne smem ništa da kažem.*”
(Lola, 18)

To je delimično vezano i za učestalost kontakata i poseta. Mada su standardi za stručne radnike u Srbiji u ovom pogledu jasni, brojni podaci ukazuju na to da se oni samo delimično poštuju. Iskustva adolescenata iz ovog istraživanja su raznolika: od toga da savetnik za hraniteljstvo dolazi jednom u dva meseca do onih koji to čine par puta godišnje. Adolescenti koji su dobro „pokriveni” ovim posetama uglavnom nemaju kontakte sa voditeljima slučaja, opisuju ih kao nekoga ko „radi sa papirima”, bez ideje da su u pitanju profesionalci koji utiču na donošenje životno važnih odluka za njih. U najnepovoljnijoj situaciji su verovatno oni koji nemaju podršku savetnika, već ih prate samo voditelji slučaja i staratelji iz CSR. Neki adolescenti su navodili da njihove hraniteljske porodice nisu godinama posećivane ili da je u najboljem slučaju ostvarena jedna poseta godišnje.

Hranitelji koji imaju iskustvo saradnje i sa CSR i CPSU navode da im je podrška savetnika za hraniteljstvo dragocena („*Uvek se osećam zaštićeno, kao – eto da ona bdi nad nama.*” – IV_Hraniteljica3), dok radnike iz centra za socijalni rad često smatraju neresponzivnim i birokratizovanim. Hranitelji veruju da bi im bilo lakše da sve poslove vezane za decu na hranitelj-

stvu obavljaju savetnici iz CPSU („Trebaju savetnici to više da koordiniraju, oni iz CSR nemaju vremena i ne znaju pola stvari.” – I_Hraniteljica1; „Kad dođu neki iz CSR, oni se malo zbune.” – III_Hraniteljica5). Hranitelji cene pouzdanost, fleksibilnost, ažurnost i raspoloživost savetnika:

„Dobro je kad vi zovete savetnika pa kažete – e, slušaj, ja imam problem – i on ga odmah reši, a ne – doći ću za 15-20 dana – pa ne dođe dva meseca.” (I_Hraniteljica5)

Voditelje slučaja iz CSR hranitelji doživljavaju slično kao i adolescenti, opisuju ih kao neažurne i nezainteresovane i za decu i za potrebe hranitelja:

„Ja kad mi treba da mi se overi knjižica, ja pošaljem, oni vrata, ako treba sad potvrda da on ide na ekskurziju, ja pozovem oni kažu pošalji... Ja ne znam da li se jednom godišnje čujemo, jednom ili dva puta eventualno... Nije im zanimljivo da ga [adolescenta, prim. aut.] vide uopšte.” (IV_Hraniteljica3)

Intenzivniji kontakti sa CSR postoje kada se adolescent suoči sa nekim problemom (škola, zdravlje, ponašanje) ili kada su potrebne intervencije za regulisanje kontakta i odnosa roditelja i dece (situacije uspostavljanja davno prekinutog kontakta, nadgledani kontakti, okolnosti kada dete odbija da vidi roditelje, a roditelji ili profesionalci insistiraju na tome i sl.). Od voditelja slučaja hranitelji očekuju i potpunije informacije o detetu o kome se staraju: o prošlosti (događaji, porodična istorija, zdravlje i razvoj) i aktuelnim okolnostima (uglavnom tekuće informacije o članovima biološke porodice deteta).

Velike teškoće hraniteljima ponekad stvara neažurnost voditelja slučaja u organizovanju kontakata roditelja sa decom:

„Centar za socijalni rad, oni su dužni da sazivaju sastanak sa roditeljima..., mislim, njima je to sudski odlučeno... I sad, oni su dužni da pozovu tog roditelja, da stvore uslove. A to kod nas nema.” (IV_Hraniteljica1)

Takođe, hranitelji razlikuju nadležnosti, što možemo da vidimo kroz parafrazu njihovog gledišta da su „voditelji slučaja nadležni za decu, a savetnici za hranitelje”.

U sredinama u kojima su hranitelji više upućeni na voditelje slučaja jer im nisu raspoloživi savetnici, saradnja je drugačija. Hraniteljima prija pohvala voditelja („Kada ih vide [decu, prim. aut.], kažu – šta im radiš, sa čime ih hraniš?” – III_Hraniteljica4; „Kažu mi da najurednije vodim i donosim im jednom mesečno knjige, te izveštaje.” – III_Hraniteljica2). Voditelji slučaja ponekad služe hraniteljima kao podrška u usmeravanju i postavljanju granica deci i adolescentima, pa se čak i dobar kontakt deteta sa voditeljem koristi za disciplinovanje:

„Deca stvarno obožavaju voditelja. Recimo, momak obeća da neće da pravi probleme, ali kada to ne bude, moli da ne idemo kod voditelja, prosto mu krivo.” (II_Hraniteljica2)

Zanimljivo je da hranitelji profesionalce iz sistema, prvenstveno savetnike, uglavnom doživljavaju kao svoju podršku („Ne dam ja svog savetnika, oni su tu za hranitelje.” – II_Hranitelj3), a izgleda da postoji uverenje kako deci i adolescentima ne treba druga osoba od poverenja osim hranitelja. To uverenje dele i stručnjaci iz sistema, pa se čini da ga oni emituju svim uključenim stranama, što se obrazlaže očekivanjima da deca budu dobro zbrinuta u hraniteljskim porodicama, da probleme treba rešavati prvenstveno u okviru te porodice i da im je potrebna normalizacija:

„Mi ne treba uopšte da budemo neke jako važne ličnosti u životu deteta, mi radimo taj naš posao, odnos se razvija pre svega u porodici, između ljudi koji pružaju brigu.” (IV_Voditeljka slučaja1)

Takva uverenja, uz objektivnu preopterećenost profesionalaca iz CSR nesavladivim obimom posla, dovode to toga da se voditelji slučaja bave adolescentima na hraniteljstvu samo kada imaju manifestan i gorući problem:

„Zovi me samo kad gori, za drugo nemam vremena.” (III_Voditeljka slučaja5)

Ostaje nejasno šta se dešava sa adolescentima i hraniteljskim porodicama kod kojih su problemi prikriiveni i zahtevaju stručno uočavanje simptoma (zlostavljanje, teškoće vezane za identitet, problemi u mentalnom zdravlju i sl.) te onim adolescentima u hraniteljskim porodicama koji

ostaju „nevidljivi” za sistem jer im nije obezbeđena podrška regionalnog CPSU.

Većina ispitanih voditelja slučaja ipak smatra da su različite uloge aktera u sistemu važne i da je veoma nepovoljno to što ne mogu (fizički) da se posvete deci i adolescentima na porodičnom smeštaju. Oni razumeju da je adolescentima bitno da imaju poverenja u voditelja slučaja kako bi razvili doživljaj zaštićenosti i podržanosti, mogli da kažu šta ih muči i bili informisani o stvarima koje ih se tiču. Voditelji slučaja su u fokus grupama otvoreno i detaljno navodili da usled velikog broja (raznorodnih) slučajeva na kojima rade ne mogu da budu na raspolaganju adolescentima na odgovarajući način. Oni kažu da se osećaju loše i odgovorno što su ovi adolescenti (sistemski) zanemareni:

„Mi se ne osećamo dobro zato što nismo u to uključeni onoliko koliko bismo želeli. Ta deca su nama smeštena ipak na neko sigurno mesto i mi nekako na dnevnom nivou imamo nešto – ‘ajde da kažem [osmeh] – što nam je prioritetnije i često nam to ostane negde ovako sa strane.”
(I_Voditeljka slučaja3)

Istovremeno, svesni su da ih adolescenti ne doživljavaju kao podršku. Voditelji slučaja uočavaju da ih se neki adolescenti plaše, osećaju stid, da ih neki „ne vole”, da nerado dolaze u centar za socijalni rad. Kada govore o odnosu adolescenata prema njima, voditelji slučaja ističu da imaju razumevanje za ovakva osećanja i ponašanja. Oni shvataju da adolescente „podsećaju” na težak životni period, na to da su „drugačiji” i da su deo sistema staranja. Zapaženi su i drugačiji odnosi adolescenata i voditelja slučaja, kada se oni doživljavaju kao deo porodice („tetke iz centra”).

Ovakav odnos može biti povezan i sa ponašanjem hranitelja. Oni navode da ponekad koriste stručne radnike kao vid pretnji i upozorenja koje upućuju adolescentima. Odlazak iz hraniteljske porodice je „krajnja sankcija”, a pretnje da će pozvati voditelja slučaja i savetnika za hraniteljstvo izgleda predstavljaju oruđe za kojim hranitelji lako posežu kako bi disciplinovali adolescenta („Vi nemate pojma šta mi sve moramo da smišljamo.” – IV_Hraniteljica2). Profesionalci razumeju takvo ponašanje kao odraz nemoci i veruju da ono urušava njihove odnose sa adolescentima.

Zapravo, adolescenti na hraniteljstvu u Srbiji u velikoj su meri prepušteni hraniteljima, koji svoju ulogu ponekad obavljaju uz podršku savetnika, a ponekad su prepušteni svojim resursima i interesima. Sistem socijalne zaštite nije obezbedio potrebnu podršku velikom broju adolescenata na hraniteljstvu. Za voditelje slučaja oni su „bitno nije hitno”, a savetnici svoje intervencije usmeravaju na hranitelje. Hranitelji imaju osećaj da ih savetnici podržavaju i navode da su oni sami važni za adolescente. Adolescenti se oslanjaju na hranitelje kada su dobro uklopljeni u hraniteljsku porodicu, a kada to nije slučaj, prepoznaju da nemaju na koga da se oslone ili da se podrška profesionalaca u najboljem slučaju može opisati kao „*tu i tamo i kako ko*” (Slavko, 17).

6. Identitet adolescenata na porodičnom smeštaju

„Mislim nije OK da sada od nekog sakriješ njegovu tu prošlost i zašto je sve to tako ispalo.” (Kosta, 20)

6.1. Specifičnosti razvoja identiteta adolescenata na alternativnom staranju

Identitet ima individualne i kolektivne dimenzije, jer se ljudi identifikuju kao jedinstveni u određenim ličnim aspektima i kao pripadnici socijalnih grupa u drugim kontekstima. Identitet se stvara u socijalnom kontekstu, kao proces koji obuhvata percepciju i diferencijaciju. Pojedinci i grupe smatraju sebe sličnim drugima ili različitim od drugih, a ta percepcija se menja tokom vremena te je identitet složen i fluidan konstrukt. Formiranje identiteta je kontinuirani proces koji se oslanja na sve ostale razvojne zadatke. U adolescenciji je posebno značajan odnos rane i nove (ili novonastajuće) slike o sebi, jer se ranija slika inkorporira i modifikuje dok stvaraju novi kvalitet sa novopridošlim identifikacijama, ulogama, potrebama, očekivanjima i ciljevima. U ovom razvojnom periodu, nova potvrda identiteta asimiluje i apsorbuje sliku o sebi iz detinjstva, koju karakteriše doživljaj celovitosti, istovetnosti i kontinuiteta.

Kako je adolescencija period burnih fizičkih i psiholoških promena te lutanja u potrazi za novim ljudima i idejama, adolescentu je potrebno vreme

tokom koga će eksperimentirati sa različitim raniformiranim slikama o sebi, ulogama i ciljevima u nastojanju da u nekima od njih pronađe sebe. U to vreme adolescent se udaljuje od roditelja ili odgajatelja i eksperimentiše sa drugim osobama i ulogama. Tada je naročito važna društvena podrška, pošto pomoću nje pravi konačne izbore, opredeljuje se i postepeno preuzima obaveze koje od njega društvo očekuje.

Zadovoljavajući odnosi sa drugima (Walsh, Harel-Fischand Fogel-Grinvalds, 2010) i formiran identitet (Dumas, Lawford, Tieu & Pratt, 2009) tesno su povezani sa mentalnim zdravljem adolescenata i njihovom ukupnom dobrobiti. Pozitivno formirani identitet nasuprot krizi i/ili konfuziji identiteta doprinosi da osobe integrišu sliku o sebi i da ojačaju obavljanje različitih uloga i obaveza (Erikson, 1968, prema Kools, 1996). Kada osoba ima formirani identitet, smanjuje se verovatnoća da će se javiti psihosomatski simptomi, anksioznost, depresija i suicidalne tendencije (Chen et al., 2007; Crocetti, etal, 2008). Dalje, formirani identitet je u korelaciji sa psihološkom dobrobiti, emocionalnim prilagođavanjem i većom emocionalnom stabilnošću.

Problemi sa razvojem identiteta se javljaju kod dece koja nisu rasla u okruženju u kome su mogla da se sreću sa svojom kulturom, religijom i jezikom (Marcia, 1980). Značajno je razmotriti kvalitet i kvantitet informacija koje adolescent ima o sopstvenim korenima i nasleđu te na koji način može da se prevaziđe nedostatak informacija (specifičnosti porodične strukture u kojoj dete živi, obrasci privrženosti, uključujući značajne osobe koje možda nisu u krvnom srodstvu, uticaj migracija, separacija i traume na dete i širu porodičnu mrežu).

6.2. Identitet adolescenata: rezultati dobijeni na skali AIDA

6.2.1. Diskontinuitet i inkoherentnost identiteta

U kvantitativnom delu istraživanja adolescenti na hraniteljstvu i referentna grupa adolescenata iz opšte populacije upoređivani su, između ostalog, i pomoću **skale AIDA**, odnosno Upitnika za samoprocenu identiteta u adolescenciji (*A Self Report Questionnaire For Measuring Identity In Adolescence*, Goth et al., 2012). Upitnikom se utvrđuje da li razvoj identiteta ima očekivani oblik odnosno da li su u manjoj ili većoj meri prisutni diskontinuitet i inkoherentnost. Izraženo osećanje diskontinuiteta i inkoherentnosti može biti pokazatelj budućih poremećaja ličnosti. Da bi se ove dve dimenzije identiteta ispitalo, korišćen je instrument AIDA opisan u uvodnom delu (Tabela 1).

Rezultati ukazuju na to da se adolescenti koji žive u hraniteljskim porodicama (uključujući i srodničke hraniteljske porodice) značajno razlikuju u odnosu na adolescente koji žive sa jednim ili oba roditelja, i to na **skali Diskontinuiteta u aspektu relacija** (Tabela 18). Razlike između ove dve grupe adolescenata nisu velike, ali rezultati istraživanja pokazuju da **adolescenti na hraniteljstvu češće imaju teškoće zbog osećanja nepripadanja, nepostojanja dugotrajnih i stabilnih socijalnih odnosa (nedostaje im tzv. socijalni koren) i nedostatka socijalne integracije.**

Vrednosti skora T na ovim skalama nisu toliko visoke (vrednost T je u referentnoj grupi za ovu skalu 50, a standardna devijacija 10) da bi ukazivale na zabrinjavajuće velike skorove, ni u uzorku adolescenata koji su na hraniteljstvu ni u uzroku adolescenata koji nisu na hraniteljstvu. Sve dobijene vrednosti se kreću oko 50, što ukazuje na to da ni kada je u pitanju Diskontinuitet ni kada je u pitanju Inkoherentnost nisu dobijeni skorovi koji bi ukazivali na veću sklonost adolescenata u Srbiji ka razvijanju poremećaja u domenu ličnosti.

Tabela 18. Razlike između adolescenata na hraniteljstvu i referentne grupe adolescenata iz opšte populacije na dimenzijama skale AIDA

	Grupa adolescenata	N	M	SD	t test	% ispod 1SD
Difuzija identiteta – ukupan skor	Iz opšte populacije	1235	49,41	10,064	-.220	15%
	Na hraniteljstvu	140	49,61	10,378		18%
Diskontinuitet ukupan skor	Iz opšte populacije	1235	51,12	10,097	-.437	20%
	Na hraniteljstvu	140	51,51	10,267		22%
Diskontinuitet – osobine	Iz opšte populacije	1235	54,09	11,035	1.418	28%**
	Na hraniteljstvu	140	52,70	10,225		18%
Diskontinuitet – Relacije	Iz opšte populacije	1235	50,08	10,153	-2.070*	18%
	Na hraniteljstvu	140	51,97	10,865		23%
Diskontinuitet – Emocionalna samorefleksivnost	Iz opšte populacije	1235	48,96	10,141	-.066	16%
	Na hraniteljstvu	140	49,02	10,485		15%
Inkoherentnost – ukupan skor	Iz opšte populacije	1235	48,39	10,232	.042	15%
	Na hraniteljstvu	140	48,35	10,507		12%
Inkoherentnost – Konzistentnost	Iz opšte populacije	1235	48,97	9,990	-.470	15%
	Na hraniteljstvu	140	49,39	10,530		18%
Inkoherentnost – Autonomija	Iz opšte populacije	1235	47,85	10,322	.447	14%
	Na hraniteljstvu	140	47,44	10,207		9%
Inkoherentnost – Kognitivna samorefleksivnost	Iz opšte populacije	1235	48,61	10,210	-.001	15%
	Na hraniteljstvu	140	48,61	11,091		16%

*P<0,05 **P<0,01

Ispitivano je i koji procenat učenika na dimenzijama diskontinuiteta i inkoherentnosti ima skor iznad 1 standardne devijacije. Taj se procenat kreće od 15 do 28%. Najveći je na dimenziji diskontinuiteta, i to diskontinuiteta stavova, na kojoj skoro trećina referentne grupe adolescenata iz opšte po-

pulacije ima vrednosti više bar za jednu standardnu devijaciju od proseka dobijenog u uzorku na kojem je instrument standardizovan. Visoki skor na ovoj dimenziji ukazuje na sniženi kapacitet da se investira u životne ciljeve i da se posveti razvijanju sopstvenih interesovanja i talenata. Takođe, visoki skor ukazuje na nepostojanje osećanja ličnog kontinuiteta i stabilnih moralnih principa. Interesantno je da se u ovoj grupi statistički značajno češće nalaze adolescenti koji nisu na hraniteljstvu. Primećivanje diskontinuiteta zahteva i razvijenost introspekcije i sposobnost verbalizacije unutrašnjih stanja pa je pitanje za dodatno istraživanje da li adolescenti na hraniteljstvu mogu o tome da se izjašnjavaju.

Takođe, relativno visok procenat adolescenata, posebno onih na hraniteljstvu, govori o osećanju diskontinuiteta u relacijama, što je u skladu sa nalazom da je ova dimenzija izraženija u toj grupi adolescenata.

U okviru grupe adolescenata na hraniteljstvu dobijene su razlike s obzirom na pol. Devojčice češće doživljavaju inkohherentnost u aspektu autonomije. Zbog toga interventne programe namenjene devojčicama na hraniteljstvu treba usmeriti ka jačanju njihove autonomije i samostalnosti.

6.2.2. Identitet i osećanja

Dve grupe adolescenata – oni koji žive sa hraniteljima i oni iz referentne grupe koji žive sa jednim ili oba roditelja – upoređivane su po tome u kojoj meri su kod njih u poslednjih mesec dana prisutna osećanja koja se često vezuju za period adolescencije. Ta osećanja su: dosada, usamljenost, nezadovoljstvo sobom, depresivnost odnosno tuga, potištenost i bezvoljnost. Adolescente smo takođe pitali da li se dopadaju sebi i da li se osećaju udobno u svojoj koži.

U prvi mah nas je iznenadio nalaz da se adolescenti koji žive u hraniteljskim porodicama u odnosu na adolescente koji žive sa jednim ili oba roditelja manje osećaju nesigurnim i da su u manjoj meri bili nezadovoljni sobom (Tabela 19).

Razlike u ostalim osećanjima nisu ispoljene. Za tumačenje ovih rezultata valja imati u vidu kako osoba, da bi se ispoljila ova osećanja, mora imati

kapacitet za introspekciju koji je razvijen u određenoj meri, a i „dozvolu” da se tako oseća. Pitanje je da li je ovaj prag dostignut u grupi adolescenata koji su ispitani i koliko ovi odgovori odražavaju njihov autentični doživljaj, a koliko su u skladu sa očekivanjima i koliko odražavaju zahvalnost koja se očekuje od adolescenata na hraniteljstvu.

Tabela 19. Razlike između dve grupe adolescenata u osećanjima karakterističnim za adolescenciju

	Grupa adolescenata	N	M	SD	t test	Sig.
Bilo mi je jako dosadno	Iz opšte populacije	1285	2,69	1,40	1,90	0,06
	Na hraniteljstvu	151	2,45	1,47		
Osećao/la sam se usamljeno	Iz opšte populacije	1286	1,8725	1,25660	1,84	0,07
	Na hraniteljstvu	150	1,6733	1,21233		
Bio/la sam depresivan/na (osećao/la sam se tužno, potišteno, bezvoljno)	Iz opšte populacije	1292	1,9837	1,32036	1,55	0,12
	Na hraniteljstvu	151	1,8079	1,29468		
Osećao/la sam se nesigurno	Iz opšte populacije	1285	1,9463	1,17386	2,77	0,01
	Na hraniteljstvu	150	1,6667	1,12725		
Nisam želeo/la ni sa kim da se družim, zatvorio/la sam se u sebe	Iz opšte populacije	1286	1,4362	,99503	0,00	1,00
	Na hraniteljstvu	149	1,4362	,97483		
Bio/la sam nezadovoljan/a sobom	Iz opšte populacije	1273	1,8947	1,26451	2,15	0,03
	Na hraniteljstvu	152	1,6645	1,10953		

U grupi adolescenata koji žive sa hraniteljima ispitivane su razlike u doživljaju određenih osećanja s obzirom na pol. One su primetne i pokazuju da je devojkama u odnosu na dečake u poslednjih mesec dana:

- × češće bilo dosadno,
- × češće su bile depresivne, tužne, potištene, bezvoljne,
- × češće su se osećale nesigurno,
- × češće su se osećale nezadovoljno.

Tabela 20. Razlike u doživljaju određenih osećanja adolescenata na hraniteljstvu s obzirom na pol

	Pol	N	M	SD	t test	Sig.
Bilo mi je jako dosadno	M	75	2,2133	1,36850	-2,13	0,03
	Ž	75	2,7200	1,53834		
Bio/la sam depresivan/na (osećao/la sam se tužno, potišteno, bezvoljno)	M	75	1,5600	1,01662	-2,21	0,03
	Ž	75	2,0133	1,45652		
Osećao/la sam se nesigurno	M	73	1,4658	,88321	-2,20	0,03
	Ž	76	1,8684	1,29966		
Bio/la sam nezadovoljan/a sobom	M	75	1,4800	,92063	-2,21	0,04
	Ž	76	1,8553	1,25117		

Ovaj nalaz ukazuje na to da je pri planiranju intervencija važno uzeti u obzir da je kod devojčica iz hraniteljskih porodica uobičajenije ispoljavanje negativnih, a za adolescente tipičnih osećanja.

6.3. Identitet adolescenata na hraniteljstvu: nalazi iz fokus grupa

Adolescenti koji su učestvovali u ovom istraživanju naglašavali su tokom izgradnje konsenzusa o konstrukciji dobrobiti značaj povezanosti i ličnih odnosa za svoju dobrobit. Dobro im je ako imaju doživljaj ljubavi, poverenja i prihvatanja, „a ako sve to imamo, na kraju ćemo imati i identitet”

(Aleksandra, 17). Na pitanje koliko je važno da dete poznaje svoje korene, da zna svoje poreklo, veliki broj njih naglašava da svi treba da znaju ko su im roditelji i da je to izuzetno važno. Odgovori ukazuju na četiri tipične pozicije:

- × **važno mi je da znam** („Bitno je da znate ko su vam biološki otac i majka. Bitno je da saznate kako su izgledali. Bitno je u svakom slučaju.” – Ranko, 16),
- × **teško mi je da znam** („I onda hoće da te slažu za to jer nije lako znati.” – Vitomir, 17),
- × **ne želim da znam** („Za neke je to jako bitno. Ali meni i nije.” – Jovana, 16),
- × **ne trebaju mi kad ja njima ne trebam** („Pa, ne znam zašto bi mi sad bili važni, sad kad sam već odrasla, kad nisu bili tu kad sam bila mala.” – Aleksandra, 17).

Između „ne želim da znam” i „teško mi je da znam” nazire se i pozicija „**ne znam kako da znam**” („Pa da, ali ne previše o tome.” – Đole, 17; „Prosto, bilo bi mi lakše da ne znam neke stvari, to je samo tortura za mozak.” – Valentina, 16), na koju je ukazalo nekoliko adolescenata. U poglavlju gde su prikazivani odnosi adolescenata sa značajnim odraslima naglašeno je da veliki broj ima prekinute ili nerazjašnjene odnose sa svojim porodicama porekla, a da hranitelji i profesionalci nisu sigurni kako da se postave u vezi sa tim pa i ne stvaraju klimu za otvaranje tih tema.

Postoji i zabrinutost kod nekih adolescenata koji, slično odraslima, smatraju da ima roditelja koji mogu da „loše utiču na dete i njega povuku na tu stranu” (Danica, 15). U diskusijama ipak prevladava stav da je važno znati istinu kakva god da je. Narativi ukazuju na to da su posledice tajni, laži, dezinformacija i prećutkivanja veoma bolne i da dugotrajno narušavaju niz odnosa koje adolescenti uspostavljaju sa drugima te da mogu brutalno da uzdrmaju i sliku o sebi:

„Lažeš dete, ali ono će jednom da shvati neke stvari i ono će da shvati da je taj hranitelj lagao i onda će tu nastati neki, kako da kažem, nastaće haos, dete više nema poverenja u hranitelja jer je lagao.” (Anđela, 21)

U fokus grupama sa mladima koji se pripremaju za napuštanje staranja raspravljalo se o tome da deca, zbog nerazumevanja potreba deteta za informacijama o poreklu i ličnoj istoriji i izostanka smislenog objašnjenja o dešavanjima iz prošlosti, ispoljavaju čitav niz ponašanja koja signaliziraju odraslima oko njih da im je teško, a da se to često ne prepoznaje:

„Dete to ispoljava na drugačiji način, pa se povlači u sebe, pravi neke probleme, i onda se oni pitaju zašto dete pravi probleme. Pa baš iz tog razloga.” (Voja, 21)

Napokon, tačne i celovite informacije o sopstvenom poreklu se prepoznaju i kao neotuđivo pravo deteta, dok se obmanjivanje posmatra kao oštećujući i nefer tretman:

„Da živiš u zabludi dugo godina i da to sazrevaš nešto dugo, do punoletstva, to nešto baš i nije ok.” (Lola, 18)

Iskustva suočavanja sa prećutkivanjem teških sadržaja vide se u rečima ovog mladića kome nekoliko meseci nisu rekli da mu je majka preminula:

„Meni je majka preminula kada sam imao 9 godina. Ja sam pevao u crkvenom horu i palio sam sveću za svoju majku, ona nije bila zdrava, imala je neku baš tešku bolest... Nekoliko meseci pre toga ona je preminula, a ja to nisam znao, ni ja ni sestra ni niko, tek nakon toga su mene obavestili. Ja sam puk'o u tom haosu, i tu je nastao kaos...” (Kosta, 20)

Mada hranitelji generalno imaju ambivalentan odnos prema biološkim roditeljima dece o kojoj se staraju, neki od njih razumeju da je adolescentima važno da znaju istinu o svom poreklu i prošlosti kako bi mogli da nastave svoj razvoj:

„Da bi prihvatili svoju situaciju, oni moraju da znaju odakle su pošli da bi znali kuda treba da idu... I deci treba govoriti samo istinu. Ne ublažavati, ne motati u foliju, nego — srećo, to je to, to je tako.” (III_Hraniteljica3)

Hranitelji zapažaju da je adolescentima važna stabilnost („Važno mu je da ostane kod mene, samo da njega niko ne pomera.” — I_Hraniteljica2) kako

bi se osećali dobro. Istovremeno, nisu sigurni kako da postupaju sa pitanjima identiteta, mada navode da su „obučavani” da nikada ne pominju roditelje u negativnom kontekstu.

Voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo ističu značaj identiteta, navode teorijske konstrukte, ali bez mnogo objašnjavanja šta to tačno znači za adolescente na hraniteljstvu i kakve implikacije to ima na njihove intervencije. Identitet se predstavlja kao „bitan”, kao „deo potreba” i kao na specifičan način izazovan za ovu grupu dece:

„Definitivno je teže adolescentima na hraniteljstvu zato što uvek postoji i ta neka priča o biološkoj porodici, koju oni treba da obrade naročito u tom periodu, je li, kada postoji kriza identiteta.” (IV_Voditeljka slučaja3)

Pitanja identiteta adolescenata na hraniteljstvu u Srbiji su kompleksna iz mnogo razloga. Kontradiktorni standardi i nejasne uloge i odgovornosti profesionalaca stvaraju „šum” u sistemu. Ostalo je nejasno ko, kako i kada treba da razgovara sa adolescentima o njihovim korenima i nasleđu. Profesionalci se trude da „poštuju standarde”, hranitelji nastoje da iskoriste oslonce koje imaju i svoj zdrav razum, a adolescenti izgleda imaju doživljaj da ne dobijaju podršku u razvoju identiteta usled:

- × netačnih i neblagovremenih informacija o poreklu, ličnoj i porodičnoj istoriji,
- × konflikta lojalnosti prema hraniteljima i članovima biološke porodice,
- × nedostupnosti profesionalaca za njihove potrebe pa se mnogi oslanjaju na sopstvene snage i
- × diskriminacije i stigmatizacije koju doživljavaju u okruženju.

Istovremeno, sistematski rad na životnoj priči izostaje, što stvara osnov za nove nezavršene razvojne zadatke, kidanje veza sa okruženjem i pojačanu neizvesnost u pogledu budućnosti.

7. Sistemi i institucije: škola, socijalna zaštita i organizacije u zajednici

Veliki broj dece na alternativnom staranju se tokom života susretao sa neprijateljskim, nebezbednim okruženjem, u kome im je bilo uskraćivano zadovoljavanje razvojnih potreba. Traumatična iskustva u vidu seksualnog, fizičkog ili emocionalnog zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja u porodici, zajednici ili školi kod ove dece su se ponekad preklapala i dešavala u dužem vremenskom periodu. Neki su bili i pod uticajem drugih nepovoljnih okolnosti, kao što su prenatalna izloženost alkoholu, siromaštvo, životne krize u porodici, promene mesta stanovanja i sl. (McLean, 2016; Borjanić Bolić, 2017).

Ovakva iskustva se razmatraju kao „kompleksna trauma” ; kada se ona ne tretira, za njom ostaje čitav niz (kratkoročnih i dugoročnih) posledica po zdravlje i dobrobit dece, na ponašajnom, emocionalnom i kognitivnom nivou. Rana traumatska iskustva sabotiraju pravilan razvoj neuralnih struktura neophodnih za obradu informacija, emocionalnu regulaciju i kategorizaciju iskustva (Peri, 2009). Posledice kompleksne traume kod dece i adolescenata na alternativnom staranju često se ne prepoznaju ili se izolovano tretiraju, a najuočljivije su u okruženju škole, gde je dete izloženo akademskim zahtevima i socijalnoj interakciji sa vršnjacima i nastavnicima. U školskom okruženju pažnju skreću simptomi kao što su slaba kontrola impulsa, agresivno ponašanje, teškoće u uspostavljanju i održavanju

odnosa sa drugima, loš uspeh u školi zbog slabe koncentracije i nisko akademsko postignuće (Ringel and Brandell, 2013, Chadwick Trauma-Informed Systems Project, 2013; Borjanić Bolić, 2017). Kako navode Panlilio, Ferrara, MacNeil (2019), zlostavljana i traumatizovana deca imaju niže ocene, ređe rade domaće zadatke, češće izostaju sa nastave, kod njih postoji veća verovatnoća da će napustiti školu ili ponavljati razred. Situacija se dodatno usložnjava ako dete često menja smeštaj, školu, socijalnog radnika, a ne-realno je očekivati napredak bez stabilnosti u odnosima (Peri, 2009).

7.1. Adolescenti na hraniteljstvu i škola

7.1.1. Opis škola koje pohađaju adolescenti na hraniteljstvu

Kao što je opisano u metodološkom delu izveštaja, škole u kojima je obavljeno istraživanje upitnikom izabrane su na osnovu broja adolescenata na hraniteljstvu koji ih pohađaju. Potom su podaci o ovim školama prikupljeni posebno konstruisanim upitnikom; taj upitnik je popunjavalo 16 stručnih saradnika koji rade u ovim školama, a oni su prošli obuku i zadržali upitnike učenicima svako u svojoj školi. Izabrane škole u proseku imaju oko 880 učenika (5 škola ima preko 1.000 učenika, ostale su po veličini srednje i manje škole) i relativno su dobro opremljene (imaju predviđene osnovne prostorije za rad).

Kada se razmatraju vannastavne aktivnosti, u školama je organizovano 5 do 12 sekcija (literarna, muzička, dramska, novinarska, recitatorska sekcija te sekcije vezane za školske predmete). Učenici osnovnih škola pohađaju sekcije u nešto većem broju (40–70%) nego srednjoškolci (5–30%). U većini škola postoje i dodatna nastava (za slabije učenike) i dopunska nastava (za napredne učenike), pri čemu dodatnu nastavu pohađa 2–20% učenika, a dopunsku 20–60%.

Od srednjih škola, izabranih prema kriterijumu broja adolescenata na hraniteljstvu koja ih u najvećem broju pohađaju, istraživanje je obuhvatilo srednje stručne škole. Po školskom uspehu koji je potreban da bi se učenici upisali, ove škole su uglavnom manje popularne ili slabije stručne ško-

le – raspon donje granice poena pri upisu za ove škole je od 32 do 55, sa izuzetkom najbolje rangirane među ovim školama (Pravno poslovna škola u Nišu, gde je donja granica za upis 76,84 poena). Ovi podaci se mogu razumeti u kontekstu kriterijuma za upis u srednje škole u Srbiji uopšte (za školsku 2018/19. godinu). Maksimalni broj bodova za upis u srednje škole u Srbiji je 100 (ili nekoliko poena više od 100 ukoliko učenici imaju odličan uspeh sa svim peticama na kraju svake školske godine, maksimum bodova na prijemnom ispitu i dodatne bodove za ostvarene rezultate na takmičenjima). Zato izdvajamo ilustrativne primere nisko i visoko rangiranih srednjih stručnih škola u Beogradu i Kragujevcu. Na primer, za upis u hemijsko-prehrambenu tehnološku školu u Beogradu (koja se nalazi u uzorku škola u koju idu adolescenti na hraniteljstvu) na smer „prehrambeni tehničar“ donja granica je bila 52,60 bodova, dok je, takođe u Beogradu, za sličan, a popularan smer „farmaceutski tehničar“ u medicinskoj školi donja granica za upis bila 86,65 bodova. Kada je u pitanju Kragujevac, radi poređenja su izdvojene turističko-ugostiteljska škola iz našeg uzorka u koju idu adolescenti na hraniteljstvu i ekonomska škola kao popularna stručna škola koja po usmerenju pripada istoj grupi škola. Za upis u prvu, u zavisnosti od smera, bilo je potrebno između 46,96 bodova (smer „trgovac“) i 62,71 bod (smer „turističko-hotelijerski tehničar“). Za upis u ekonomsku školu, s druge strane, bilo je potrebno između 70,01 bod (smer „komercijalista“) i 81,34 boda (smer „službenik u bankarstvu i osiguranju“).

Prema proceni stručnih saradnika, oko 40% adolescenata iz obuhvaćenih srednjih stručnih škola nastavlja dalje školovanje, pri čemu u 7 škola smatraju da je teško, ali ne i nemoguće zaposliti se u struci, dok u 5 srednjih škola postoji procena da je lako zaposliti se u struci.

Dakle, referentne srednje stručne škole koje pohađaju adolescenti na hraniteljstvu iz uzorka su u kontekstu obrazovnog sistema u Srbiji manje poželjne škole s obzirom na potreban broj poena za upis. To se posebno odnosi na smerove koji traju tri godine, sa kojih učenici kasnije slabije nastavljaju dalje školovanje, a imaju izvesne/umerene izgleda za zapošljavanje. U uzorku neme nijedne gimnazije. Svi ovi podaci ukazuju da okruženje nije naročito podsticajno za učenje i razvoj adolescenata na hraniteljstvu.

7.1.2. Procene stručnih saradnika iz škola o adolescentima na hraniteljstvu

Očekivano je da će stručni saradnici čije škole pohađa veći broj učenika koji su na hraniteljstvu imati bolje uvide u njihov život, njihov odnos sa vršnjacima, specifične probleme sa kojima se susreću i eventualne razlike u odnosu na druge učenike, njihove vršnjake iz škole, pa su zato ispitani posebno konstruisanim upitnikom. Procene stručnih saradnika o odlikama učenika na hraniteljstvu u odnosu na druge učenike su prikazane kroz njihove ocene socijalno-ekonomskog i obrazovnog statusa porodica u kojima žive, procene vremena koje adolescenti na hraniteljstvu posvećuju učenju, procene koliko čitaju i da li pohađaju privatne časove te ocene o njihovom odnosu sa nastavnicima i vršnjacima u školi. Od stručnih saradnika, psihologa i pedagoga, posebno se tražilo da opišu specifične probleme učenika iz hraniteljskih porodica koje su uočili u radu sa njima i da procene osposobljenost nastavnika da podrže ove adolescente.

Stručni saradnici ne percipiraju da je materijalni status porodica u kojima žive adolescenti na hraniteljstvu bitno drugačiji u odnosu na porodice ostalih učenika, ali procenjuju da su **hranitelji nižeg nivoa obrazovanja** u odnosu na ostale roditelje učenika njihove škole. **Materijalni** status porodica obe grupe adolescenata procenjen je dominantno kao status koji odgovara kategoriji 3, što znači da u porodici imaju dovoljno novca za osnovne potrebe, ali im svi dodatni troškovi predstavljaju problem (kupovina kućnih aparata, izlasci, godišnji odmori sl.). Stručni saradnici procenjuju da među hraniteljima nema fakultetski obrazovanih ili ima malo, a u nekim sredinama preovlađuju oni koji imaju nepotpunu osnovnu školu, dok obrazovni nivo roditelja referentne grupe adolescenata iz opšte populacije obuhvata osnovnu školu, srednju školu ili fakultet.

Što se tiče **radnih navika učenika**, odnosno procene koliko vremena provedu u učenju tokom dana, adolescenti na hraniteljstvu, po proceni stručnih saradnika, uče manje od svojih vršnjaka. Prema procenama, oni uglavnom uče 1–2 sata dnevno (30% njih), ali čak 40% uči samo pola sata do sat, a 25% obično ne uči. Za učenike ovih škola u celini, procenjeni prosek je da

dnevno oko 29% učenika uči 1–2 sata, 28% pola sata do sat vremena, 23% obično ne uči, 14% uči 2–3 sata, a 6% uči više od tri sata dnevno.

Procene o tome da li i koliko čitaju i da li imaju privatne časove i koliko često ne ukazuju na upadljive razlike između adolescenata iz hraniteljskih porodica i referentne grupe učenika iste škole. Naime, procena je da većina učenika nema privatne časove i da učenici uglavnom čitaju samo lektiru, tj. ono što je obavezno.

Na pitanja o **odnosu adolescenata na hraniteljstvu sa nastavnicima i vršnjacima u školi**, procene variraju od jedne do druge krajnosti – skoro je jednak broj odgovora da su adolescenti na hraniteljstvu omiljeniji kod nastavnika i odgovora da nisu. Isto važi za pitanje da li im nastavnici poklanjaju ocene i da li je nastavnicima stalo do njih. Međutim, svi se slažu oko toga da učenici na hraniteljstvu uče manje od drugih učenika i da nastavnici sigurno nisu stroži prema njima nego prema drugim učenicima. Prema procenama, učenici iz hraniteljskih porodica dobro se uklapaju u odeljenje, ali stručni saradnici nemaju jasan stav o tome da li ovi učenici imaju više problema sa vršnjacima nego ostali učenici. Na osnovu procena ne bi se reklo da su učenici na hraniteljstvu nedisciplinovaniji, ali nisu ni saradljiviji niti zainteresovaniji za školu i rad od drugih učenika. Takođe, isticano je da ova grupa adolescenata nema razvijene komunikacione veštine.

U **specifične probleme učenika iz hraniteljskih porodica** koje navode stručni saradnici spadaju teže prilagođavanje na sredinu i poštovanje pravila, neredovno pohađanje nastave, nedostatak socijalnih veština, problemi sa učenjem i koncentracijom te konfliktnost (svađe sa roditeljima ili hraniteljima jer im smeta njihova kontrola i svađe sa vršnjacima). Stručni saradnici procenjuju još i da se ovi učenici osećaju odbačeno, da su potišteni, nesigurni, bezvoljni, demotivisani, skloni odustajanju, da imaju izraženiju potrebu za stalnom podrškom, da su pesimistični, ponekad agresivni i/ili žrtve nasilja. Stručni saradnici iz tri škole (dve iz Beograda, jedna iz Niša) naveli su, pak, da ne postoje specifični problemi adolescenata na hraniteljstvu i da oni ne zahtevaju nikakav poseban dodatni angažman, bar ne u znatno većoj meri nego što je to potrebno i ostaloj deci. Problemi

učenika se ocenjuju kao uglavnom slični (imaju probleme sa učenjem i sa roditeljima ili hraniteljima), a da se razlike, tamo gde ih ima, odnose na to da su adolescenti iz hraniteljskih porodica nesigurniji i da imaju više problema sa vršnjacima.

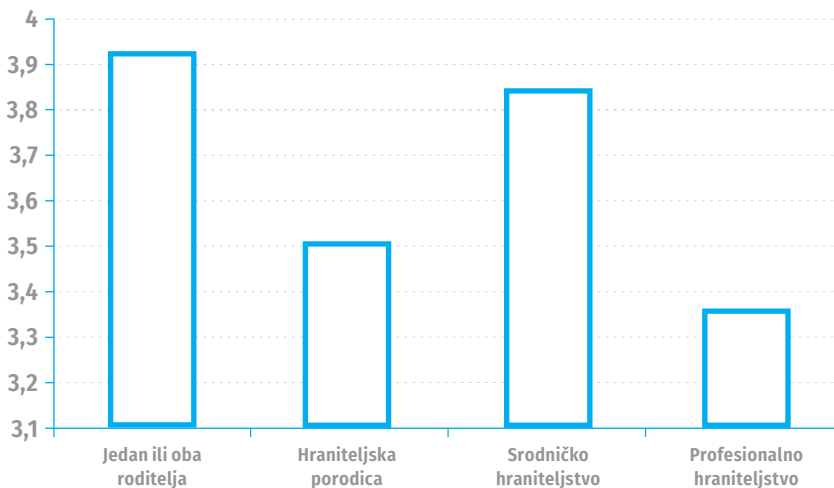
Procena osposobljenosti nastavnika da odgovore na specifične potrebe učenika iz hraniteljskih porodica na skali od 1 do 10 kreće se od 4 do 9 (prosek 7,3). U delu upitnika sa otvorenim odgovorima, stručni saradnici navode da **nastavnicima** u radu sa učenicima na hraniteljstvu, da bi mogli bolje da odgovore na njihove potrebe, **nedostaju** pre svega edukacija i odgovarajuće obuke te saradnja sa nadležnim socijalnim službama i podrška od tih službi u radu. U jednakoj meri navodi se i da nastavnicima nedostaje empatije, motivacije i vremena, tj. strpljenja, razumevanja i angažovanja da bi odgovorili na specifične potrebe ovih adolescenata.

7.1.3. Školski uspeh adolescenata na hraniteljstvu u odnosu na referentnu grupu adolescenata iz opšte populacije

Ispitali smo da li se adolescenti koji su na hraniteljstvu razlikuju po školskom uspehu od adolescenata koji žive sa jednim ili oba roditelja. Takođe smo poredili školski uspeh adolescenata koji su na srodničkom i na profesionalnom hraniteljstvu (Grafikon 7). Adolescenti koji žive u hraniteljskim porodicama (uključujući i srodničke hraniteljske porodice) u odnosu na adolescente koji žive sa jednim ili oba roditelja imaju **statistički značajno slabiji školski uspeh (3,55 u odnosu na 3,98)**. Pritom, adolescenti na srodničkom hraniteljstvu **imaju bolji školski uspeh** od adolescenata koji su na profesionalnom hraniteljstvu **(3,89 prema 3,41; $t=3,200$, $df(135)$, $p<.02$)**.

Jedan od mogućih razloga mogao bi biti to što su učenici koji su na hraniteljstvu manje motivisani i što manje uče, pa zbog toga postižu slabiji uspeh. Međutim, kada smo pitali učenike da procene koliko uče za školu u toku dana, nismo dobili statistički značajne razlike između ove dve grupe. U obe grupe najveći broj učenika uči između pola sata i sat vremena.

Grafikon 7. Školski uspeh adolescenata na hraniteljstvu i adolescenata koji žive sa jednim ili oba roditelja

Adolescenti su u upitniku procenjivali koliko su u poslednjih mesec dana imali problema sa školom i učenjem. Adolescenti na hraniteljstvu su ocenjivali da imaju manje problema u školi i učenju u odnosu na adolescente koji nisu na hraniteljstvu ($t=6,003$; $df=1439$; $p\leq 0,01$). Drugim rečima, **podaci pokazuju da objektivno slabiji uspeh adolescenti na hraniteljstvu ne percipiraju kao problem**. Percipiranje i prihvatanje problema bi predstavljao prvi korak ka njegovom rešavanju (Videnović, Stepanović Ilić i Krnjaić, 2018). Osim toga, za svu decu i mlade suštinski značaj za akademski uspeh ima kvalitetno iskustvo učenja u ranom detinjstvu (McCoach, Yu, Gottfried & Gottfried, 2017).

Kada se porede različiti tipovi hraniteljstva, adolescenti na srodničkom hraniteljstvu navode da imaju više problema sa školom i učenjem ($t=-2,34$; $df=134$; $p\leq 0,05$), iako postižu značajno bolji uspeh od onih koji žive sa profesionalnim hraniteljima. Ovo se može tumačiti time da je adolescentima koji žive sa srodnicima više stalo do škole i školskog uspeha, a verovatno i njihovim srodnicima hraniteljima, nego drugoj grupi hranitelja.

7.2. Odnos prema nastavnicima i odnosi sa vršnjacima iz odeljenja

Jedna grupa pitanja u upitniku koji su popunjavali adolescenti u školama i u 5 naknadno formiranih grupa adolescenata na hraniteljstvu (dakle, kompletan uzorak od 1.446 adolescenata u kvantitativnom delu istraživanja, od kojih je 152 na porodičnom smeštaju) posvećena je odnosu sa nastavnicima i vršnjacima u školi.

Adolescenti su procenjivali na skali od 1 do 5 koliko su zadovoljni kvalitetom odnosa sa nastavnicima, da li smatraju da im nastavnici poklanjaju ocene ili su stroži prema njima. U ovom delu upitnika prikupljeni su i podaci o tome šta adolescenti misle koliko je nastavnicima važno da oni budu najbolji što mogu biti, koliko je nastavnicima stalo do njih i da li imaju bar jednog nastavnika kojem je stalo do njih.

Rezultati pokazuju da adolescenti na hraniteljstvu pre procenjuju da im nastavnici poklanjaju ocene i da su zadovoljniji odnosom sa nastavnicima u poređenju sa referentnom grupom adolescenata iz opšte populacije (Tabela 21). Takođe, devojčice iz hraniteljskih porodica su zadovoljnije odnosom sa nastavnicima nego dečaci ($t=-3,23$; $df=147$; $p<0,01$). Adolescenti na hraniteljstvu saopštavaju da su zadovoljniji kvalitetom odnosa sa nastavnicima uprkos tome što podaci ukazuju na to da je njihov školski uspeh statistički značajno lošiji. To svakako dovodi u pitanje ovu procenu i otvara mogućnosti za razna tumačenja.

Na nivou celog uzorka pažnju privlači podatak da su procene učenika o tome koliko je nastavnicima stalo do njih nešto niže od ostalih aspekata zadovoljstva odnosom sa nastavnicima. U skladu sa tim je i podatak da čak jedna trećina učenika (37% među onima koji žive sa roditeljima i 30% među onima koji žive na hraniteljstvu) nema nijednog nastavnika za koga smatra da mu je stalo do njih. Povećanje emocionalne podrške nastavnika i njihove privrženosti učenicima treba da bude zadatak sistema, bez obzira na to da li se radi o učenicima na hraniteljstvu ili ne.

Tabela 21. Kako adolescenti procenjuju svoj odnos sa nastavnicima

Dimenzije	Grupa adolescenata	N	M	SD	t test	p
Nastavnici mi često poklanjaju ocene	Iz opšte populacije	1284	1,9564	1,01492	-2,72	<0,01
	Na hraniteljstvu	147	2,2585	1,29852		
Zadovoljstvo odnosom sa nastavnicima	Iz opšte populacije	1286	3,7208	,97469	-3,05	<0,01
	Na hraniteljstvu	149	3,9799	1,02318		
Mojim nastavnicima je važno da budem najbolji/a što mogu biti	Iz opšte populacije	1284	3,4058	1,16442	-0,66	>0,05
	Na hraniteljstvu	148	3,4730	1,31162		
Mojim nastavnicima je stalo do mene	Iz opšte populacije	1281	2,8150	1,13714	-0,74	>0,05
	Na hraniteljstvu	148	2,8986	1,31315		
Nastavnici su stroži prema meni nego prema ostalim učenicima	Iz opšte populacije	1289	1,8161	,93973	-0,36	>0,05
	Na hraniteljstvu	149	1,8456	1,06368		

Osim odnosa prema nastavnicima, učenici su procenjivali koliko se slažu (od 1 do 5) sa stavkama da u školi stiču važna znanja i veštine i da uče ono što će im kasnije trebati u životu. Stepenn slaganja sa obe stavke je prilično visok – iznad tri. Učenici na hraniteljstvu su statistički značajno skloniji da se slože sa tvrdnjom da u školi uče ono što će im kasnije biti potrebno u životu ($t=-3,86$; $df=1436$; $p<0,01$).

Ispitanici su na skali od 1 do 5 procenjivali koliko su zadovoljni svojim odnosom sa vršnjacima iz odeljenja i u kojoj meri se osećaju kao deo odeljenja u koje idu. U oba aspekta zadovoljstva vršnjačkim odnosima ocene su prilično visoke (u proseku nešto iznad četiri). Adolescenti na hraniteljstvu su nešto zadovoljniji odnosima sa vršnjacima iz odeljenja od ostalih

($t=-3,15$; $df=1440$; $p<0,01$), što najverovatnije odražava njihovu želju za prihvatanjem u kolektivu.

7.3. Iskustva sa sistemima u zajednici

7.3.1. Prihvaćenost i uklopljenost adolescenata na hraniteljstvu u školsku sredinu

Svoja iskustva sa školom adolescenti, a i odrasli koji se o njima staraju, opisuju u okviru četiri teme: izbor odgovarajuće škole u kritičnim periodima (izbor srednje škole oko 14. godine i eventualni nastavak školovanja posle 18. godine), diskriminacija, nasilje u školi i odnosi među vršnjacima. Pošto smo o izboru škole i donekle o diskriminaciji govorili u drugim delovima izveštaja, ovde ćemo se više posvetiti ostalim temama.

Škola je adolescentima važna jer veći deo dana provode u njoj i ona predstavlja mesto za susrete, druženja i upoređivanje sa vršnjacima. Osim toga, osoblje u školi može da predstavlja resurs kada adolescent u školi identifikuje odraslu osobu od poverenja kao uzor i podršku. Tokom diskusija u fokus grupama adolescenti su iznosili različita iskustva: da imaju razumevanje nastavnika koji „uglavnom shvataju kad smo tužni, kad im kažete zašto” (Desko, 15), a nekoliko njih je navelo da su ih pojedini nastavnici posebno podržavali i štitili. Razgovaralo se i o tome da li im nastavnici u školi „gledaju kroz prste”, odnosno da li od njih dobijaju neke povlastice u vezi sa školskim obavezama i postignućima. Adolescenti uglavnom smatraju da nisu privilegovani u školi niti to žele i očekuju.

Većina adolescenata ipak nije doživela podršku, već iznose svoja iskustva sa diskriminacijom, menjanjem škole i nerazumevanjem.

„U školi se diskriminacija slabo kažnjava. Smatram da škole treba da pojačaju malo kriterijume i kad dete dođe da se žali, pošto sam ja u takvim situacijama bila, oni su u fazonu — pa ja više ne znam šta da radim, njemu je smanjeno vladanje već”. (Sanja, 16)

Adolescenti zapažaju da deca iz hraniteljskih porodica zaostaju u školi ili izostaju sa nastave jer su „*psihički nestabilna*” (Marija, 14), a vršnjačko nasilje u vidu omalovažavanja, vređanja zato što ne žive sa roditeljima i fizičkih napada navodi dosta adolescenata. Ova iskustva se javljaju rano tokom školovanja, još u nižim razredima osnovne škole, pa adolescenti u srednjoj školi nastoje da se ne sazna da su iz hraniteljskih porodica:

„Mislim da nema potrebe da ti tako nešto podeliš i [da si na hraniteljstvu, prim. aut.]... Okej da podeliš sa nekim, najboljim prijateljem, ali mislim da ne treba, ono, da kaže da je na hraniteljstvu deci u školi i nastavnicima.” (Slavko, 17)

Na diskriminaciju, nejednak tretman i nasilje u školi su ukazivali i hranitelji i profesionalci. Hranitelji smatraju da nastavnik treba da zna da je dete na hraniteljstvu kako bi mogao da pruži potrebnu podršku, ali znaju da adolescenti to kriju ako ikako mogu. Navodili su brojne situacije u kojima su i uspešno i neuspešno nastojali da zastupaju decu i obezbede podršku za njih u školi. Savetnici za hraniteljstvo i voditelji slučaja zapažaju da pored škola koje su informisane i otvorene za različitosti postoje i one koje stigmatizuju, izdvajaju i izoluju decu na hraniteljstvu:

„Ako imaju neki problem u ponašanju, a imaju i druga deca, ovo se dete izdvaja i diskriminiše. Često se upućuje psihologu, to se diže na nivo, ali bez suštinske podrške od strane škole da bi dete rešilo problem koji ima.” (II_Savetnica za hraniteljstvo5)

Postoji i stav da adolescenti sa hraniteljstva koji imaju probleme „daleko više iskaču nego druga deca” (II_Voditeljka slučaja3), da ih nastavnici i stručni saradnici u školama neretko zlonamerno okrivljuju i da preuveličavaju težinu incidenata u koje su ti adolescenti uključeni. Ovo se objašnjava time što neki nastavnici i stručni saradnici nisu dovoljno senzibilisani ili informisani, ali i atmosferom koja vlada u školi. Neke škole su se, na osnovu iskustva profesionalaca, pokazale kao otvorenije i inkluzivnije, pa se koriste njihovi resursi i spremnost na saradnju kada dete ili adolescenta treba izdvojiti iz škole koja se pokazala kao neprijateljska i diskriminatorna.

„Romsko dete kada upišemo u najbližu školu, ako je ono jedino romsko dete u toj školi, hranitelj koji se bori za to dete, koji pokušava da ga prihvate učenici i tu negde dve godine kako oni muku muče i onda se ispostavi da je mnogo lakše organizovati dolazak u tu udaljeniju školu gde su deca prihvaćena, gde je škola skroz podsticajna sredina za to dete, koja razume šta je hraniteljstvo.” (IV_Voditeljka slučaja5)

Voditelji slučaja navode da je slično i sa okruženjem: u nekim selima ili manjim mestima su deca na hraniteljstvu i hranitelji dobro prihvaćeni i uklopljeni, cenjeni članovi zajednice, dok neke sredine smatraju hranitelje osobama koje čuvaju decu iz interesa, a decu privremenim (i nepoželjnim) stanovnicima svog mesta.

Izjave adolescenata o nacionalnom, verskom i etničkom nasleđu upućuju na to da većina njih te razlike među ljudima ne smatra važnim („*Zašto ima veze da li je neko crn, beo ili ako priča drugim jezikom, kad smo svi ljudi?*” – Miki, 13), iako prepoznaju da mogu imati različiti tretman („*Možda jedino kod drugara može da bude problem, mogu da ga ne prihvate.*” – Darko, 13).

Tokom intervjuja sa ključnim informatorima, etnička, religijska i kulturna pripadnost adolescenata na hraniteljstvu je prepoznata kao potencijalni problem o kome nema mnogo znanja niti uvida. Naglašava se da su „svi” adolescenti ranjivi, a oni na alternativnom staranju „posebno”, dok se ranjivost pojačava kada se jave dodatni faktori (onda „*njima bude posebno teško*” – K17). Izgleda da je u pitanju manje ili više prikrivena višestruka diskriminacija adolescenata na alternativnom staranju, kao mladih koji ne žive sa roditeljima i kao pripadnika određene osetljive grupe (invaliditet, pripadnost etničkoj ili verskoj manjini), što govori da je ovim mladima potrebna dodatna podrška kako bi se osećali dobro.

7.3.2. Sistem socijalne zaštite i dobrobit adolescenata na hraniteljstvu: dometi i stranputice

„Sve to ide kroz papire, brate mili. Tako je barem u mom centru.” (Voja, 21)

O odnosima adolescenata i profesionalaca iz sistema bilo je reči u posebnom poglavlju. U ovom delu ćemo se više usmeriti na gledišta ispitanika o

nekim sistemskim rešenjima, resursima i dometima koji utiču na dobrobit adolescenata na porodičnom smeštaju.

Adolescenti su u ovom istraživanju, slično nekim drugim istraživanjima (Munro, 2011), kvalitet staranja i sistem u celini opisivali na osnovu svog odnosa sa socijalnim radnikom – ukoliko su sa profesionalcem uspostavili odnos poverenja i saradnje, imaju doživljaj da sistem „radi za njih”, čak i kada se suočavaju sa teškoćama (prekidima u smeštaju, nasiljem, problemima sa mentalnim zdravljem). Kada takvog odnosa nema, onda su adolescenti prepušteni hraniteljima i sami sebi. Oni koji imaju uspostavljen odnos privrženosti i poverenja sa hraniteljima i koji su dobro uklopljeni, imaju doživljaj „da su imali sreće” za koju nisu zaslužni profesionalci, već hranitelji. Oni koji nisu u takvoj situaciji imaju doživljaj da mogu da se oslone samo na sopstvene snage i da niko ne želi da prepozna njihove potrebe i nevolje.

Novčana sredstva koja se izdvajaju za decu na hraniteljstvu uglavnom se ocenjuju kao dovoljna, a u nekim sredinama u kojima su prihodi domaćinstava ispod republičkog proseka čak i kao izdašna u odnosu na okruženje. Samo u jednoj fokus grupi sa starijim adolescentima povelala se diskusija o tome da naknada koju hranitelji dobijaju za stariju decu nije dovoljna:

„Znam koliko deca koštaju... Meni samo, bukvalno, pola mesečnog prihoda ode na knjige.” (Teodora, 16)

Voditelji slučaja su u više fokus grupa navodili da hranitelji primaju adekvatna sredstva za odgajanje dece u aktuelnom društvenom i ekonomskom kontekstu, ali izražavaju stavove da se ta sredstva neretko koriste nenamenski. Voditelji slučaja kažu da su njima sada „vezane ruke”, jer savetnici za hraniteljstvo prate porodice, a oni smatraju da su izgubili ovlašćenja da kontrolišu hranitelje. Veruju da savetnici mnoge hranitelje ne kontrolišu na odgovarajući način, da se usmeravaju na podršku hraniteljima (a ne deci) i da propuštaju da uoče da su deca zapuštena:

„Dečak, kod nas, koji je uvek upadljiv, da je na hraniteljstvu. Rukavi su mu dovde [pokazuje rukama], nogavice su podvijene više puta da ima te pantalone da može da nosi 3 godine.” (III_Voditelj slučaja1)

„I onda ti pričaju da je to dete kod vas na hraniteljstvu. I svi znaju koje se pare primaju za hraniteljstvo. Ako vidite kroz grad, i takvu sliku dajete, da se tako troše pare za hraniteljstvo, mi onda kvarimo imidž hraniteljstva”. (III_Voditeljka slučaja3)

Sa druge strane, savetnici za hraniteljstvo zameraju voditeljima slučaja što ne posvećuju dovoljno vremena pripremi dece (posebno adolescenata) za ulazak u hraniteljsku porodicu, ne rade dovoljno na odnosima i kontaktima dece i roditelja i ne preispituju suštinski neophodnost i prikladnost alternativnog staranja, pa deca dugo ostaju u sistemu:

„Pojedinačni su slučajevi da se deca vrate u biološku porodicu, a jednako su retki da deca idu na usvojenje... Vrlo često voditelji slučaja ne pokreću postupke u cilju rešavanja porodično pravnog statusa deteta. Dete se smesti i završili su, zaborave...” (III_Savetnica za hraniteljstvo6)

Voditelji slučaja se žale na preopterećenost obimom posla, uviđaju da ima mnogo potrebe za njihovim intervencijama, ali naglašavaju da fizički ne mogu da odgovore na potrebe korisnika. Sa druge strane, opipljiv je i rivalitet između voditelja slučaja i savetnika, koji se konstruiše kao „sistemska greška” ili „nedovršen sistem”.

Sistemska greška se odnosi na:

- × **nejasne granice nadležnosti** voditelja slučaja zaduženog za dete i savetnika za hraniteljstvo koji je odgovoran za hraniteljsku porodicu, što zbunjuje i korisnike i profesionalce jer ne znaju ko kome i kada treba da se obrati (*„To je lepo u teoriji, u praksi je često teško nekad — je l’ se ovo tiče dece ili se tiče hranitelja ili bi trebalo oboje da se uključe?”* — I_Voditeljka slučaja2),
- × **nerazučenu komunikaciju unutar sistema** (*„Od kada je formiran CPSU, iskreno, nailazimo dosta na neku diskomunikaciju u praksi i uopšte se nije jasno razdvojilo šta radi voditelj slučaja na predmetu, šta radi savetnik.”* — IV_Voditeljka slučaja4),
- × **neusklađenost podeljenih nadležnosti CSR i CPSU** oko procene podobnosti hranitelja, gde CSR procenjuje tzv. „opštu podobnost” za

obavljanje hraniteljske uloge, a CPSU obavlja obuku hranitelja kojom se kompletira procena („*Ne možemo da mi planiramo obuku potencijalnih hranitelja koji su prošli procenu CSR. Evo mi, recimo, sad već dve godine čekamo za jedan par da ih pozovu na obuku i pozvali su ih u roku od dve nedelje, gde muž nije mogao da organizuje svoje radne obaveze i izbacili su ih.*” – II_Voditeljka slučaja6).

Nedovršen sistem („*krenulo pa stalo*”) podrazumeva:

- × **nedovoljnu pokrivenost** teritorije Srbije regionalnim CPSU („*Znate koliko ima sela u koja samo mi uđemo kad stignemo jer nema podrške savetnika.*” – II_Voditeljka slučaja4),
- × **nedovoljnu aktuelnu ponudu hraniteljskih porodica**, jer se poslednjih godina veoma malo radilo na regrutaciji novih hranitelja („*Vrlo malo imamo hraniteljskih porodica slobodnih..., a mi smo u obavezi da tražimo. Mi tražimo od svih centara za porodični smeštaj plus idemo na sve ostale centre, šaljemo dopise sa opisom.*” – IV_Voditeljka slučaja6),
- × **neprilagođenost sistema hraniteljstva adolescentima** („*Hranitelji uglavnom žele malu decu, adolescenti već imaju neko iskustvo, imaju već ili pubertetske neke poremećaje ili neka ponašanja koja niko neće od kolega na svojoj teritoriji.*” – III_Savetnica za hraniteljstvo2).

Ove okolnosti se razumeju kao rezultat rešenja iz Pravilnika o hraniteljstvu (2008) koji je „*uneo zabunu*” i koji nije usklađen sa Zakonom o socijalnoj zaštiti (2011) ni osam godina nakon usvajanja, ali i kao rezultat nedovršenog sistema i ozbiljno smanjenih finansijskih i ljudskih resursa u socijalnoj zaštiti, što ugrožava funkcionisanje i opstanak sistema:

„*Sistem socijalne zaštite nema dovoljno ljudi i to mora da se uvaži. Broj korisnika je porastao za 30%, a na to ide i zabrana zapošljavanja u javnom sektoru. Kada vama objektivno posao poraste za 30%, a objektivno imate za 30% manje ljudi, morate razumeti da će se propusti dešavati i sistem mora imati odgovornost za to. Ne možete svu odgovornost stavljati na profesionalca.*” (K15)

Ovakva situacija predstavlja ozbiljan izazov za kvalitet usluga i alternativnog staranja u Srbiji. Profesionalci koji su pod teretom nesavladivog obima posla skloni su izgaranju, što dodatno umanjuje kapacitete sistema zbog povećanih odsustava sa posla usled bolovanja, emocionalnog zamora i niskog radnog postignuća (Maslach, 2003). Na mikronivou, kod profesionalaca se javljaju cinizam i doživljaj iscrpljenosti, a dolazi do pogoršanja međuljudskih odnosa na poslu koji zahteva umrežavanje, timski rad i oslanjanje na kolege i saradnike.

7.3.3. Slobodno vreme adolescenta na hraniteljstvu i odnosi sa organizacijama u zajednici

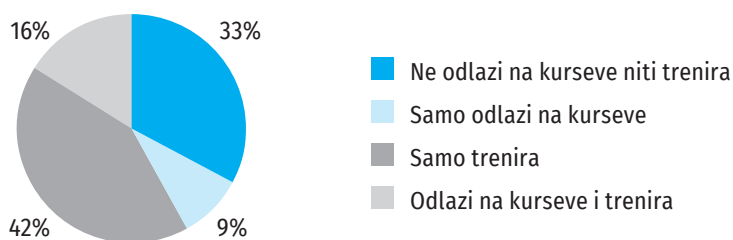
U istraživanjima i politikama za mlade sve se više ističe značaj vannastavnih aktivnosti za sveukupan razvoj, a pre svega za razvoj interesovanja, sposobnosti, ličnosti, samopouzdanja, za razvijanje vršnjačkih odnosa i mentorskog odnosa sa odraslima te za smanjenje dosade (Hunter and Csikszentmihalyi, 2003). Međutim, adolescenti koji su popunjavali upitnik u referentnih 16 škola i pet dodatnih target grupa u lokalnim zajednicama uskraćeni su za dobiti od ovih aktivnosti. Njih **68% ne pohađa nijedan kurs** (prikupljeni su podaci o pohađanju kurseva kao što su strani jezici, računari, sviranje instrumenta ili pevanje, ples, folklor, slikanje, manekinstvo, gluma ili nešto drugo).

Adolescenti iz uzorka, u poređenju sa reprezentativnim uzorkom srednjoškolaraca u Srbiji (Krnjaić i Stepanović Ilić, 2013; Pešić, Videnović and Plut, 2012), manje su uključeni u različite vannastavne aktivnosti. Preciznije, adolescenti iz uzorka u proseku ne idu ni na jednu aktivnost ili kurs; drugim rečima, svaki adolescent „ide na pola jedne vannastavne aktivnosti”, što svedoči da se adolescenti iz referentnih sredina u kojima žive adolescenti na hraniteljstvu ne angažuju ili veoma malo angažuju u vanškolskim aktivnostima koje mogu imati pozitivan razvojni potencijal. Nalaz da se adolescenti iz kompletnog uzorka kvantitativnog dela istraživanja, koji su učenici srednjih stručnih škola, još manje angažuju nego učenici iz opšte populacije govori o (ne)podsticajnosti, a verovatno i neatraktivnosti sredina i okruženja u kojima žive.

Što se tiče uzimanja privatnih časova (koji se u posebnom angažmanu uzimaju kako bi učenici lakše savladavali školsko gradivo i zadatke), **dve trećine učenika iz uzorka ne ide na privatne časove** (75% adolescenata koji žive sa roditeljem i 74% adolescenata na hraniteljstvu), odnosno nema dodatnu pomoć pri učenju. U ovom segmentu nisu se javile razlike između adolescenata koji žive sa roditeljima i onih koji žive u hraniteljskim porodicama.

Razlike između adolescenata na hraniteljstvu i njihove referentne grupe nisu se javile ni u pogledu bavljenja sportom: **oko jedne trećine svih adolescenata iz uzorka redovno trenira neki sport**, trećina se sportom bavi rekreativno, a trećina se ne bavi sportskim aktivnostima. Nema razlika ni u pogledu razloga koje adolescenti navode kao obrazloženja zašto se ne bave sportom. Na Grafikonu 8 predstavljeno je koliko adolescenata odlazi na kurseve, odnosno koliko ih trenira neki sport. Zabrinjava podatak da oko polovine uzorka adolescenata nije uključeno u sport niti odlazi na neki kurs gde bi razvijali svoja interesovanja.

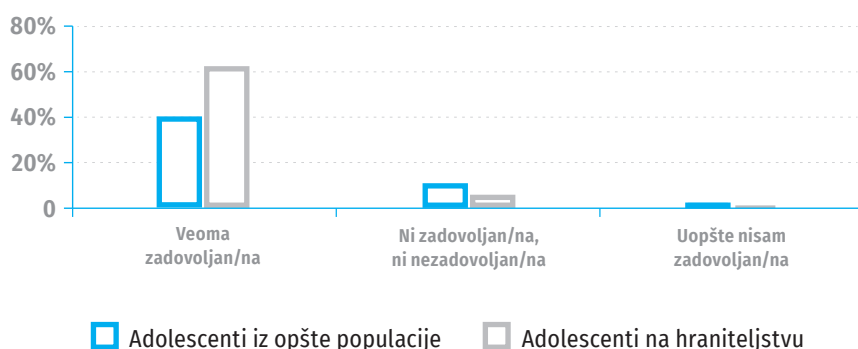
Grafikon 8. Učešće adolescenata u vannastavnim aktivnostima

Adolescenti su u upitniku, na skali od 1 do 5, procenjivali koliko su zadovoljni načinom na koji provode slobodno vreme i izjašnjavali su se o tome šta im nedostaje kako bi bili zadovoljniji. Ponuđeni odgovori su obuhvatali sledeće mogućnosti: bolja kulturna ponuda za mlade u mom mestu, bolja ponuda sportskih i rekreativnih aktivnosti, više mesta za izlaske, novac, više sopstvene kreativnosti i ideja, društvo, više slobodnog vremena, nešto drugo i nema ničeg što mi nedostaje.

U poređenju sa referentnom grupom, adolescenti na hraniteljstvu (Grafikon 9) zadovoljniji su načinom na koji provode slobodno vreme ($t=5,54$; $df=1440$; $p<0,01$). Imajući u vidu malo učešće adolescenata u vannastavnim aktivnostima, postavlja se pitanje koliko se zaista radi o kvalitetnom načinu provođenja slobodnog vremena.

Grafikon 9. Zadovoljstvo načinom provođenja slobodnog vremena kod dve grupe adolescenata

U pogledu percepcije razloga zbog kojih su manje zadovoljni slobodnim vremenom, adolescenti na hraniteljstvu ređe navode da nemaju dovoljno slobodnog vremena (23% na hraniteljstvu naspram 43% adolescenata koji žive sa roditeljima), kao i da nemaju dovoljno novca (11% ispitanika koji žive sa hraniteljima naspram 25% ispitanika koji žive sa roditeljima). U skladu sa pozitivnijom procenom provođenja slobodnog vremena stoji i podatak da veći broj adolescenata na hraniteljstvu (jedna trećina) navodi da im ništa ne nedostaje kako bi bili zadovoljniji načinom provođenja slobodnog vremena (37% na hraniteljstvu, a 21% učenika koji žive sa roditeljima). Kada se pogleda uzorak u celini, adolescenti najčešće navode da im nedostaje slobodno vreme (čak 41% ispitanika).

U fokus grupama se diskutovalo i o organizacijama u zajednici, udruženjima i programima koje adolescenti na hraniteljstvu koriste, a koji mogu da doprinesu da oni budu dobro. Sudeći po odgovorima ispitanika, ado-

lescenti su uključeni u raznovrsne aktivnosti u zajednici. Oni koji su u višim razredima osnovne škole (10–14 godina) uglavnom se opredeljuju za sportske aktivnosti, folklor i sl. Adolescenti mlađeg uzrasta to uglavnom čine rado, mnogi naglašavaju da im je sport važan (kao i mogućnost da biraju koji sport će trenirati), a ima i onih koji se osećaju primoranim da se uključe:

„Hranitelji su mi rekli da iz centra dobijamo novac i da moramo da treniramo nešto. Ne volim baš da idem, ali idem zato što moram.” (Mila, 13)

Stariji adolescenti se izgleda na neko vreme povuku iz takvih aktivnosti početkom srednje škole, da bi potom pronašli svoja interesovanja u umetnosti, muzici, druženju. Stariji adolescenti, a posebno oni koji su u procesu napuštanja staranja, pominjali su u fokus grupama iskustva uključivanja u posebno organizovane kreativne i socio-edukativne radionice i klubove. Rado pamte organizovana letovanja i putovanja.

Hranitelji navode da su adolescenti aktivni i uključeni, ali da ne postoje prilagođeni sadržaji za one mlađeg uzrasta. Kao i stručni radnici, hranitelji navode da je adolescente teško nagovoriti i uključiti u neke aktivnosti i događanja, da pokazuju otpor (mlađi uglavnom pasivan, a stariji i aktivan), posebno prema sadržajima koji se namenski organizuju za njih. Sa druge strane, ako ipak pristanu da se uključe, zadovoljni su zbog toga.

Čini se da se bolje diferencirani i specijalizovani sadržaji nude adolescentima i mladima koji se pripremaju za napuštanje staranja, pa različite nevladine organizacije aktuelno nude raznovrsne obuke, programe podrške i klupske aktivnosti. Kada su takvi programi prilagođeni potrebama i interesovanjima adolescenata i kada su prezentovani na prikladan način, oni predstavljaju važan resurs za razvoj i artikulisanje interesovanja, za upoznavanje sa načinima na koji mogu prevladati rizike i za upoznavanje sa drugima koji imaju slična životna iskustva u suportivnoj atmosferi i uz stručnu podršku:

„To daje čoveku slobodu da napreduje u nekim oblastima. Neko je išao na engleski, moj brat na violinu, ja na radionice..., obrazovno-sociološki, pomažu dosta deci.” (Kosta, 20)

I profesionalci smatraju da su aktivnosti koje nude nevladine organizacije važne za dobrobit adolescenata i navode da im je znatno lakše da obavljaju svoj posao kada mogu da ih upute na takve sadržaje. Istovremeno, stalno postoji pitanje održivosti ovih programa, pa se čak i veoma uspešni programi gase i nestaju kada prestane finansiranje. Novonastale organizacije i programe treba prepoznati i upoznati, što nije uvek jednostavno. Ovi ispitanici su naglasili i da su programi za adolescente na alternativnom staranju znatno dostupniji u većim gradovima, a da manji gradovi i sela u Srbiji obično nemaju prilagođene programe i aktivnosti za njih. Istovremeno, profesionalci iz manjih sredina su naglašavali da uglavnom imaju dobru saradnju sa zdravstvenim ustanovama, pravosuđem i policijom kada su u pitanju potrebe dece na hraniteljstvu, što nije slučaj u velikim gradovima.

8. Participacija: odlučivanje i kontrola nad svojim životom

„Ti se osećaš kao stvar, bukvalno... Niko te ništa ne pita šta ćeš ti da radiš.” (Velja, 19)

8.1. Sistemske pretpostavke za participaciju adolescenata na hraniteljstvu u Srbiji

Participacija se, u skladu sa Konvencijom o pravima deteta, razume kao preduslov za ostvarivanje drugih prava deteta. Član 12. obavezuje države da obezbede detetu slobodno izražavanje mišljenja u svim stvarima koje ga se tiču (neposredno ili preko zastupnika), čime se odrasli obavezuju na vidljivost i uticaj dece (Landsown, 2001). U neposrednoj vezi sa ovim odredbama je i član 13, koji reguliše pravo na slobodu izražavanja, što obuhvata i slobodu deteta da traži, prima i daje informacije.

Smatra se da odrasli mogu da odgovore na potrebe dece ukoliko znaju šta im se dešava u životu i na koji način ona to doživljavaju, što najbolje mogu saopštiti sama deca. Takođe, participacija dece doprinosi njihovoj zaštiti, a najbolji interesi deteta ne mogu se odrediti niti dostići bez uvažavanja gledišta deteta.

Kod dece i adolescenata na alternativnom stanju često je potrebno balansirano donošenje odluka kako bi se ostvarila različita prava, uz istovre-

meno omogućavanje detetu da stekne kontrolu nad sopstvenim životom. Participacija je posebno važna za decu i mlade na alternativnom stanju upravo zato što se najveći broj njih tokom razvoja rano i u više navrata susreo sa turbulentnim promenama, prekidima i velikim gubicima. Smisljena i istinska participacija ima potencijal da pomogne ovoj grupi dece i mladih u:

- × uspostavljanju kontrole nad sopstvenim životom,
- × davanju smisla događajima,
- × restauraciji poverenja i izgradnji identiteta, jer deca na alternativnom staranju često imaju dodatne probleme i potrebe u ovom pogledu.

Participacija je, sa druge strane, verovatno najbolji način da odrasli koji su odgovorni za decu i mlade na alternativnom staranju dospeju do jedinstvene perspektive i iskustva deteta koje je često nezamislivo odraslima, što dodatno osnažuje izbor intervencija te relaksira i upotpunjuje proces donošenja odluka. Informisanje se najčešće navodi kao jedan od najvažnijih preduslova za učešće dece i mladih. Međutim, istraživanja ukazuju na to da deca i mladi često nisu informisani o razlozima zašto se nalaze na alternativnom staranju, a najviše im nedostaju i najviše ih brinu informacije koje se tiču njihovog porekla (Wood, Selwyn, 2017, Burgund and Žegarac, 2017).

Komparativno istraživanje koje je realizovano u Engleskoj, Norveškoj, Australiji i SAD pokazalo je da je za mlade participacija apstraktan pojam, koji ne doživljavaju kao svoje pravo, već kao „privilegiju pojedinaca”. To doprinosi cinizmu i manifestnoj nezainteresovanosti za ovaj proces. Stoga je važno da deca i mladi razumeju značaj participacije i zahteve procesa i da se participacija realizuje na smislene i kreativne načine kako bi oni bili motivisani da uzmu učešće u kreiranju svoje budućnosti (Munro and Manful, 2012). Ovi argumenti ukazuju na to da participacija nije samo pravo, već i moralna obaveza svih koji se o staraju o deci na alternativnom staranju, jer im omogućava zrelo ponašanje tokom razvoja, pa i kasnije, u odrasloj dobi (Munro, 2005).

Propisi koji u Srbiji regulišu prava deteta, a posebno dece na alternativnom staranju, predstavljaju solidnu osnovu za razvoj prakse participacije. Porodični zakon (2005) u posebnom članu (čl. 65) reguliše mišljenje deteta, koje je određeno kao pravo:

- × za dete sposobno da formira mišljenje,
- × za šta treba da dobije sva potrebna obaveštenja,
- × mišljenju se mora posvetiti dužna pažnja, u svim postupcima koji ga se tiču u skladu sa godinama i zrelošću deteta,
- × sa 10 godina dete može slobodno i neposredno da izrazi mišljenje u sudskim i administrativnim postupcima i samo ili preko posrednika može da se obrati sudu ili organu uprave,
- × sud ili organ uprave utvrđuje mišljenje deteta uz pomoć odgovarajućih stručnjaka, a uz podršku osobe koje dete samo izabere.

Ovim zakonom je utvrđeno pravo deteta koje je napunilo 10 godina da se saglasi sa smeštajem u hraniteljsku porodicu (čl. 116) i da može samo da predloži osobu koja će mu biti postavljena za staratelja (čl. 127).

Zakon o socijalnoj zaštiti (2011) reguliše pravo na potpuno informisanje korisnika (čl. 34), a korisniku koji je napunio 15 godina daje pravo na pun uvid u lični dosije. Regulisano je pravo korisnika (i dece u skladu sa uzrastom i zrelošću) na učešće u donošenju odluka (čl. 35), što podrazumeva punu informisanost te učešće u proceni, slobodnom izboru usluga, planiranju, ponovnom pregledu i evaluaciji. Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad propisuje da voditelj slučaja tokom rada sa decom i mladima sačinjava Plan usluga i mera (sa Planom stalnosti za decu i mlade na alternativnom staranju), kao i Plan za samostalan život, odnosno emancipaciju mlade osobe kada ona napuni 14 godina (Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad, čl. 66. i 75). Učešće dece i mladih u formulisanju ovih planova je sastavni deo usluga, a dete svojim komentarom na plan i potpisom potvrđuje svoje učešće u procesu (čl. 68. i 75).

Prethodna istraživanja participacije dece i mladih na alternativnom staranju u Srbiji su utvrdila da je, i pored međunarodnih normativnih akata koja je naša zemlja ratifikovala te nacionalnih akata kojima je nastojala da dodatno definiše i zaštiti ovo pravo dece, participativna praksa i dalje nerazvijena, neprepoznata i nepodržana. U jednom istraživanju stanja dece na porodičnom i domskom smeštaju, polovina ispitanice dece navodi da nije imala priliku da iznese svoj stav gde želi da bude smeštena niti je prilikom izdvajanja bila informisana o predstojećem smeštaju. Mladi nemaju mogućnost autonomije ni prilikom izbora škole (tek jedna trećina ispitanika navodi da je samostalno izabrala školu). Kao najveći stepen participacije deca i mladi navode saglasnost sa odlukom voditelja slučaja. Istovremeno, ta saglasnost ne podrazumeva informisanost, odnosno deca najčešće nemaju informacije o tome šta određena odluka podrazumeva. Upadljiv je i podatak da deca i mladi smatraju da odrasle osobe koje su zadužene za donošenje odluka o njima nisu spremne da ih saslušaju. Odrasli, tačnije voditelji slučaja i hranitelji o participaciji govore sa stanovišta uzrasta i (ne)mogućnosti „udovoljavanja željama”, a ne kao o pravu dece i obavezi odraslih. Smatraju da mlađa deca ne mogu u potpunosti da razumeju situacije izdvajanja iz roditeljske porodice ili promene smeštaja, što opravdava odsustvo svakog razgovora ili davanje samo osnovnih informacija detetu o predstojećoj promeni. Nakon izmeštanja, ukoliko deca ne pokrenu inicijativu za razgovor, to uglavnom ni odrasli neće učiniti (Burgund and Zegarac, 2017).

8.2. Oblasti participacije adolescenta na alternativnom staranju u Srbiji

Tokom diskusija u fokus grupama i intervjuua, ispitanici adolescenti različitih uzrasnih grupa, odrasli koji se o njima staraju (hranitelji, savetnici za hraniteljstvo i voditelji slučaja) i ključni informatori prepoznavali su veoma slične oblasti za participaciju adolescenata na hraniteljstvu u donošenju odluka. Pri tome, određenim oblastima odlučivanja davali su specifična značenja ili težinu u ostvarivanju dobrobiti adolescenata. Odluke koje su prepoznate kao važne mogu se grupisati na sledeći način:

- a) **smeštaj** (smeštaj u hraniteljsku porodicu, premeštaj, povratak u biološku porodicu);
- b) **škola i zanimanje** (izbor srednje škole, nastavak školovanja nakon srednje škole);
- c) **život i funkcionisanje hraniteljske porodice i svakodnevnica** („sve što se dešava u kući“, dogovori unutar porodice, izbor nameštaja, organizovanje dnevnih aktivnosti);
- d) **kontakti sa značajnim osobama i izbor društva i partnera** (sa raznim članovima biološke porodice i vršnjacima);
- e) **socijalna prezentacija i lična interesovanja** (sportske i rekreativne aktivnosti, mesta na kojima provode slobodno vreme, izlasci, stil oblačenja i autonomija u kupovini odeće i obuće, šminke, mobilni telefon);
- f) **osamostaljivanje i napuštanje staranja** („gde će da živi“).

Kao aktere u donošenju odluka odrasli učesnici fokus grupa prepoznaju decu, stručne radnike iz sistema socijalne zaštite (voditelje slučaja, staratelje) i hranitelje. Stepem autonomije dece u donošenju odluka zavisi od vrste odluka i od uzrasta. Neki odrasli ne prepoznaju ili ne priznaju u dovoljnoj meri kompetentnost dece da donose odluke. Uključivanje adolescenata u donošenje odluka uočeno je na više nivoa: dobijanje informacija o pravima i mogućnostima, podrška u razmatranju različitih opcija, razgovori adolescenata i stručnih radnika, razgovori adolescenta i hranitelja, zajednički sastanci (stručnih radnika, hranitelja, adolescenata), davanje izjava te samostalno donošenje odluka.

8.2.1. Participacija u procesu izbora hraniteljske porodice

Učešće u odlučivanju u procesu izbora hraniteljske porodice adolescenti i odrasli koji se o njima staraju opisuju iz različitih uglova. Adolescenti uglavnom navode da nisu imali prilike da istinski učestvuju u izboru („*Pa to Centar [CSR]..., a trebalo bi mi.*“), a ponekad nalaze objašnjenje za tu situaciju u karakteristikama deteta:

„Ukoliko je neko problematičan, onda ga samo valjda smeštaju gde oni smatraju da će za njega da bude najbolje.” (Jelena, 15)

Oni koji su imali prilike da iznesu svoje gledište i da se njihov glas uvaži, navode to kao veoma značajno iskustvo:

„Jeste uticalo [to što je saopštio želju, prim. aut.]. Imam druga sa kojim sam živeo u istom kraju. I on se preselio u V. [grad, prim. aut.]. Ja sam hteo da živim pored njega. I to sam rekao. I ja sad stvarno živim blizu njega. Nismo baš kuća do kuće, ali smo blizu. I nastavili smo da se družimo. To mi je bilo važno.” (Miki, 13)

Neki adolescenti su navodili iskustvo „biranja” između dve ili tri hraniteljske porodice, pri čemu je deci zapravo prepušteno da donose odluke umesto odraslih, bez odgovarajuće podrške:

„Meni su dali da biram između dve porodice i ja sam izabrala, ne znam, možda bi bolje bilo da sam izabrala drugu, tako da je bolje da izabere centar, a i gde mene sa 7 godina da ja biram... Pa, bolje zato što, evo, daću moj primer, tako mi je lakše. Ja nisam imala nikad slatkiše u životu i oni su doneli kesu slatkiša i ja sam po tome izabrala, kao i moj brat, a ovi su doneli žvaku i ja kao zbog toga nisam želela da izaberem, a možda bi triput bolja porodica bila da sam izabrala tu drugu.” (Jana, 19)

Što se tiče odluka o smeštaju ili promeni smeštaja, nekoliko voditelja slučaja navodi da decu pitaju gde vide sebe, kakve su to karakteristike porodice poželjne za njih (npr. da li u porodici ima druge dece ili ne), ali smatraju da ponekad nije moguće uvažiti gledište deteta zbog nepostojanja kapaciteta. Neki od njih razmatranje gledišta deteta označavaju kao „uzimanje mišljenja” i ga izjednačavaju sa „udovoljavanjem” detetu.

„Pa, mislim, uzima se [mišljenje, prim. aut.], samo što nekad ne može da se udovolji tome, ne znam..., recimo kod dece koja su na nekom uzrastu u hraniteljskoj porodici, pa opet bi voleli, ne znam, da probaju u nekoj drugoj porodici, ali nema zainteresovanih [osmeh].” (I_Voditeljka slučaja4)

8.2.2. Izbor škole i zanimanja

Sve grupe ispitanika kao važne odluke prepoznaju izbor srednje škole i zanimanja, odnosno odluke oko nastavka školovanja na fakultetu (uglavnom se pominju više stručne škole). Pri tome, čini se da adolescenti (posebno oni mlađeg uzrasta, 13–15 godina) i hranitelji, tome pridaju veći značaj, sudeći po rangu koju su davali ovim odlukama tokom aktivnosti izgradnje konsenzusa u fokus grupama.

Adolescenti percipiraju svoje učešće u donošenju odluka oko izbora škole i daljeg školovanja kao okvir za dijalog u kome imaju izvesnu autonomiju („Posavetujem se sa hraniteljima i donesem odluku.”; „Pa odrasli bolje znaju šta posle s tim mogu da radim”; „Pitaću i drugare.”; „Niko ne može na silu da me natera da upišem neku školu, fakultet ako ne želim.”). Zanimljivo je da adolescenti koji su aktuelno na smeštaju navode da imaju slobodu u izboru škole i zanimanja i da im odrasli pružaju podršku u tom procesu, dok mladi koji se pripremaju za napuštanje staranja i više ne žive u hraniteljskim porodicama smatraju da su im odrasli i ovaj izbor na neki način nametnuli.

Odrasli odluke o izboru škole i zanimanja smatraju ključnim za ovu grupu adolescenata i vide taj izbor kao šansu za budućnost i faktor koji usmerava dalji tok života adolescenata. Voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo navode da je važno napraviti ravnotežu između interesovanja i potencijala deteta, s jedne, i praktičnosti i perspektive, odnosno mogućnosti zaposlenja, s druge strane. Najveći broj odraslih smatra da deca sama donose odluke u toj oblasti. Svoju ulogu prepoznaju kao savetodavnu – kroz usmeravanje i informisanje o mogućnostima. S obzirom na to da odrasli smatraju odluke u oblasti školovanja veoma važnim, neobično je da se relativno mali broj dece upućuje na profesionalnu orijentaciju. Ponekad se obavljaju konsultacije sa školskom upravom i posreduje se u povezivanju sa Nacionalnom službom za zapošljavanje. Savetnici za hraniteljstvo izražavaju osećaj odgovornosti za proces donošenja odluka u oblasti izbora škole i zanimanja:

„Ako je dete dovoljno dugo na hraniteljstvu, ja se već osećam malo odgovorno ako nije izabralo šta voli. Imali smo mogućnosti da uočimo šta voli i da usmerimo hranitelje.” (I_Savetnica za hraniteljstvo2)

Prepoznaju se i situacije u kojima nisu uvažene osobenosti i preferencije deteta, već razlozi koje su odrasli proglasili praktičnim, kao što su brzo izvršavanje školovanja, mogućnost zaposlenja, pristupačan transport i sl.:

„Nije to retko da čujete da neko dete, recimo, upiše neki smer zato što mu je lakše da putuje u školu, ima bolji transport..., a uopšte nije bitan izbor škole i to što posle te škole ne zna šta bi sa tim radio, a želeo je da ide, recimo, da se školuje za nešto drugo.” (I_Voditeljka slučaja4)

„Obično i hranitelji i CSR vole da izaberu kraće školovanje pa, na primer, devojčica hoće gimnaziju, a ovi svi navijaju za srednju stručnu školu, jer ko zna da li će ona studirati i time joj pošalju poruku – nećeš ti studirati.” (II_Savetnica za hraniteljstvo2)

Način na koji odrasli percipiraju zrelost i kapacitet dece je nešto što može ometati dodatno usmeravanje adolescenta ili veći stepen učestvovanja u odluci, odnosno uvažavanje njegovog mišljenja kada je izbor škole u pitanju. Ponekad se ove odluke donose umesto dece, sa većim ili manjim doživljajem odgovornosti odraslih, koji su svesni da preuzimaju odgovornost za odluku umesto adolescenta („Bio je to mač sa dve oštrice [izbor škole u ime adolescenta, prim. aut.]. Da l' ću pogoditi?” – II_Hraniteljica4).

8.2.3. Učešće u svakodnevnom odlukama i u odlukama vezanim za život i funkcionisanje hraniteljske porodice

U sprovedenom istraživanju, adolescenti su u upitniku procenjivali (na skali od 1 „potpuno netačno” do 4 „potpuno tačno”) stepen slaganja sa tvrdnjama koje se odnose na mogućnosti da u svakodnevnom životu odlučuju o temama koje ih se tiču. Oni su odgovarali na pitanja o mogućnosti organizovanja svog slobodnog vremena, o mogućnosti da uredi svoju sobu i životni prostor kako žele i da biraju garderobu i način oblačenja, kao i o učešću u kućnim poslovima, slobodnom izboru škole, raspolaganju novcem i izboru društva. Rezultati pokazuju da adolescenti na hraniteljstvu u odnosu na referentnu grupu adolescenata iz opšte populacije koji žive sa jednim ili oba roditelja više učestvuju u nekim kućnim poslovima, ali procenjuju da manje samostalno odlučuju koji će nivo obrazovanja steći (Tabela 22).

Tabela 22. Koliko adolescenti odlučuju o važnim pitanjima koja se tiču njihovog života?

Dimenzija	Grupa adolescenata	N	M	SD	t	p
Mogu da planiram i organizujem svoje slobodno vreme	Iz opšte populacije	1270	3,56	.72	-.024	.981
	Na hraniteljstvu	151	3,56	.89		
Uređujem svoju sobu ili svoj životni prostor onako kako želim	Iz opšte populacije	1268	3,58	.72	-1.026	.306
	Na hraniteljstvu	148	3,65	.81		
Biram garderobu koju ću nositi	Iz opšte populacije	1262	3,85	.46	.526	.600
	Na hraniteljstvu	149	3,83	.56		
Učestvujem u nekim kućnim poslovima	Iz opšte populacije	1257	3,50	.78	-2.742	.007
	Na hraniteljstvu	149	3,67	.70		
Odlučujem na šta ću trošiti novac kojim raspolazem	Iz opšte populacije	1262	3,69	.62	-.907	.366
	Na hraniteljstvu	147	3,74	.68		
Izabrao/la sam/izabraću samostalno srednju školu	Iz opšte populacije	1260	3,64	.72	.959	.339
	Na hraniteljstvu	149	3,57	.85		
Samostalno ću odlučiti koji ću nivo obrazovanja steći	Iz opšte populacije	1264	3,73	.61	2.021	.045
	Na hraniteljstvu	150	3,59	.81		
Sam/a biram s kim se družim	Iz opšte populacije	1271	3,87	.45	1.552	.123
	Na hraniteljstvu	150	3,79	.60		

Dakle, u odnosu na referentnu grupu adolescenata iz opšte populacije, adolescenti na hraniteljstvu doživljavaju da manje samostalno odlučuju o nekim bitnim i dalekosežnim pitanjima iz svog života, npr. o nivou obrazovanja koji žele da steknu. Oni, pritom, procenjuju da više učestvuju u kućnim poslovima, najverovatnije zato što hranitelji očekuju od adolescenata da im pomažu te da bi osposobili adolescente da obavljaju neke svakodnevne poslove kako bi bili samostalniji.

Adolescenti koji su trenutno na porodičnom smeštaju uglavnom smatraju da u dovoljnoj meri participiraju u svakodnevnim odlukama koje se tiču porodičnog funkcionisanja. Oni navode da se na nivou hraniteljske porodice donose odluke o funkcionisanju i izgledu domaćinstva, nabavci potrepština, organizovanju odmora i praznika, zajedničkim i individualnim aktivnostima članova porodice. Adolescenti posebno naglašavaju da im je značajno kada mogu da utiču na izgled ličnog prostora (boja zidova u sobi, izbor nameštaja, detalja i sl.).

Međutim, mladi koji imaju iskustvo ranijeg boravka u hraniteljskim porodicama i oni koji se sada pripremaju za napuštanje staranja i u ovom segmentu imaju uglavnom negativne primere, odnosno prepoznaju da su u značajnoj meri bili uskraćeni za participaciju.

„Dok sam bila u hraniteljskoj porodici, nikada nisam donela nijednu odluku, uvek hranitelji, staratelj, sin i snajka hranitelja.” (Anđela, 21)

Sa druge strane, neki adolescenti koriste defanzivne strategije pa odluke „prepuštaju hraniteljima” ili „ne žele da ih iko išta pita” („Ja sam u onom periodu kada mi ništa nije važno.” — Sanja, 16).

U sve četiri fokus grupe voditelji slučaja su uglavnom navodili da nemaju informacije da li su deca u okviru hraniteljske porodice uključena u donošenje odluka, ali pretpostavljaju da jesu, jer to bi tako „trebalo da bude”. Sa druge strane, savetnici za hraniteljstvo prepoznaju da su neka deca u ovoj oblasti izgleda posebno osnažena da sama iznesu mišljenje o stvarima koje su im značajne, čak iako ih to niko direktno ne pita, te da o nekim aspektima svog života iznose nedvosmislene stavove i želje („Ja želim da se moja soba okreći drugačije.” ili „Ne želim da idem više na fudbal.”).

Hranitelji navode da su adolescenti uglavnom aktivni u izražavanju preferencija kada je u pitanju organizacija svakodnevnog porodičnog života, što se poklapa sa iskazima adolescenata.

8.2.4. Kontakti sa značajnim osobama, izbor društva i partnera

Kada su u pitanju odluke koje se tiču kontakata sa bliskim osobama, iskustva izneta u različitim fokus grupama adolescenata su slična, odnosno neki od njih imaju priliku da aktivno učestvuju u donošenju odluka o tome, dok drugi prepoznaju da je to odluka organa starateljstva i da nemaju prostor za izražavanje drugačijeg mišljenja. Nisu se izdvojili odgovori koji bi bili specifični za neku uzrasnu grupu adolescenata, osim što su mladi koji su u procesu napuštanja staranja oskudno govorili o ovim iskustvima.

Izgleda da pitanja kontakata sa roditeljima i drugim članovima biološke porodice predstavljaju „tabu” temu o kojoj se retko i malo razgovara sa adolescentima – jedan deo njih smatra da im je „uskraćena mogućnost” da odlučuju o kontaktima koje ostvaruju sa srodnicima. Izgleda da adolescenti ne osećaju da imaju dozvolu da traže informacije i preispituju načine za kontakt ili izostanak kontakata sa roditeljima i srodnicima:

„Ako majka i otac imaju nekih problema, onda centar valjda ne da.”
(Lena, 14)

Drugi navode da nije dobro da se kontakti sprovode „na silu” (protiv njihove volje), kao i da konsultacije o kontaktima za neku decu nisu redovne, već se pitaju „ponekad”, dok treća grupa adolescenata navodi načine na koji odrasli (uglavnom hranitelji) pregovaraju sa njima oko susreta sa roditeljima:

„Kada se biološka mama javi, hraniteljica nas pita da li hoćemo da idemo uopšte i, ako hoćemo, samo dogovorimo termin.” (Marija, 14)

Upadljivo je da adolescenti prepoznaju elemente sopstvene participacije u izradi planova prvenstveno kada su kontakti u pitanju („Pravimo plan kad možemo, kada ne možemo [da vide roditelje].” – Darko, 13).

Odluke o kontaktima sa značajnim osobama su kao važne prepoznali savetnici za hraniteljstvo, dok drugi odrasli ispitanici nisu posebno naglašavali njihov značaj. To je posebno osetljiv prostor za razumevanje i uvažavanje gledišta deteta i pregovaranje:

„Nekad oni kažu iz ljutnje ili nekog drugog razloga da ne žele da se vide [sa roditeljima], ali ako prepoznamo da to nije ono što zaista dete misli i oseća, onda mu pomognemo da se nekako oslobodi i kaže da su mu ti kontakti potrebni.” (IV_Savetnica za hraniteljstvo2)

Posebnu arenu za pregovore adolescenata i hranitelja predstavljaju izbor društva i noćni izlasci. Mlađi adolescenti su ukazivali na potrebu za većom autonomijom u ovoj oblasti. Stariji adolescenti su navodili da je to uglavnom njihov izbor, da većina njih sama odlučuje o vremenu koje provode u noćnim izlascima, dok neki navode da o tome odlučuju u dogovoru sa hraniteljima.

„Dođem i kažem – izašao sam – i to je to. Imam i problematično društvo, pa su pokušali da me prebace u drugu školu, al' ne vredi”. (Đole, 17)

„Na svakih 15-ak minuta, kad izađem, mora da zovu da vide gde sam, da l' sam pijan, da l' sam čitav... To malo napinje, zato ja isključim telefon.” (Slavko, 17)

Adolescencija je izazovna i za decu koja razvojno nastoje da pomeraju granice i za hranitelje, koji često ne znaju kako da se ponašaju s promenljivim ponašanjem adolescenata („Ali ona nekada bude kao dete, malo, a nekada kao odrasla.” – II_Hraniteljica1) i prema navodima stručnih radnika „odustaju” od adolescenata zbog straha, doživljaja odgovornosti i nekompetentnosti.

8.2.5. Socijalna prezentacija i lična interesovanja

Kao važne oblasti u kojima participiraju, adolescenti navode sportske i rekreativne aktivnosti, mesta na kojima provode slobodno vreme, izlaskе, stil oblačenja, a kao posebno značajnu oblast autonomiju u kupovini odeće i obuće, šminke, mobilnog telefona i sl. U svih 10 fokus grupa sa

adolescentima različitog uzrasta pojavila se tema participacije prilikom socijalne prezentacije, i to u vidu mogućnosti adolescenata da samostalno biraju odeću i obuću. Mladi ističu da uviđaju da se odraslima to pitanje čini nevažnim, ali navode da je za njih ono veoma značajno. Oni kojima su odeću birali hranitelji to navode kao važno pitanje:

„Ne volim da mi baka odlučuje šta ću obući, jer ona nema ukus za modu.” (Lena, 14)

„Pa, važno je... Mene moji hranitelji nikad nisu pitali za mišljenje, nego oni dobiju taj novac za mene i sad odemo u grad, oni mi izaberu trenerku koja se meni ne sviđa i ja kažem – ja tu trenerku neću, meni se ne sviđa – oni kažu nema veze, tebi će ta trenerka da stoji, to je nešto što oni ne mogu da shvate.” (Aleksandra, 17)

Tu temu kao značajnu prepoznaju i hranitelji, koji uviđaju da je adolescentima važno „da biraju šta će da kupe”. Istovremeno, ovo je verovatno relativno bezbedno, a simbolički značajno polje za pregovaranje, koje hranitelji prepoznaju kao prostor za uspostavljanje granica „dok je vreme”:

„A što da bira sa 9 godina, da ide kao novokomponovana pevačica.” (I_Hraniteljica1)

„Pa zato si ti tu da kažeš – ovo ne može, ovo može... Kao što možeš da mu kažeš – ne može kratka jakna, gledaj neku dužu – ili tako nešto.” (I_Hraniteljica2)

Uzrast se prepoznaje kao ključna kategorija za uticaj na izbore i odluke adolescenata („Ma, sa 14 godina ja više nemam uticaj, šta sam je naučila, naučila sam je.” – III_Hraniteljica1); „Al’ ovi sa 16–17 godina, to je drugo.” – III_Hranitelj2). Pri tome hranitelji neretko navode doživljaj gubitka kontrole i poverenja kada adolescenti ispoljavaju autonomiju u socijalnoj prezentaciji, pa se „krišom” presvlače u školi u odeću koju oni smatraju poželjnom. Tu odeću hranitelji istovremeno smatraju neadekvatnom, odnosno neprikladnom za vremenske uslove, uzrast ili socijalno okruženje, odnosno kao potencijalno opasnu po zdravlje jer je u pitanju uska, kratka ili tanka odeća. U tri od četiri fokus grupe sa hraniteljima navođeni su slič-

ni primeri u kojima adolescenti nastoje da svoju autonomiju iskažu kroz izbor garderobe i opredeljuju su da to kriju od hranitelja, koji sa druge strane nastoje da ih „provale” i „nadmudre”. Pri tome hranitelji svoje postupanje vide kao deo svoje odgovornosti za dobrobit adolescenata, koji usled nezrelosti ne mogu da procene šta je dobro za njih. Drugi hranitelji takva ponašanja doživljavaju kao povredu i gubitak poverenja za koje veruju da su ga izgradili sa adolescentom:

„Ja sam imala neograničeno poverenje i nisam mogla da poverujem da se to sve dešava [presvlači se krišom]... Ja odem u školu, on nema pojma da sam ja bila u školi.” (II_Hraniteljica2)

8.2.6. Osamostaljivanje i napuštanje staranja

Voditelji slučaja uglavnom decidirano navode da plan emancipacije, u skladu sa standardima i propisima, rade zajedno sa adolescentima i da zajedno osmišljavaju izlazak iz sistema („Plan se ne pravi bez njih.”). Profesionalci navode da su adolescenti u tom procesu ključni akteri, bez kojih se ništa ne planira niti odlučuje. Učešće adolescenata u ovim odlukama se obično predstavlja kroz opis procedure:

„Oni su potpisnici plana. Već s 14 godina potpisuju plan. Ja ih umetnem tamo... gde se potpisuju hranitelji, mi, savetnik, staratelj, potpisuje se i on. A čita sve to. Ili mu čitamo... I dobija primerak.” (II_Voditeljka slučaja3)

Odluke koje se donose tokom planiranja emancipacije profesionalci smatraju važnim, čak ključnim za adolescente („To je za adolescente najbitnije jer su na pragu napuštanja sistema i trebalo bi da se zna šta će i gde dalje.” – K15). Zanimljivo je međutim da adolescenti ne navode ova iskustva te da ni u jednoj od fokus grupa nisu pomenuli da su učestvovali u formalnom procesu planiranja sopstvenog osamostaljivanja.

Adolescenti i hranitelji ovim odlukama takođe pridaju veliki značaj, ali ih ne vezuju za formalni proces planiranja, kao da se život adolescenta odvija paralelno u hraniteljskoj porodici, sa povremenim uplivom stručnih službi.

Istovremeno, profesionalci navode da svoj zadatak vide kao osnaživanje hranitelja da pojačavaju participaciju dece, čime ukazuju na „delegiranje odgovornosti” kao strategiju koju koriste u ovim okolnostima:

„Mi profesionalci o tome učimo hranitelje i to je najvažnije. Znači, da oni hranitelju sa kojim su 24h i stalno su tamo, to je njihova porodica, da njima smeju sve da kažu.” (III_Voditeljka slučaja4)

8.3. Izražavanje nezadovoljstva i mogućnost žalbe

„Kome da se žalim... kad, brate, realno boli ih uvo.” (Kaća, 19)

Kada su u pitanju osobe kojima su iznosili svoje neslaganje sa određenim odlukama ili nezadovoljstvo određenim situacijama, adolescenti su prvenstveno navodili vršnjake, poneko i stručnu službu škole ili razrednog starešinu, pa biološke roditelje, a ređe članove hraniteljske porodice i stručne radnike. Oni navode strah od posledica zbog izražavanja žalbi, jer nemaju poverenja u stručne radnike i hranitelje.

„Neke stvari se dešavaju u hraniteljskoj porodici što se meni nisu svidelo i ja sam to rekla centru za socijalni rad i oni su... pozvali moju hraniteljicu i rekli – e, evo tvoje dete se žalila kod nas – i ja sam onda došla kući i hraniteljica me napala i onda zabranila mi onda sve, onda sam ja trpela pritisak zato što centar nije trebao tako da postupi... I meni je onda narednih dana bilo gore u toj hraniteljskoj porodici... I onda je tu sve krenulo nizbrdo.” (Anđela, 21)

„Pa da, jer bi oni [CSR] automatski njih ubijali u pojam ili nešto radili, a onda bi se sve to meni obilo o glavu, e, pa da se meni ne bi obilo o glavu, ja sam morala da ćutim ili da lažem, da se pretvaram da sam srećna i da je sve OK.” (Kaća, 19)

Adolescenti često navode strategiju povlačenja i povlađivanja kada obrazlažu kako pokazuju neslaganje sa odlukama u hraniteljskoj porodici („Meni svejedno, ne mogu da se svađam.” ; „Ja samo kažem OK i to je to.”). Neki navode da nemaju hrabrosti da se suprotstave, a drugi smatraju da je

poštovanje autoriteta hranitelja ono što ih sprečava da se suprotstavljaju odlukama i okolnostima koje im smetaju:

„Ako imate poštovanje, ne biste voleli da ih uvredite i da im kažete ‘ne volim’, ‘ne želim’ to da uradim.” (Ružica, 14)

Adolescenti iz fokus grupa faktički nisu imali iskustvo podnošenja **žalbi**, a i ne znaju kome niti na koji način mogu da se žale. Osobe kojima možda mogu da se žale su socijalni radnici, roditelji, braća i sestre, vršnjaci, školski psiholog, dok su neki adolescenti spominjali i policiju, direktora CSR, ombudsmana i predsednika. Dominira utisak da adolescenti nisu upoznati sa procedurama podnošenja žalbi. U sledećem narativu se vidi jedan od mogućih načina ispoljavanja nezadovoljstva i skretanja pažnje na svoje stanje i probleme; radi se o devojci koja je više puta bežala iz hraniteljskih porodica, pokušavala samoubistva i bivala hospitalizovana:

„Kad sam bila u hraniteljskoj, nisam se nikom ni žalila, nego sam ja to ispoljavala na drugačiji način. Ja sam se ponašala loše i želela sam da me neko primeti, da mi treba pomoć, nisam mogla da kažem nekim ljudima zato što tada u mom okruženju niko meni nije verovao, svi su verovali toj hraniteljici i njenoj porodici.” (Anđela, 21)

Tokom diskusije kome i na koji način se žale kada nisu zadovoljni nekom odlukom, gotovo svi adolescenti su rekli da ne znaju kako bi to uradili i da nemaju iskustva sa podnošenjem žalbi, osim iskazivanja nezadovoljstva u hraniteljskoj porodici. Svega nekoliko učesnika je kao pretpostavku navelo da bi se možda žalili socijalnom radniku („Pa kada je baš bitno, onda centru.”).

Adolescenti takođe smatraju da ih hranitelji konsultuju o važnim pitanjima (uglavnom oko svakodnevnog funkcionisanja i izbora škole), a stručni radnici uglavnom ne. Slično tome, smatraju da su slobodni da svoje predloge o ovim temama iznose hraniteljima, ali ne i stručnim radnicima.

Prilikom opisivanja svojih reakcija na odluke sa kojima se ne slažu, adolescenti koriste različite strategije: ubeđivanje („pokušavam da objasnim svoj stav”), pregovaranje („tražim kompromis”), otvoreno nezadovoljstvo i prekid komunikacije („reagujem burno ili se okrenem i odem”). Izgleda da

je povlačenje raširena strategija reagovanja na nametnute okolnosti zato što imaju doživljaj da su obeshrabreni i da ih odrasli ne uvažavaju. Adolescenti na porodičnom smeštaju u Srbiji nemaju doživljaj da mogu da se obrate za pomoć stručnim radnicima kada im je ona potrebna:

„Pa, iskustvo. Ja sam već imala tri socijalna radnika, mislim da znam samo jedno ime, ovo ostalo baš i ne znam. Samim tim što ja ne znam njihova imena oni nisu učestvovali u mom životu i možda kada sam nekada pomislila – jao sada bi mi baš trebao socijalni radnik – nisam imala kome da se obratim, imala sam ja njihove brojeve telefona, ali nisam imala potrebu.” (Kaća, 19)

„Pa, ne znam, to je moja pasivnost. Ja gledam na to i kad bih nešto rekla 40 posto ima šanse ima da se to desi, a 60 posto šanse ima da se ne desi ništa. A neću tu komunikaciju sa socijalnim radnikom da uvodim u svoj život, ako već vidim da oni ne rade to sa mnom, zašto bih ja pokretala inicijativu da se čujemo i da učestvuju u mom životu.” (Aleksandra, 17)

Nepoverenje u stručne radnike je rezultat iskustva („*nisu bili tu za mene*”), konteksta u kome se voditelji slučaja menjaju i prolaze bez reda i smisla kroz živote ovih adolescenata, pesimizma i uverenja da njihov glas nema težinu. Ovaj nalaz ukazuje na posebno kompleksnu situaciju adolescenta koji nisu uspostavili odnos poverenja sa hraniteljima – oni jednostavno nemaju doživljaj da je bilo ko na njihovoj strani. Sa druge strane, adolescenti koji imaju doživljaj da ih podržavaju i da su zaštićeni u okviru hraniteljske porodice, verovatno takođe imaju potrebu za povremenim iskazivanjem nezadovoljstva ili stručnom podrškom u pregovaranju granica sa svojim odgajateljima. Izgleda da veliki broj adolescenata na hraniteljstvu smatra da nema podršku u pregovaranju okolnosti u kojima žive i izražavanju nezadovoljstva.

Odrasli koji su odgovorni za adolescente na hraniteljstvu prepoznaju različite načine za izražavanje nezadovoljstva: adolescenti se obraćaju članovima hraniteljske porodice, stručnim radnicima centra za socijalni rad, savetniku za hraniteljstvo, osobama iz škole (nastavnik, psiholog), vršnjacima. Hranitelji nisu navodili stručne radnike kao osobe kojima se mladi

obraćaju kada žele da izraze nezadovoljstvo niti im je izgleda jasan koncept žalbe, odnosno nije im jasna mogućnost žalbe. Istovremeno, savetnici za hraniteljstvo u većoj, a voditelji slučaja u manjoj meri percipiraju hranitelje kao osobe koje su bliske adolescentima i na koje su oni najviše upućeni. Ovu situaciju profesionalci iz sistema izgleda normalizuju i smatraju poželjnom, a neki od njih prepoznaju da se adolescenti koji „iznose probleme van kuće” mogu suočiti sa strahom i neizvesnošću, mada ne navode iskustva niti predloge za rešenje takvih tenzija:

„Ta neizvesnost šta će da bude kad podeli tu informaciju sa savetnikom za hraniteljstvo, koje to rizike po njih nosi.” (II_Savetnica za hraniteljstvo5)

Svi odrasli akteri su prepoznali i izražavanje nezadovoljstva kroz emocije (bes, ljutnja) i ponašanje (lupanje vratima, bežanje od kuće, odlazak iz hraniteljske porodice, želja da se prekine smeštaj, gubitak motivacije za nastavak školovanja). Prepoznaje se individualnost u načinima izražavanja nezadovoljstva te se tako neki mladi „ne žale nikom”, a neki „svakome” (*„Tamo gde očekuju da će biti shvaćeni i da će biti na neki način prihvaćeni.”* – K16). Adolescenti retko formalno, u pisanom obliku, podnose žalbe u vezi sa donetim odlukama i dešavanjima u sistemu socijalne zaštite. Prema anegdotskim informacijama koje smo prikupili na terenu sa različitim akterima ovog istraživanja, izgleda da je od reforme sistema porodičnog smeštaja u Srbiji 2005. godine manje od 10 adolescenata podnelo nekakvu žalbu pisanim putem.

Nekoliko voditelja slučaja je navelo da su odluke kojima su se oni aktivno protivili bile odluke o budućnosti adolescenata, u kojima su se njihova gledišta i gledišta adolescenata razlikovala. To su situacije kada adolescenti na mlađem uzrastu (14–15 godina) žele da prekinu porodični smeštaj, izađu iz sistema alternativnog staranja, da napuste školovanje, da se osamostale, zasnuju brak i sl. Voditelji slučaja smatraju da su im mogućnosti uticaja na adolescente starijeg uzrasta (16 i više godina) ograničene te da adolescenti imaju više zakonskih i drugih mogućnosti (uz agensnost koju stiču uzrastom) da sprovedu sopstvene odluke, koje se istovremeno često ocenjuju kao „štetne” i „nezrele”.

8.3.1. Osnaživanje mladih da izraze nezadovoljstvo i žalbe

Savetnici i voditelji slučaja prepoznaju sopstvenu ulogu i ulogu hranitelja kao osoba koje osnažuju adolescente da izraze nezadovoljstvo ili neslaganje. Savetnici navode da motivišu adolescente da iznose svoje mišljenje kroz razgovore sa hraniteljima i adolescentima ili nasamo sa adolescentima. Neki savetnici čak vide sebe kao podršku mladima prilikom izražavanja nezadovoljstva („*Neki kažu hraniteljima pred savetnikom.*” – I_Savetnica za hraniteljstvo3).

Stavovi ključnih informanata o osnaživanju mladih na hraniteljstvu kreću se od toga da sistem „ništa ne čini” u tom pogledu do toga da postoje jasne procedure u sistemu, koje su prilagođene deci različitih uzrasta. Upadljivo je da stručnjaci listom navode kako su mladi osnaženi „da se žale” i „da traže prava” usled karakteristika svog razvojnog perioda te da će to uraditi nezavisno od (ne)postojanja sistemske podrške i procedura:

„Adolescencija je takav razvojni period da ih ništa, pa ni sistem socijalne zaštite, šta god da je to, ne može zaustaviti i to je u redu.” (II_Voditeljka slučaja5)

Ovakav stav verovatno implicira nespremnost stručnjaka da prepoznaju adolescente koji imaju teškoće u artikulisanju nezadovoljstva ili potrebu za promenom nekih okolnosti: neki to rade manje konstruktivno (agresivnim ponašanjem, bežanjem, razvojem simptoma i sl.) pa su upadljivi i prepoznaje se da su „u riziku”, dok oni koji se povlače ostaju nevidljivi za sistem.

Simboličke pobune adolescenta oko izlazaka, druženja, garderobe i sl. označavaju se kao „normativne” i „razvojne”, dok se ostalim ponašanjima pridaje značaj ukoliko se oceni da narušavaju dobrobit adolescenata i funkcionisanje sistema. Ova druga ponašanja se izgleda ne vide kao agencnost adolescenata niti kao oblik participacije, već pre kao pretnja i izazov autoritetima koje treba prevladati.

Komplementarno, hranitelji participaciju dece neretko vide kao nešto „štetno i nepotrebno” za njihov život i razvoj:

„Imalo je primera da dete ode kod savetnika i da totalno promeni ponašanje... ‘Ja moram to i to, ti moraš to i to, ja imam pravo to i to... Ti ne smeš meni to da kažeš, ja ću da napravim Facebook, ja imam ta prava.’” (III_Hranitelj4)

Hranitelji naglašavaju značaj „odgovornosti”, a ne „tamo nekih prava deteta” („Dabome, treba stvar da se obrne, prvo obaveze, a ne prava.” – IV_Hraniteljica2), i uvažavanje prava neretko prepoznaju kao dodatni teret kojim se ograničavaju njihove mogućnosti da postavljaju granice i usmeravaju razvoj adolescenata. Aktivnosti savetnika na ojačavanju adolescenta da se zauzme za svoja prava doživljavaju kao „izdaju”. U takvoj dinamici adolescenti izgleda ostaju bez adekvatnih informacija i podrške da se izraze.

Veoma je važno da ključni informatori i stručnjaci u sistemu razmatraju smisao, obuhvatnost i promenljivost propisa koji regulišu participaciju dece i mladih na alternativnom staranju. Postojanje propisa se ne dovodi u pitanje, ali se uočavaju raznovrsne teškoće u njihovoj primeni. Učesnici navode da propisi „deklarativno postoje”, ali da se ono što je predviđeno njima delimično ne primenjuje ili ne primenjuje uopšte. Takođe, prepoznaje se i neadekvatno, „formalizovano” i apsurdno primenjivanje propisa:

„Do 10 godina dete ne pitamo ništa, a onda ga pitamo sve, a onda se zaklonimo mi odrasli iza njegovog mišljenja i iza onoga što je dete reklo..., iza onoga šta ono želi, i mi stajemo tu sa onim što jesu naše aktivnosti.” (III_Voditeljka slučaja3)

8.4. Značaj participacije ili „ja sam još mali”

Kada je bilo reči o tome da li učešće u donošenju odluka utiče na to da adolescenti budu dobro, oni mlađeg uzrasta (13–15 godina) uglavnom su iznosili stav da još uvek **nisu zreli** i da donošenje odluka radije prepuštaju odraslima („*Bolje da neko umesto mene..., meni treba puno vremena da smislim.*” – Nenad, 14) ili navodili argumente tipične za narative odraslih o smislu participacije dece:

„Možda da iskoristimo ovo vreme da uživamo, posle kad bude došlo, onda ćemo.” (Marinko, 13)

Dečaci mlađeg uzrasta upadljivo su se češće nego devojčice pozivali na nedovoljnu zrelost za „odlučivanje”. Bilo je i onih koji su smatrali da odluke treba da donose zajedno sa odraslima, a da im je učešće važno („Važno je jer mi imamo pravo na svoje mišljenje.” – Sanja, 16). U grupama adolescenata od 16 i više godina već je mnogo jače artikulisana potreba da se iskaže svoje gledište i utiče na životne okolnosti:

„Važno je jako da se mi pitamo, jer tako mi imamo osećaj pripadnosti da nas neko poštuje i sluša... Osećaš se nebitno [kad ne učestvuješ], kao da su te kupili.” (Jova, 17)

Stariji adolescenti i mladi koji su u procesu napuštanja alternativnog staranja prepoznaju da nije moguće da se njihove želje uvek ispune, ali im je važno da im odrasli objasne zbog čega je to tako.

„Dete ako hoće da trenira fudbal i kaže to svojim hraniteljima, on treba da kaže – ok, ne možeš da treniraš fudbal zbog tog i tog razloga, da mu da neki razlog, a ne – e, ti ne možeš da treniraš fudbal – i na tome da ostane.” (Lola, 18)

Posebno mladi sa prethodnim iskustvom hraniteljstva navode da su retko samostalno inicirali neka rešenja i da su često doživljavali obeshrabrivanje kada su saopštavali šta žele („Oni su rekli – ma, daj, ne možeš ti to, stalno su me nekako sputavali i rekli su – ma, daj, nije to za tebe – i nikad nisu želeli da ulažu u mene iskreno.” – Anđela, 21), a kao razlog jedna učesnica navodi suštinsko neuvažavanje potreba i gledišta mladih:

„Oni će saslušati tebe, naravno, kao svi, kao svako ko bi te saslušao, ali znaš, ali nekako pretpostavljaš da neće ništa preduzeti povodom toga.” (Jana, 19)

Adolescenti koji odrastaju u hraniteljskim porodicama smatraju da ih hranitelji konsultuju prilikom donošenja važnih odluka, a da ih stručni radnici uglavnom ništa ne pitaju u takvim situacijama. Takođe, prepoznaju da su

slobodni da svoje predloge i nezadovoljstvo u vezi sa ovim temama iznesu hraniteljima, ali da nisu bili ili su retko bili u prilici da ih predstavje stručnim radnicima.

Najveći broj hranitelja smatra da odrasli generalno uvažavaju mišljenje deteta, neki prepoznaju da to varira „od osobe do osobe”, a neki kod dece vide moć da se sama izbere da njihovo mišljenje bude uvaženo, što može, ali ne mora biti vezano i za uzrast:

„Moj se uvek izbori za svoje mišljenje.” (II_Hranitelj2)

„Što su stariji, oni jednostavno, generalno, i sami izguraju to.” (IV_Hraniteljica5)

Savetnici za hraniteljstvo uvažavanje mišljenja deteta uglavnom tumače na osnovu ličnih sposobnosti („kako ko” i „neko da, neko ne”), a odgovornost za participaciju prebacuju na individualnu agencnost adolescenata.

U nekim hraniteljskim porodicama upadljivo je nerazumevanje participacije i njenog značaja za razvoj adolescenta. Mada hranitelji kažu da prepoznaju da je participacija značajna, deca zapravo participiraju formalno, ali ne i suštinski. Adolescenti imaju priliku da izraze mišljenje i „prividno” donesu odluke, ali te odluke usmeravaju hranitelji tako da budu usaglašene sa njihovim preferencijama ili izborima („Kanalisanje, kao voda što se kanališe.” – II_Hraniteljica1). Hranitelji neretko participaciju vide kao način da deca prihvate njihove odluke, uz doživljaj da su sami birala, i to doživljavaju kao uspešno „nadmudrivanje” adolescenata, što odgovara definicijama manipulacije, dekoracije i tokenizma (Hart, 1992):

„Pa da, oni se pitaju; e, sad neću mu ja kupiti jaknu, nego ću ga povesti i kažem ‘biraj’ i on kaže ‘hoću belu’, ‘pa nemoj baš belu, bela se brzo prlja, ajde neku tamniju’ i onda on ‘a da li da uzmem braon, teget, crnu, šta misliš’, ovo, ono i ti, razumeš, ti ga prosto poguraš, tu si... i izguraš ti svoje.” (II_Hraniteljica5)

„I oni na kraju urade onako kako ja kažem, ali im nikad ne kažem: ‘E ti moraš da uradiš’, ne...’Okej, super si donela odluku, ali bih ja ipak ova-ko uradila’... I samo začutim.” (IV_Hraniteljica3)

Svi odrasli su saglasni da je učešće u donošenju odluka za mlade značajno. Neki od njih to vide kao nešto najznačajnije iz perspektive adolescenata („Njima je to najvažnije.”), a ponekad se značaj toga vezuje za sam uzrast („Njima u tom uzrastu mnogo znači.”) i uopštava („Kao i za svako dete.”). Koristi od učestvovanja u donošenju odluka najčešće navode savetnici za hraniteljstvo, i to u oblasti samopoštovanja i pozitivne slike o sebi („Da sam prisutan i bitan.”), samopouzdanja, autonomije („Ja postojim kao autonoman.”), poštovanja prava i doživljaja da se njihova prava poštuju. Učešće u donošenju odluka se prepoznaje kao vid učenja koje ima praktični značaj:

„To su njihovi koraci, kako da dođu do nekog cilja, njihove aktivnosti, šta, na koga mogu da se oslone, ko je osoba zadužena da oni to ostvare..., tako da im znači.” (II_Savetnik za hraniteljstvo2)

Ovi nalazi ukazuju na povremeno, situaciono i formalno učešće adolescenata na porodičnom smeštaju u stvarima koje ih se tiču. Konflikt lojalnosti i strah, sa jedne, i nepoverenje u mogućnost dobijanja podrške, sa druge strane, opisuju njihove mogućnosti za participaciju. Upadljiva je velika neinformisanost adolescenata na alternativnom staranju: izgleda da, slično kao u nalazima prethodnih istraživanja (Burgund i Žegarac, 2014; 2017), „teške teme” ne otvaraju ni deca ni odrasli i da postoji izvesna ravnoteža između aktera u onome što se očekuje ili ne očekuje od participacije dece i adolescenata na hraniteljstvu. Upadljivo je, takođe, da adolescenti ne znaju ni kako ni kome treba da se požale ako za tim postoji potreba, verovatno zbog sporadičnih kontakata i neizgrađenih odnosa sa stručnim radnicima. Voditelje slučaja ne poznaju, njihovo često menjanje i ne uspostavljanje kontakta tumače kao nezainteresovanost, dok savetnike za hraniteljstvo vide kao podršku hraniteljima, a ne kao svoje osobe od poverenja iz sistema.

Sa druge strane, za stručnjake je participacija dece i adolescenata obaveza, i to administrativna obaveza. Slično kontaktima, na participaciji dece i adolescenta se „radi”, ona se ne doživljava kao vitalan i koristan deo stručnog postupka koji služi razvoju i dobrobiti deteta. Hranitelji opet neretko zauzimaju paternalističko stanovište i smatraju da je za decu bolje

da budu „u neznanju” nego da „traže” svoja prava. Aktivitet i agencnost dece se zapaža i razmatra tek kada počnu da prave probleme koji smetaju odraslima. Istovremeno, poslušnost i poštovanje („*Poslušanje prema hraniteljima...*” – Darko, 13) neretko se navode kao vrhovne vrednosti.

Sa stanovišta Hartove lestvice participacije (1992), adolescenti na porodičnom smeštaju u Srbiji, prema narativima samih adolescenata i odraslih koji su odgovorni za njih, imaju prilike da uglavnom formalno participiraju, pri čemu se koriste različite strategije neistinske ili „lažne” participacije (manipulacija, dekoracija i tokenizam). U nekim okolnostima participiraju na nivou „informisan, ne i konsultovan”, kada odrasli samostalno donose odluke, ali u potpunosti informišu decu o celom procesu. To je situacija u kojoj adolescent razume svrhu procedure, zna ko i zašto donosi odluke o njegovom učešću, ima smislenu, a ne dekorativnu ulogu tokom odlučivanja i u tom procesu učestvuje dobrovoljno. Znatno ređe su adolescenti suštinski „konsultovani i informisani” na način koji obezbeđuje integritet njihovog učešća. Istovremeno, primeri za „zajedničko donošenje odluka sa decom, koje iniciraju odrasli” i, obrnuto, za „zajedničko donošenje odluka sa odraslima, koje iniciraju deca” veoma se retko pominju u narativima učesnika istraživanja. U ovoj oblasti očigledno ima mnogo zbunjenosti, predrasuda i nesporazuma u komunikaciji, što ostavlja dosta prostora za rad u sistemu alternativnog staranja.

9. Zaključak i preporuke

Na osnovu prvih grubljih analiza nema upadljivih razlika između dve upoređivane grupe, adolescenata na hraniteljstvu i referentne grupe adolescenata iz opšte populacije, ali sve dobijene rezultate valja tumačiti veoma oprezno. Treba imati na umu izbegavanje adolescenata na hraniteljstvu da se tako i izjasne, probleme koje su iskazali u verbalizaciji, u razumevanju i u odgovorima iz upitnika (izraženije nego adolescenti u opštoj i referentnoj školskoj populaciji), kao i to što su u grupama obuhvaćeni pozitivno selekcionisani adolescenti u pogledu spremnosti na saradnju i adaptiranosti.

Poređenje adolescenata na hraniteljstvu sa njihovim vršnjacima iz škola koje pohađaju ne pokazuje upadljive razlike u pogledu dobrobiti mereno primenjenim skalama i upitnikom, ali u kontekstu koji je opisan upućuje na oprez s obzirom na probleme u verbalizaciji i razumevanju, kao i na težnju da se približe svojim vršnjacima koji žive sa jednim ili oba roditelja i da liče na njih.

Pošto je ipak reč o selekcionisanom uzorku adaptirane dece (okupljene u target grupama), očekivano je da ona teže da ostave utisak o što manjim razlikama i o uklapanju u opštu, odnosno referentnu grupu svojih vršnjaka. Nije neočekivano i to što su iskazali da su zadovoljniji odnosom sa odraslima koji se staraju o njima nego referentna grupa adolescenata, verovatno u želji da budu zahvalni (ili iskažu zahvalnost) za ono što imaju i lojalni značajnim odraslim osobama.

Podaci ukazuju na to da se objektivno slabiji uspeh adolescenata na hraniteljstvu ne opaža kao problem i da škola maskira probleme („prevođe-

nje" i poklanjanje ocena) te je potrebno raditi na senzitivizaciji (percipiranje i markiranje problema predstavljalo bi prvi korak ka njegovom rešavanju).

U pogledu dobrobiti na skali EPOCH, nije bilo razlika između dve upoređivane grupe adolescenata. Najniže skorove na ovoj skali naši adolescenti u celini ostvarili su na aspektu **uključenost** (*Engagement*), koji govori o njihovom kapacitetu da se uključe i posvete nekoj aktivnosti sa nepodeljenom pažnjom, a najviše vrednosti ostvarene su na **povezanosti** (*Connectedness*), koja govori o značajnim osobama i postojanju podrške.

Razlike na skali EPOCH ispoljile su se jedino s obzirom na pol u grupi adolescenata na hraniteljstvu. Naime, pokazalo se da devojčice na hraniteljstvu s manje optimizma i vere gledaju u budućnost od svojih vršnjaka dečaka, a na skali AIDA (upitniku za samoprocenu identiteta) pokazalo se da su i manje samostalne. Navedeni rodno senzitivni nalazi, uz podatke o tome kako su devojčice procenile svoja osećanja u proteklom periodu, te drugi nalazi koji idu u istom pravcu usaglašeno ukazuju na to da su devojčice ranjivije od mladića pa treba raditi na njihovom osnaživanju i uključiti ih u odgovarajuće programe psiho-socijalne podrške.

Između dve upoređivane grupe adolescenata razlike su se ispoljile u aspektu relacija na skali AIDA. To je očekivan nalaz s obzirom na iskustva premeštanja iz biološke porodice (i iskustva u biološkoj porodici koja su tome prethodila) i iskazani izraženiji osećaj diskontinuiteta i neukorenjenosti (u odnosu na referentnu grupu). Ovi nalazi ukazuju na to da je potrebno razraditi fleksibilne (individualizovane) mehanizme podrške razvoju celovitog identiteta adolescenata na hraniteljstvu.

Nalazi istraživanja upućuju na to da se adolescenti na hraniteljstvu u Srbiji suočavaju sa brojnim izazovima. Od uobičajenih razvojnih, koje nosi adolescencija, do specifičnih izazova kao što je formiranje identiteta u okolnostima prekinutih veza i odnosa, uz teškoće u artikulaciji sopstvenog glasa u situaciji koja ne podržava stvarnu participaciju i uz prisutnu diskriminacije u okruženju.

Izgradnja konsenzusa u fokus grupama pokazala je da adolescenti na hraniteljstvu i odrasli koji se o njima staraju vide dobrobit na sličan način,

ali se razlikuju prioriteta u ostvarivanju dobrobiti. Adolescenti izražavaju potrebu za ljubavlju i pripadanjem kao primarnu i upravo tu vide ključnu razliku između sebe i svojih vršnjaka iz bioloških porodica, za koje se ljubav podrazumeva. Odrasli iz sistema prepoznaju značaj pripadnosti, identiteta i povezanosti, s tim što adekvatan životni standard procenjuju kao veoma značajan za dobrobit adolescenata, a o odnosima ne govore u kontekstu dobrobiti. Da li se može govoriti o usaglašenim konstruktima dobrobiti kada je slika različitih aktera naizgled slična, a prioriteta su drugačiji? Konstrukt dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu upućuje na to da postoje različita gledišta adolescenata i odraslih koji se o njima staraju:

- × o tome šta je važno za adolescente da bi bili dobro,
- × o načinu uspostavljanja i održavanja kontakata sa članovima biološke porodice,
- × o načinima na koje se adolescenti bave svojim identitetom i slikom o sebi,
- × o načinima na koje se adolescenti uključuju u donošenje odluka značajnih za njihov život i osamostaljivanje.

Adolescenti na hraniteljstvu deluju dobro integrisano, a imaju izražen doživljaj diskriminacije i iskustva sa diskriminacijom

Nalazi iz uzorka adolescenata na hraniteljstvu i njihovih vršnjaka iz referentne grupe ukazuju na to da u celini među njima nema upadljivih razlika. Između ove dve upoređivane grupe nema značajnih razlika u pogledu vrednosti dobijenih na skali dobrobiti (EPOCH). Takođe, socio-ekonomski status te odnos prema školi, vršnjacima, nastavnicima i roditeljima odnosno hraniteljima ne razlikuju se bitno u ove dve grupe. Razlike su se ispoljile preko značajno nižeg uspeha u školi u grupi adolescenata na hraniteljstvu (koji ionako upisuju „slabije” škole) i na dimenziji diskontinuiteta skale AIDA, u aspektu relacija. Ovi nalazi nisu neočekivani s obzirom na teškoće u uspostavljanju i/ili održavanju kontakata i odnosa sa roditeljima i značajnim osobama, odnosno članovima biološke porodice.

Međutim, sve okolnosti u vezi sa teškoćama da se dođe do ispitanika u ovom istraživanju, upadljivo i rašireno odbijanje adolescenata da se izjasne da žive u hraniteljskim porodicama, kao i teškoće prilikom regrutovanja za fokus grupe ukazuju na snažan doživljaj diskriminacije koji vodi mimikrijskom ponašanju i intencionalnom „utapanju” u okolinu. U svim fokus grupama sa adolescentima iskustvo diskriminacije se javilo kao važno, snažno i teško premostivo. Osim adolescenata, izgleda da i hranitelji nose deo stigme što su hranitelji (neko ko gaji decu „za novac”), a posebno u situacijama kada se staraju o deci koja su dodatno diskriminisana zbog neke odlike (nacionalnost, smetnje u razvoju i sl.).

Adolescentima je dobro kada imaju dobar odnos sa hraniteljima, a ako toga nema, njihovi problemi mogu da ostanu neprepoznati

Izgleda da dobrobit adolescenata iz uzorka zavisi od „faktora sreća” (slično lutriji), odnosno od toga kako se konkretni hranitelj snalazi sa konkretnim adolescentom, pa ako je to dobro, svi učesnici iz sistema su zadovoljni, a ako nije, male su mogućnosti da odrasli odgovorni za adolescente na staranju prepoznaju teškoće. Adolescenti, poučeni iskustvom iz odnosa koji imaju sa voditeljima slučaja i savetnicima, ne govore o problemima i ne traže pomoć ukoliko imaju problema, jer ne uviđaju da će dobiti pomoć i podršku, nego strahuju od odmazde hranitelja. Rezultati upućuju na to da ovi mladi uglavnom nemaju doživljaj da profesionalci vode brigu o njima i da su tu za njih, stručno, posvećeno i iskreno, niti da stvarno kontrolišu hranitelje. To predstavlja dodatni rizik za decu i adolescente na hraniteljstvu, jer tako mnogi problemi (pa i zloupotrebe) ostaju neprepoznati.

Hranitelji su zbunjeni pred adolescentima i ne dobijaju dovoljnu podršku zbog prebacivanja odgovornosti između aktera u sistemu

Izgleda da su adolescenti na hraniteljstvu uglavnom u situaciji da se sami suočavaju sa izazovima, a tek poneki uz podršku hranitelja. Različita gledišta hranitelja o tome šta je potrebno adolescentima da bi bili dobro i ko ih i kako podržava u tome ukazuju na to da hranitelji, iako žele da pruže podršku adolescentima, ne znaju tačno kako to da učine. Hranitelji

su neretko zbunjeni pred adolescentima, uplašeni, pojačavaju kontrolu, testiraju poverenje i napokon odustaju. Pri tome je prisutna slika deteta koje se „oblikuje”, ali i slika „opasnog” adolescenta, za koju nije jasno da li nastaje kroz obuku hranitelja i stručnu podršku koju oni dobijaju. Primetno je da se ispitani hranitelji preispituju te da su nezadovoljni svojom podrškom adolescentu, ali i ishodima kod samih adolescenata. Nedostatak veština i smernica za podršku adolescentima da izgrade odnose i integrišu svoju životnu priču hranitelji pripisuju nedovoljnoj uključenosti voditelja slučaja, a voditelji slučaja neodgovarajućom obukom koju hranitelji dobijaju od savetnika za hraniteljstvo. Istovremeno, savetnici za hraniteljstvo smatraju da neki hranitelji imaju kapaciteta, sposobnosti i talenata da rade sa adolescentima na važnim temama i osetljivim pitanjima, dok ostali takve „talente” nemaju. U ovakvoj konstelaciji odnosa, svi učesnici zapažaju da treba odgovoriti na potrebe adolescenata radi njihove dobrobiti, ali nijedan učesnik ne smatra da je to njegova odgovornost. Prebacivanje odgovornosti na druge ljude u sistemu socijalne zaštite ne doprinosi dobrobiti mladih, već sindromu podeljene (ne)odgovornosti, koji dovodi do izostanka intervencija.

Nedostatak sistemskih kapaciteta ugrožava dobrobit adolescenata na alternativnom stanju u Srbiji

Sistem alternativnog staranja u Srbiji se suočava sa brojnim izazovima. Pojedini regioni u Srbiji nisu pokriveni centrima za porodični smeštaj i usvojenje, voditelji slučaja su preopterećeni brojnim zahtevima, procedurama i nedostatkom materijalnih i ljudskih resursa. U takvim okolnostima do razmatranja i intervencija dolazi samo u kriznim situacijama, a ostaje otvoreno pitanje šta se dešava sa adolescentima ukoliko se njihova situacija ne prepoznaje kao krizna. Izgleda da voditelji slučaja smatraju dobrobit adolescenata važnim pitanjem – ono je za njih suštinski **bitno, ali ne i hitno**, jer se intervencije u okolnostima nesavladivog obima posla i ispreplitanih nadležnosti sprovode sporadično, bez kontinuiteta i jasnog cilja. Tome doprinosi i suštinski izostanak planiranja stalnosti za decu na alternativnom staranju u Srbiji.

Adolescenti su nepoželjni za hraniteljstvo i za sistem alternativnog staranja u celini

Adolescencija je turbulentan period razvoja u kome mladi preispituju granice i istovremeno traže podršku od odraslih, ali sistem alternativnog staranja u Srbiji nema kapacitete da odgovori na ove zahteve i potrebe mladih. Adolescenti postaju „nepoželjni” za sistem hraniteljstva, pa i za kompletan sistem alternativnog staranja. Ne postoje sistemski programi i projekti za njih. Uverenja o najboljim interesima i dobrobiti adolescenata variraju od profesionalca do profesionalca. Neki od njih adolescentima koji se ne uklapaju u sistem, već pokazuju bunt, sugerišu da budu poslušni kako ne bi „završili” u domovima za decu, koji su u diskusijama na fokus grupama ispitanika opisivani kao „najgora noćna mora”. Takva „sedi gde si” strategija voditelja slučaja potiče, izgleda, iz uverenja da je hraniteljstvo trenutno najbolja raspoloživa alternativa za decu i adolescente u Srbiji. To uverenje se svakako zasniva na znanju o nepostojanju i neprilagođenosti resursa, a dodatno stvara atmosferu u kojoj adolescent nema kome da se požali. Sa druge strane, neki voditelji slučaja smatraju da adolescente ne treba smeštati u hraniteljske porodice jer se loše „uklapaju”. Istovremeno, oni ukazuju na to da su alternative koje nudi rezidencijalni smeštaj u Srbiji nedovoljne, neprilagođene, nespecijalizovane ili ispod standarda. Sistem alternativnog staranja je nefleksibilan i ne prepoznaje se da on treba da se prilagođava potrebama adolescenata, pa oni koji ne mogu da se uklope u predviđene „standarde” usluga (*one size fit all*) ostaju marginalizovani ili odbačeni.

Sistem alternativnog staranja nije dovoljno responzivan za potrebe srodničkih hranitelja i bioloških roditelja

Pored adolescenata koji se „ne ukapaju” u sistem, izgleda ni da srodnici kao hranitelji i biološki roditelji nisu po meri profesionalaca u sistemu. Nalazi iz upitnika pokazuju da adolescenti koji žive sa svojim srodnicima imaju značajno bolji uspeh u školi od adolescenata koji žive u hraniteljskim porodicama koje nisu srodničke, iako sami adolescenti koji žive sa srodnicima navode da imaju više problema sa školom i učenjem, što sve

zajedno govori o njihovoj većoj kritičnosti. Ti podaci se mogu interpretirati tako što je adolescentima koji žive sa srođnicima više stalo do škole i školskog uspeha, što imaju veća očekivanja od sebe u pogledu školske uspešnosti, a to se verovatno odnosi i na njihove srođnike hranitelje u odnosu na hranitelje iz druge podgrupe.

Ispitanici iz svih fokus grupa, takođe, navode da adolescenti koji žive u srođničkim hraniteljskim porodicama imaju bolja postignuća, da se lakše prilagođavaju i da imaju manji doživljaj diskriminacije i stigmatizacije od drugih adolescenata na hraniteljstvu. Profesionalci, uprkos tome, opisuju hranitelje srođnike kao neresponzivne i nesaradljive i smatraju da oni ne poštuju njihove savete. Roditelji adolescenata se takođe često vide kao „remetilački” faktor za dete, bez stvarnog napora da se radi na korigovanju nepoželjnih i razvijanju poželjnih roditeljskih ponašanja, sa malo ili nimalo predviđene podrške za roditelje dece na alternativnom stanju i za moguće ponovno ujedinjenje porodice. Izgleda da su voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo u Srbiji iz nekog razloga usvojili stanovište da korisnici treba da slede njihove instrukcije, a ne da oni treba da preispituju potrebe korisnika i svoje usluge (u neposrednom dijalogu sa korisnicima). Partnerstvo sa korisnicima i saradnicima, decom i porodicama izgleda nije zaživelo u neposrednoj praksi, što je posebno osetljivo pitanje u obezbeđivanju dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu.

Profesionalci eventualno rade na kontaktima adolescenata, a ne i na odnosima

Sistemska rad na odnosima adolescenata sa biološkom porodicom i drugim značajnim osobama svodi se na sporadičnu podršku kontaktima, oko čega ne postoji saglasnost između hranitelja, savetnika i voditelja slučaja. Hraniteljima koji nastoje da podrže adolescente u održavanju kontakata sa biološkom porodicom nedostaju informacije i znanje kako da podrže te kontakte. Oni tada postaju zbunjeni i uplašeni, nastoje da pojačaju kontrolu nad adolescentima, testiraju „poverenje”, a ponekad i odustaju od adolescenta. Kod adolescenata dolazi do konflikta lojalnosti prema biološkoj porodici i hraniteljima, što dovodi do kriza identiteta i urušavanja

dobrobiti ovih mladih osoba. Profesionalci prepoznaju i automatski verbalizuju da su ti odnosi važni adolescentima, ali nemaju razvijene ideje zašto su važni niti imaju razrađenu praksu kako se neguju takvi odnosi. Posebno osjetljivu oblast predstavljaju zajednički smještaj, odnosi i kontakti sibringa, što zahteva razvoj i uvođenje novih praksi.

Hraniteljstvo u Srbiji je konstruisano kao rešenje za nedostatak opcija stalnosti za decu

Jedan od zaključaka ovog istraživanja ukazuje na nekritičnu konstrukciju hraniteljstva u Srbiji kao „najboljeg rešenja” za decu bez roditeljskog staranja. To je slika koju sve strane u sistemu izgleda nastoje da održe zbog:

- × nedostatka programa podrške porodici za očuvanje porodice, za prevenciju izdvajanja dece i za omogućavanje ponovnog ujedinjenja porodice nakon smještaja,
- × nerazvijenih servisa i prakse usvojenja, pogotovu dece starijeg uzrasta,
- × neprilagođenih formi i nedostatka kapaciteta rezidencijalnog smještaja za adolescente, jer nedostaje niz prelaznih tipova alternativnog staranja koji su nalik životu u porodici, a koji su se u drugim zemljama pokazali kao pogodni za adolescente.

Istraživanje je ukazalo i na značaj pripreme za emancipaciju mladih u sistemu alternativnog staranja. Emancipacija je proces koji treba da otpočne kao deo i nastavak procesa planiranja stalnosti od uzrasta kada adolescent dođe do značajne razvojne tačke — izbora srednje škole (14 godina), kako bi se postepeno i progresivno dostigli ishodi samostalnosti i nezavisnosti. Kada nema jasnih ciljeva i očekivanih ishoda, pronalaze se alternativna rešenja za prekidanje neizvesnosti i „upad” u narednu fazu (bekstvo iz hraniteljske porodice, prekid školovanja, rana udaja) ili odlaganje osamostaljivanja (npr. ponavljanje školske godine, produžetak školovanja bez stvarne ideje o obrazovanju u nedostatku boljeg rešenja). Ovakva rešenja ne podržavaju nego odlažu emancipaciju. Posebno pitanje na koje smo naišli u ovom istraživanju jesu tzv. „kvazi usvojenja” u hrani-

teljskim porodicama u Srbiji, gde su deca i adolescenti faktički od rođenja smešteni i uklopljeni u milje hraniteljske porodice, bez kontakata ili uz veoma oskudne kontakte sa biološkom porodicom, bez nedvosmislenih ideja o svom poreklu i statusu, a sa nerešenim porodičnopравnim statusom. To je izgleda prisutan, ali skriven fenomen, koji potencijalno pretil dobrobiti jednom broju dece i adolescenata.

Nema sistemskog rada na životnoj priči adolescenata na hraniteljstvu

Jedno od značajnih pitanja u ovom istraživanju bilo je kako se sa mladima razgovara o njihovim korenima i nasleđu. Videli smo da adolescenti nisu jedinstveni kada govore o potrebi da upoznaju svoje korene pa ima onih koji su ambivalentni, ali i onih koji ne žele da spoznaju deo sopstvenog identiteta. Voditelji slučaja i savetnici za hraniteljstvo zapažaju identitet kao veoma značajan faktor za ukupnu dobrobit adolescenata na hraniteljstvu. Ipak, način na koji se bave identitetom ostaje mistifikovan i deklarativan u konfliktu uloga i odgovornosti voditelja slučaja i savetnika za hraniteljstvo. Sa druge strane, adolescenti percipiraju hranitelje kao osobe koje su im važne i ne žele da istražuju svoju prošlost kako ih ne bi izneverili. Takođe, adolescenti se plaše da niko iz sistema neće želeli da čuje njihove probleme i potrebe i da im neće verovati. Sistemski rad na životnoj priči izostaje. Ovakav pristup doprinosi nagomilavanju nerešenih problema i kidanju veza sa okruženjem umesto da se ove veze podstiču i unapređuju.

Participacija nije prepoznata kao pravo i vitalni interes adolescenta na hraniteljstvu

Adolescenti jasno ističu potrebu da se njihovo gledište uvaži, dok odrasli u sistemu nalaze (a i postavljaju) brojne prepreke za smisleno učešće adolescenata u donošenju odluka. To adolescentima šalje i eksplicitne i implicitne poruke da ih odrasli ne razumeju, ne uvažavaju i ne podržavaju. Ovo istraživanje je pokazalo da adolescenti na porodičnom smeštaju učestvuju u donošenju životnih odluka na nivou informisanja (ne uvek blagovremenog i potpunog) i prihvatanja izbora koje nudi sistem. Samo-

stalno i na relevantan način podržano odlučivanje, kao najviši stepen participacije, ostaje nedostižni standard. Participacija mladih je proces i nije značajna samo za sticanje nezavisnosti i osamostaljivanje (za ono što će adolescenti „postati” u budućnosti), nego ima potencijal da sada i ovde podrži njihove rastuće kapacitete (engl. *evolving capacities*, prema Landsown, 2001). Ako adolescenti svih uzrasta (a raspon od 10 do 19 godina je značajan) nisu uvereni da je njihovo gledište važno, ako nisu motivisani i ne dobijaju podršku da se uključe u stvari koje ih se tiču, ako nemaju prilike da ocenjuju šta je manje ili više važno, oni ostaju ranjiviji i otvoreniji za uticaje u okruženju koji mogu biti negativni. Izgleda da adolescenti na hraniteljstvu neretko i ne pokušavaju da iznesu svoje mišljenje, jer postoji uverenje da oni koji donose odluke o njihovom životu zapravo neće slušati ni čuti njihovo gledište. Ovakav pristup utiče da se formiraju zavisni mladi ljudi koji nemaju poverenja u sopstvene kapacitete. To doprinosi sindromu „rotirajućih vrata”, kada mladi koji nemaju veštine i resurse za samostalan život izlaze iz sistema alternativnog staranja namenjenog deci i ponovo ulaze u sistem kao korisnici sistema zaštite mentalnog zdravlja ili socijalne zaštite za odrasle (Burgund, 2017).

Osećaj identiteta, integriteta i bazične sigurnosti kod adolescenata na alternativnom staranju nije dovoljno izgrađen i stabilan, što ih čini pojačano osetljivim i uplašnim od izazova koje nosi osamostaljivanje. Ovo istraživanje jasno sugerise da razvoj mehanizama za uspešno osamostaljivanje podrazumeva rad na životnoj priči i emotivnoj stabilnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje.

Potrebno je razvijati mreže podrške za adolescente, ali i za hranitelje, kako bi oni doprineli razvoju identiteta i kontinuitetu u doživljaju adolescenata da pripadaju određenoj sredini i određenim vrednostima (Metzger, 2008). Uspostavljanje kontakata sa porodicom je potreban, ali ne i dovoljan uslov za uvažavanje i prihvatanje porekla. Bez obzira na to da li su kontakti sa biološkom porodicom mogući i da li ih adolescent prihvata, osnovno pravo adolescenata je da znaju ko su i odakle su, a zadatak ljudi iz sistema alternativnog staranja je da im omoguće da to pravo ostvare na način koji je negujući i podržavajući.

Na osnovu dobijenih rezultata formulisane su **preporuke** u odnosu na praksu, politiku i naredna istraživanja.

Politika u oblasti alternativnog staranja:

- × Potrebna je temeljna revizija politike alternativnog staranja i nova, koherentna politika deinstitucionalizacije u Srbiji. Postoji potreba da se sistem alternativnog staranja preuredi, a posebno hraniteljstvo, i stoga treba uskladiti i inovirati zakonska rešenja i propise u ovoj oblasti.
- × Potrebni su jači mehanizmi kontrole i verovatno kvalitetnija supervizija kako bi se postojeći standardi i zakonski propisi poštovali i dosledno sprovodili.
- × Potrebno je kadrovsko i stručno jačanje pre svega centara za socijalni rad, ali i centara za porodični smeštaj i usvojenje. Sa decom na alternativnom staranju radi nedovoljan broj profesionalaca.

Praksa alternativnog staranja:

- × Deci na hraniteljstvu je na ranom uzrastu potrebna podrška u savladavanju školskog gradiva, koju treba uvesti u školskom okruženju, što ranije i na nestigmatizirajući način. Jedan od imperativa je da se osigura da sva deca na alternativnom staranju u Srbiji budu funkcionalno pismena na što ranijem uzrastu kako bi se sprečilo da kasnije zaostaju u školi i zbog toga imaju smanjene životne šanse.
- × Devojčice i adolescentkinje na hraniteljstvu imaju specifične potrebe, a ako se te potrebe ne prepoznaju, one mogu biti izložene riziku od ranog stupanja u brak, odustajanja od školovanja i izlaganja zloupotrebama. Devojčicama treba pružiti obrazovnu i razvojnu podršku koja je usmerena na jačanje njihove autonomije i samostalnosti. Istovremeno, može se očekivati da će biti prijemčive za intervencije jer su se (u odnosu na dečake) pokazale kao otvorene i spremne da razgovaraju sa odraslima o važnim i ozbiljnim temama.

- × Neophodno je omogućiti kontinuiranu podršku i prilagođenu edukaciju hraniteljima (koja prati njihove stvarne potrebe) kako bi u različitim razvojnim periodima mogli da odgovore na potrebe dece i adolescenata.
- × Potrebna je jasna podela uloga i odgovornosti između hranitelja, savetnika za hraniteljstvo i voditelja slučaja, uz odgovarajuće kanale za komunikaciju i saradnju.
- × Neophodne su usluge za podršku porodici, što obuhvata usluge koje podržavaju ostanak deteta sa roditeljima, usluge koje podržavaju i neguju odnose roditelja i dece na alternativnom staranju te usluge koje podržavaju ponovno ujedinjenje porodice nakon alternativnog staranja.
- × Značajno je da svi akteri uključeni u život adolescenata na alternativnom staranju kontinuirano rade na njihovim životnim pričama.
- × Potrebno je unapređivati proces praćenja i evaluacije usluga za adolescence na hraniteljstvu.
- × Potrebno je razviti fleksibilne mehanizme i programe obuke i podrške za tretiranje participacije i emancipacije kao procesa koji počinju sa ulaskom deteta na alternativno staranje i traju do njegovog osamostaljivanja. Neophodno je uvažiti individualne potrebe i osobenosti i uspostaviti mehanizme koji bi bili osetljivi na individualne razlike.
- × Značajno je razviti nezavisan i operativan mehanizam za žalbe i nezavisne resurse za podršku, koji će adolescentima na alternativnom staranju omogućiti da efikasno ostvaruju svoja prava.

Istraživanje dobrobiti adolescenata na hraniteljstvu je dalo vredne rezultate, ali je otvorilo neka pitanja za naredna istraživanja u kojima bi bilo značajno sagledati i perspektivu bioloških roditelja i siblianga u vezi sa dobrobiti adolescenata na alternativnom staranju. Pouzdanije nalaze o dobrobiti adolescenata dobili bismo u longitudinalnim studijama, posebno onima koje istražuju ishode procesa emancipacije i životnu priču iz rodne perspektive.

Literatura

Aekesson, B. And Canavera, M. (2017). *Effective practices and approaches to strengthen the global social service workforce: Results from a Delphi Process*. Technical Report. CPC LearningNetworks, Laurier Inspiring Lives https://www.researchgate.net/publication/321599501_Effective_practices_and_approaches_to_strengthen_the_global_social_service_workforce_Results_from_a_Delphi_process

Auerswald, C. L., Piatt, A. A., Mirzazadeh, A. (2017). Research with Disadvantaged, Vulnerable and/or Marginalized Adolescents. Innocenti Research Briefs – Methods 5, <https://www.unicef-irc.org/adolescentresearch-methods/>

Axford, N., Jodrell, D. and Hobbs, H. (2014). Objective or Subjective Well-Being? In A. Ben-Arieh et al (eds.) 2699–2738.

Belzile, J. A. and Öberg, G. (2012). Where to begin? Grappling with how to use participant interaction in focus group design. *Qualitative Research*, 12(4), 459–472 2012 DOI: 10.1177/1468794111433089.

Ben-Arieh, A. (2008). The child indicators movement: Past, present, and future. *Child Indicators Research*, 1, 3–16. DOI:10.1007/s12187-007-9003-1.

Ben-Arieh, A., Casas, F., Frønes, I. and Korbin, J. E. (2014). Multifaceted Concept of Child Well-Being. Asher Ben-Arieh, Ferran Casas, Ivar Frønes, and Jill E. Korbin (eds.) *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective*. Volume 1, 1–28 New York: Springer.

Borjanić Bolić, E. (2017). Model zaštite dece zasnovan na znanjima o traumi. *Socijalna politika*, 2–3, 51–65.

Braun, V. and Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 94. DOI:10.1191/1478088706qp063oa

Burgund, A. (2017). Uticaj ličnih i sredinskih faktora na mlade u procesu pripreme za napuštanje alternativnog staranja. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.

Burgund, A. and Zegarac, N. (2016). Perspectives of Youth in Care in Serbia. *Child and Adolescent Social Work Journal*, Vol. 33, Issue 2, 151–161, DOI: 10.1007/s10560-015-0413-5.

Burgund, A. i Žegarac, N. (2014). Je l' radiš ti u ponedeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene: Iskustva i gledišta mladih na smeštaju, njihovih odgajatelja i voditelja slučaja, u: N. Žegarac (ur.) Beograd: Fakultet političkih nauka i UNICEF, 319–368. https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-08/U_lavirintu_socijalne_zastite.pdf, 319–365.

Chadwick, Trauma-Informed Systems Project (2013). *Creating Trauma-Informed Child Welfare Systems: A Guide for Administrators* (2nd ed.). San Diego, CA: Chadwick Center for Children and Families.

Chapman, M. V., Wall, A., Barth, R. P. and National Survey of Child and Adolescent Well-Being Research Group (2004). Children's Voices: The Perceptions of Children in Foster Care. *American Journal of Orthopsychiatry*, 74: 293–304.

Chen, K., Lay, K., Wu, Y., Yao, G. (2007). Adolescent self-identity and mental health: The function of identity importance, identity firmness, and identity discrepancy. *Chinese Journal of Psychology*, 49:53–72.

Clark, C. D. (2011). *In a younger voice: Doing child-centered qualitative research*. Oxford University Press: New York, NY.

Creswell, J. (1994). *Research Design: Qualitative & Quantitative Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Crivello G., Camfield, L. and Woodhead, M. (2009). How can children tell us about their wellbeing? Exploring the potential of participatory research approaches within young lives. *Social Indicators Research* 90: 51–72.

Crocetti, E., Rubini, M., Luyckx, K., Meeus, W. (2008). Identity formation in early and middle adolescents from various ethnic groups: From three dimensions to five statuses. *Journal of Youth and Adolescence*, 37: 983–996.

Dickson, K. Sutcliffe, K. and Gough, D. (2009). The experiences, views and preferences of Looked After children and young people and their families and carers about the care system. London: EPPI Centre, Institute of Education.

Dodge R., Daly, A. P., Huyton, J. and Sanders, L. D. (2012). The challenge of defining wellbeing. *International Journal of Wellbeing*, 2(3), 222–235.

Doyle, M. and Straus, D. (1976). *How to make meetings work: The new interaction method*. New York: Berkeley Publishing Group.

Dumas, T. M. Lawford, H., Tieu, T., Pratt, M. W. (2009). Positive parenting and its relation to identity status in young adulthood: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 45: 1531–1544.

Duncalf, Z. (2010). *Listen up! Adult care leavers speak out. The views of 310 care leavers aged 17–78*. Manchester: The Care leavers association.

Duncan, E. A. S. (2006). The nature and use of consensus methodology in practice. In G. Kielhofner (Ed.) *Research in occupational therapy: Methods of inquiry for enhancing practice*. Philadelphia, PA: LA Davis pp. 401–410.

Ergler, C. R. (2017). Advocating for a more relational and dynamic model of participation for child researchers. *Social Inclusion*, 5(3), 240–250.

Fahlberg, V. (2012). *A child's journey through placement*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Ferre-Wreder, L. (2014). Advancing child and adolescent well-being through positive youth development and prevention programs, in Ben-Arieh et al., 3025–3042.

Gaskell, C. (2010). 'If the Social Worker had Called at Least it Would Show they Cared'. Young Care Leaver's Perspectives on the Importance of Care. *Children & Society*, 24(2), 136–147.

Gillett-Swan, J. K. and Sargeant, J. (2015). Wellbeing as a process of accrual: beyond subjectivity and beyond the moment. *Social Indicators Research*, 121(1): 135–148.

Goth, K., Foelsch, P., Schlüter-Müller, S., Birkhölzer, M., Jung, E., Pick, O., Schmeck K. (2012). Assessment of identity development and identity diffusion in adolescence — Theoretical basis and psychometric properties of the self-report questionnaire AIDA. *Child Adolescence Psychiatry Mental Health*, 6:27.

Hart, R. (1992). *Children's participation: from tokenism to citizenship*. Florence: UNICEF.

Holland, S., Renold, E., Ross, N. & Hillman, A. (2008). *The everyday lives of children in care: using a sociological perspective to inform social work practice*. ESRC National Centre for Research Methods Working Paper Series 1/08.

Hunter, J. P. and Csikszentmihalyi, M. (2003). The positive psychology of interested adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 32, 27–35.

Kern, M. L., Benson, L., Steinberg, E. A., & Steinberg, L. (2016). The EPOCH Measure of Adolescent Well-Being. *Psychological Assessment*, 28(5), 586–597. <http://dx.doi.org/10.1037/pas0000201>

Kizilirmak, J. M., Galvao Gomes da Silva, J., Imamoglu, F. & Richardson-Klavehn A. (2016). Generation and the subjective feeling of „aha!“ are independently related to learning from insight. *Psychological Research*, 80, 1059–1074. DOI 10.1007/s00426-015-0697-2

Kools, S. M. (1997). Adolescent Identity Development in Foster Care. *Family Relations*, 46/3, 263–271.

Krnjaić, Z. (2002). Stručni saradnici centara za socijalni rad – tim za decu bez roditeljskog staranja. U: B. Kuzmanović (ur.), *Deca bez roditeljskog staranja* (str. 137–173). Beograd: Institut za psihologiju i Save the Children UK.

Krnjaić, Z. i Stepanović Ilić, I. (2013). Slobodno vreme mladih: obrasci ponašanja i kreativne aktivnosti. *Zbornik radova sa XIX skupa Empirijska istraživanja u psihologiji* (str. 232–237). Beograd: Institut za psihologiju i Laboratorija za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Kuzmanović, B. (ur.) (2002). *Deca bez roditeljskog staranja*: Beograd: Institut za psihologiju i Save the Children.

Landsown, G. (2001). *Promoting Children's Participation in Democratic Decision-Making*. Florence: Innocenti Insight. Dostupno na adresi: <https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/insight6.pdf>

Landsown, G. (2001). *The evolving capacities of the child*. Florence: Innocenti Insight. Available at: <https://www.unicef-irc.org/publications/384-the-evolving-capacities-of-the-child.html>

Larson, R. W. (2000). Toward a psychology of positive youth development. *American Psychologist*, 55(1), 170–183.

Luke, N. and S. M. Coyne (2008). Fostering self-esteem: Exploring adult recollections on the influence of foster parents. *Child & Family Social Work*, 13(4), pp. 402–410.

Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–177). New York: John Wiley & Sons.

Martin, P. Y. and S. Jackson (2002). Educational success for children in public care: advice from a group of high achievers. *Child & Family Social Work*, 7(2), pp. 121–130.

Maslach, C. (2003). Job burnout: New Directions in Research and Intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), 189–192.

McCoach, D. B., Yu, H., Gottfried, A. W. & Gottfried, A. E. (2017). Developing talents: A longitudinal examination of intellectual ability and academic achievement. *High Ability Studies*, 28(1), 7–28.

- McLean, S. (2016). *The effect of trauma on the brain development of children: Evidence-based principles for supporting the recovery of children in care* (CFCA Practitioner Resource). Melbourne: Child Family Community Australia information exchange, Australian Institute of Family Studies.
- McLeod, A. (2010). 'A friend and an Equal': Do Young People in Care Seek the Impossible from their Social Workers? *British Journal of Social Work*, 40, 772–788.
- McNaughton, J. & Niedzwiecki, C. K. (2000). Gender differences in parent child communication patterns. *Journal of Undergraduate Research*, 3, 25–32.
- Messing, J. (2006). From the child's perspective: A qualitative analysis of kinship care placements. *Children and Youth Services Review*, 28(12), 1415–1434.
- Ministry of Labour and Social Policy (2009). Comprehensive Plan of Transformation of Social Welfare Institutions for Children 2009–2013. Internal document.
- Minkinen, J. (2013). The Structural Model of Child Well-being. *Child Indicators Research*, 6(3): 547–558, DOI: 10.1007/s12187-013-9178-6.
- Morgan, R. (2009). *Keeping in touch*. Manchester: Ofsted.
- Morgan, R. (2014). *Children's care monitor. Children on the state of social care in England*. London: Ofsted.
- Morrow, V. (2008). Ethical dilemmas in research with children and young people about their social environments, *Children's Geographies*, 6:1, 49–61.
- Munro, E. (2005). Improving practice: child protection as a systems problem. *Children and Youth Services Review*, 27(4), 375–391.
- Munro, E. (2011). *The Munro Review of Child Protection: Final Report – A child-centred system*. London: The Stationery Office.
- Munro, E. and Manful, E. (2012) *Safeguarding Children: A Comparison of England's Data with that of Australia, Norway and the United States*. London: Department for Education.
- Narayan, A. J., Rivera, L. M., Bernstein, R. E., Harris, W. W. & Lieberman, A. F. (2018). Positive childhood experiences predict less psychopathology and stress in pregnant women with childhood adversity: A pilot study of the Benevolent Childhood Experiences (BCEs) scale. *Child Abuse & Neglect*, 78, 19–30.
- O'Brien, V. (2012). The benefits and challenges of kinship care. *Child Care in Practice*, 18(2), 127–146.
- O'Hare, W. P., & Gutierrez, F. (2012). The use of domains in constructing a comprehensive composite index of well-being. *Child Indicators Research*, 5, 609–629.

O’Kane, C. (2013). *Children’s Participation in the Analysis, Planning and Design of Programmes: A Guide for Save the Children staff*. Save the Children.

Oliver, C. (2010). *Children’s views and experiences of their contact with social workers: a focused review of the evidence*. London: Children’s Workforce Development Council.

Panlilio C., Ferrara, A., MacNeill, L. A. (2019). Trauma, Self-regulation, and Learning. In C. C. Panlilio (ed.) *Trauma-Informed Schools, Child Maltreatment Solutions Network*, Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-030-12811-1_4, (PDF) Trauma, Self-Regulation, and Learning. Available from: https://www.researchgate.net/publication/332062838_Trauma_Self-Regulation_and_Learning [accessed Jun 02 2019].

Perry, B. D. (2009). Examining Child Maltreatment Through a Neurodevelopmental Lens: Clinical Applications of the Neurosequential Model of Therapeutics. *Journal of Loss and Trauma*, 14: 240–255. DOI: 10.1080/15325020903004350

Pešić, J., Videnović, M. i Plut, D. (2012). Slobodno vreme i pozitivan razvoj mladih. *Psihološka istraživanja*, 15(2), 153–168.

Pešikan, A. i Stepanović, I. (2002). Sistem brige o deci bez roditeljskog staranja – viđen očima dece. U: B. Kuzmanović (ur.), *Deca bez roditeljskog staranja* (str. 277–334). Beograd: Institut za psihologiju i Save the Children UK.

Piano, V. L. and Creswell, J. W. (2015). *Understanding Research: A Consumer Guide*. 2nd edition. Boston: Pearson Education, INC Pitcher, D. (2002). Placement with grandparents: the issues for grandparents who care for their grandchildren. *Adoption and fostering*, 26(1), pp. 6–14.

Pitcher, D. (2002). Placement with grandparents: the issues for grandparents who care for their grandchildren. *Adoption and fostering*, 26(1), pp. 6–14.

Porodični zakon, *Službeni glasnik RS*, 18/2005, 72/2011.

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centara za socijalni rad, *Službeni glasnik RS*, 59/08, 37/10.

Pravilnik o hraniteljstvu. *Službeni glasnik RS*, 36/2008.

Qvortrup, J. (2011). Childhood as structural form, in Jens Qvortrup, William A. Corsaro, and Michael-Sebastian Hoing (eds.) *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 21–33.

Republički zavod za socijalnu zaštitu (2017). Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2016. godinu. http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2017/CSR%202016_final.pdf

- Richards, A. (2001). *Second Time Around – A Survey of Grandparents Raising their Children*. London: Family Rights Group.
- Ringel, S., Brandell, J. R. (eds.) (2012) *Trauma: Contemporary Directions in Theory, Practice and Research*. Los Angeles, CA: Sage Publishers.
- Santelli, J. and Balvin, N. (eds.) (2017). *Conducting Research with Adolescents in Low- and Middle-Income Countries* Innocenti Research Briefs – Methods 1–7, <https://www.unicef-irc.org/adolescentresearch-methods/>
- Schofield, G. & Beek, M. (2005) Risk and resilience in long-term foster care. *British Journal of Social Work* 35 (8), 1283–1301.
- Seligman, M. E. P & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology. *American Psychologist*, 55(1), 5–14.
- Sellick, C., Thoburn, J., Philpot, T. (2004). *What Works in Adoption and Foster Care?* London: Barnardos/BAAF.
- Selwyn, J., Saunders, H. & Farmer, E. (2010). The views of children and young people on being cared for by an independent foster-care provider. *British Journal of Social Work*, 40(3), 696–713.
- Selwyn, J., Wood, M. J. E. & Newman, T. J. (2017). Looked after children and young people in England: developing measures of subjective well-being. *Child Indicators Research*, 10(2), 363–380. <https://doi.org/10.1007/s12187-016-9375-1>
- Shlonsky, A., Webster, D. and Needell, B. (2003). The ties that bind: A cross-sectional analysis of siblings in foster care. *Journal of Social Service Research*, 29(3) 27–52.
- Sinclair, I., Baker, C., Wilson, K., Gibbs, I. (2005). *Foster Children: Where they Go and How they Get On*. Jessica Kingsley: London.
- Sinclair, I., Wilson, K. and Gibbs, I. (2001). 'A life more ordinary': what children want from foster placements. *Adoption and fostering*, 25(4), pp. 17–26.
- Sinclair, I., Wilson, K., Gibbs, I. (2004). *Foster Placements: Why they Succeed and Why they Fail*. Jessica Kingsley: London.
- Skuse, T. and Ward, H. (2003). *Outcomes for Looked After Children: Children's Views of Care and Accommodation. An interim report to the Department of Health*. London: Department of Health.
- Slocum, H. (2005). *Participatory Methods Toolkit: A practitioner's manual*. Method: Consensus Conference. King Baudouin Foundation & Flemish Institute for Science and Technology Assessment. Belgium. Available at: http://www.kbs-rb.be/files/db/EN/PUB_1540_Toolkit_4_ConsensusConference.pdf

Smith, S. L. (2009). Siblings in foster care and adoption: What we know from research. In D. N. Silverstein and S. L. Smith (eds.) *Siblings in adoption and foster care*, Westport, C. T.: Praeger, 13–26.

Sommer, D., Pramling Samuelsson, I. and Hundeide, K. (2010). *Child Perspectives and Children's Perspectives in Theory and Practice, International Perspectives on Early Childhood Education and Development*. London: Springer.

Stanley, N., Austerberry, H., Bilson, A., Farrelly, N., Hussein, S., Larkins, C., Manthorpe, J. and Ridley, J. (2013). Turning away from the public sector in children's out-of-home care: an English experiment. *Children and Youth Services Review* 35, 33–39.

Timms, J. E. & Thoburn, J. (2003). *Your shout!: A survey of the views of 706 children and young people in public care*. London: NSPCC.

UN Guidelines for the Alternative Care of Children (2009). Resolution adopted by the General Assembly, 24 February 2010, A/RES/64/142, sixty-fourth session. Available at: https://www.unicef.org/protection/alternative_care_Guidelines-English.pdf

United Nations (1989). *Convention on the Rights of the Child*. Available at: www2.ohchr.org/English/law/crc.ht

Videnović, M., Stepanovićlić, I. & Krnjaić, Z. (2018). Dropping Out: What Are Schools Doing To Prevent It? *Serbian political thought*, 17(1), 61–77.

Walsh, S. D., Harel-Fisch, Y., Fogel-Grinvald, H. (2010). Parents, teachers and peer relations as predictors of risk behaviors and mental well-being among immigrant and Israeli born adolescents. *Social Science & Medicine*, 70: 976–984.

Zakon o krivičnom postupku. *Službeni glasnik RS*, 85/2005.

Zakon o socijalnoj zaštiti. *Službeni glasnik RS*, 24/2011.

Zegarac, N. (2017). Child Welfare and Serbia on the Path towards European Integration. In P. Dolan and N. Frost (eds.) *The Routledge Handbook of Global Child Welfare*. London: Routledge, 176–198.

Žegarac, N. (ur.) (2014). *U lavirintu socijalne zaštite: pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*. Beograd: Fakultet političkih nauka i UNICEF. Dostupno na: https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-08/U_lavirintu_socijalne_zastite.pdf

Žegarac, N., Burgund, A. i Milanović, M. (2014). Uzorak dece na smeštaju – rezultati istraživanja. U: N. Žegarac (ur.) 150–215.

Spisak učesnika

U kvalitativnom delu studije kao terenski istraživači bili su angažovani studenti doktorskih studija socijalnog rada i socijalne politike *Bojana Pucarević, Ljiljana Skrobić, Violeta Marković, Milica Glišić i Ivan Anđelković*, studenti master studija socijalnog rada, diplomirani socijalni radnici *Dijana Janković, Miona Gajić, Dušan Božić i Vladimir Jovanović* te master socijalne radnice *Marija Vukašinović, Jasna Knežević, Miroslava Karadžić i Jovana Tašković*.

U kvantitativnom delu studije terensko istraživanje je, u saradnji sa stručnim saradnicima iz obuhvaćenih škola, obavila *Jelena Potrić*, apsolvent psihologije.

Pored uobičajenih razvojnih izazova, adolescenti na porodičnom smeštaju u Srbiji suočavaju se sa teškoćama formiranja identiteta u okolnostima prekinutih veza i nerazjašnjenih odnosa sa svojom porodicom porekla, sa diskriminacijom koja postoji u okruženju, sa nedostatkom podrške za stvarnu participaciju. Rezultati upućuju na to da ovi mladi uglavnom nemaju doživljaj da profesionalci vode brigu o njima i da su tu za njih, stručno, posvećeno i iskreno. Hranitelji su često zbunjeni pred adolescentima i ne dobijaju dovoljnu podršku usled prebacivanja odgovornosti između aktera u sistemu. Nejasne granice u nadležnosti voditelja slučaja zaduženog za dete i savetnika za hraniteljstvo koji je odgovoran za hraniteljsku porodicu zbunjuju i korisnike i profesionalce jer ne znaju kome i kada treba da se obrate. Autori naglašavaju da prebacivanje odgovornosti na druge u sistemu socijalne zaštite ne doprinosi dobrobiti mladih, već sindromu podeljene (ne)odgovornosti, koji dovodi do izostanka intervencija.

Prof. dr Veronika Išpanović

Specijalista neuropsihijatar za decu i mlade
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Preporuke stavljaju naglasak na prepoznavanje značaja integriteta, pravovremeno uočenih i/ili preveniranih rizika, razvoja i dostupnosti programa podrške porodicama (i biološkim i hraniteljskim), fleksibilnosti kada je u pitanju staranje o adolescentima, emancipacije, ostanka u sistemu školovanja i jasne podelu uloga u sistemu staranja o detetu. Studije i izveštaji poput ove publikacije predstavljaju značajan doprinos sistemu znanja o aktuelnom kontekstu života mladih u Srbiji i relevantan izvor smernica za unapređenje prakse zaštite dece i mladih. Ovakva istraživanja su istovremeno pravi primer smislenog uključivanja naučne zajednice u monitoring kvaliteta usluga, ali i u kreiranje konteksta za razvoj, na dokazima temeljenih, politika i praksi podrške deci i mladima.

Prof. dr Ivana Mihić

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju

Jedna od specifičnosti ove monografije je to što sadrži mnogobrojne ilustrativne odgovore adolescenata i drugih sagovornika u istraživanju, koji značajno obogaćuju tekst, daju „život i glas” obilju rezultata i čine ih još razumljivijim i interesantnijim za čitanje. Monografija sadrži veoma obuhvatan, temeljan i jasno napisan pregled i analizu rezultata o položaju i dobrostanju adolescenata na hraniteljstvu i time daje značajan doprinos nastojanjima da bolje razumemo ovu specifičnu grupu adolescenata i ulogu socijalnih sistema u njihovom razvoju.

Prof. dr Ksenija Krstić

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet, Odeljenje za psihologiju

**HRANITELJSTVO
I DOBROBIT
ADOLESCENATA**

Istraživanje za unapređenje
politika i praksi